

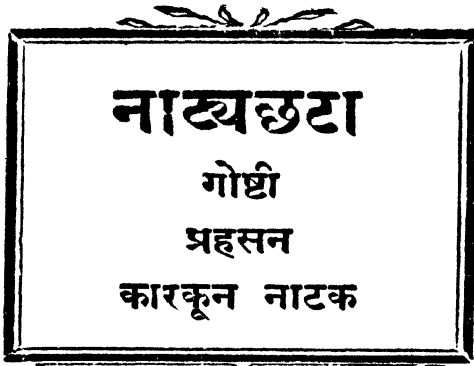
**THE BOOK WAS  
DRENCHED**

**TEXT FLY WITHIN  
THE BOOK ONLY**

UNIVERSAL  
LIBRARY

OU\_192312

UNIVERSAL  
LIBRARY



१९३४

किंमत १। रुपया

दिनाकर  
उर्फ  
शं. का. गर्ग





कै. नाट्यछटाकार दिवाकर

ऊर्फ

शं. का. गर्गे यांच्या

# नाट्यछटा, गोष्टी, प्रहसनें

व

‘ कारकून ’ नाटक



किंमत १। रुपयां.





कै. दिवाकर (शंकर काशिनाथ गर्ग)  
नाट्यछटाकार.



(जन्म ता १-१-१८८९) (मृत्यु ता. १ आक्टोबर १९३१)

# नाट्यछटाकार

यांचें अल्प चरित्र

( दत्तो वामन पोतदार )

नाट्यछटाकार म्हणून सर्व महाराष्ट्रात प्रसिद्धि पावलेले 'दिवाकर' यांचें संपूर्ण नाव शंकर काशिनाथ गर्गे असें होते. दिवाकर हे यांचें पहिल्या घरचें आडनाव. हे गार्ग्य गोत्री यजुर्वेदी ब्राह्मण. याचा जन्म ता० १८ जानेवारी, सन १८८९ त पुणे येथे झाला. यांचें मराठी शिक्षण आणि इंग्रजी शिक्षणही पुणे येथील सुविख्यात नूतन मराठी विद्यालयात झालें. या विद्यालयातून इ. स. १९०७ मध्ये ते एस्. एफ्. ची परीक्षा उत्तीर्ण झाले. घरच्या परिस्थितीमुळें त्यास शिक्षण पुढें चालविता आले नाही, आणि काहींतरी व्यवसाय बघणें प्राप्त होऊन ते नोकरी करू लागले पुढें त्यांनीं काहीं वर्षे ' डिप्रेस्ड क्लासेस् मिशन ' या संस्थेच्या शाळेत शिक्षक म्हणून काम केलें. काहीं दिवस ते त्या मिशनच्या सेट्रल प्रायमरी स्कूलचे हेडमास्तरही होते. पुढें ता. ६ मार्च, १९१६ पासून त्यास नूतन मराठी विद्यालयात शिक्षकाची जागा मिळाली. तेव्हापासून अखेरपर्यंत ते याच विद्यालयात शिक्षक म्हणून काम करून प्रसिद्धीस आले. त्याजकडे इंग्रजी १ ते ३ इयत्ताचे इंग्रजी शिकविण्याचेंच काम बहुतेकरून देण्यात येत असे. पुढें ते एस्. टी. सी. हि झाले. खालच्या इयत्ताना नवीन पद्धतीने म्हणजे ' प्रत्यक्ष पद्धतीने ' इंग्रजी शिकविणारे एक आदर्श शिक्षक असा लौकिक त्यांनीं या कार्मीं संपादन केला.

त्याचा विवाह सन १९१० सालीं ता. २४ जून, शुक्रवारीं क्रोव्हापूर येथील रा. विष्णु नृसिंह पाठक याच्या कन्या सखूबाई ( पुढें राभाबाई ) याच्याशीं झाला ( दि. रो. ). यावेळीं त्यास अॅ. सुपरिन्टेन्डन्ट ऑफ पोलीसच्या ऑफिसात नोकरी मिळाली होती. ती ता० १ ऑगस्ट, १९१० पासून कायम झाली. तरी खातें बदलून घेण्याचा त्याचा प्रयत्न चालू होता. नोकरीच्या व्यतिरिक्त वेळ वाचनात, नाट्यप्रयोग पहाण्यात आणि रा. अण्णासाहेब

कारखाननीस, प्रो. वासुदेवराव पटवर्धनप्रभृति तज्ञाच्या सगर्तीत आणि रा. बाळुभाऊ सहस्रबुद्धेवगैरे मित्राच्या सगर्तीत जात असे. वाचना-विषयी सन १९१० साली डिसेंबर ३१ ला त्याच्या रोजनिशीत पुढील प्रमाणे शेरा आढळतो. 'यदा वाचन चागलेच झाले. एकूण १७७५२ पृष्ठे वाचली.' वाचलेल्या व अभ्यासलेल्या पुस्तकाच्या यादीत शेक्स-पिअरची नाटके आणि स्कॉट्, मेरी कॉरेली, कॉनन्डाइल्, डेन्नी बुड्, डिक्वेन्सी, तसेच टेनिसन्, बुइलकॉम्स, मोलियरवगैरे ग्रथकाराचे इंग्रजी ग्रथ आणि कित्येक मराठी चरित्रे, नाटके व कादंबऱ्याही आहेत. रा. गडकरी याच्याशी दिवाकर याची बैठक यावेळी असे आणि ते आपली नाटके दिवाकर यास वाचूनहि दाखवीत असत. रा. एकशोटे ऊर्फ 'सह-कारी कृष्ण' हे याच्याच कचेरीत नोकर होते त्याच्या सागण्यावरून टॉलस्टॉय्कडे दिवाकराची दृष्टि वळली महाराष्ट्र नाटक मंडळीच्या बिन्हाडी त्याचे जाणेयेणे असल्यामुळे मंडळीतील बऱ्याच मंडळींशी त्याचा परिचय झालेला होता. पाहिलेल्या नाट्यप्रयोगावरून दिवाकराच्या रोज-निशीत कोठे कोठे अभिप्रायार्थ शेरे लिहिलेले आढळतात. रा. टिपणीस याचे 'कमला' नाटक 'यथातथाच' आहे. रा. वरेरकर यांचे 'कुज विहारी' 'नाताबेताचेच' वाटले' असे शेरे मधूनमधून आढळतात. '७ एप्रिल १९११, रामनवमी रोजी शेक्सपिअर् सपूर्ण वाचून झाला. जीवाला अत्यंत समाधान वाटले, व कृतज्ञतापूर्वक ईश्वरास शरण गेलों.' या रा. दिवाकराच्या लिहिण्यावरून त्याच्या कोमल अतःकरणाची आणि शेक्सपिअर्प्रीतीची उत्तम साक्ष पटते.

याच वेळी रा. दिवाकर यांनी आपल्या लेखनास सुरवात केली २७ मार्च १९११ रोजी 'यॉर्कशायर् ट्रेजिडी'च्या आधारे 'रगोल रगराव' या नावाचे नाटक लिहिण्यास सुरवात झाली.

( ता. १ मे ) 'पंडित विद्याधर' नावाचे नाटक गटेच्या 'फॉस्ट'च्या आधारे लिहिण्यास सुरवात केली. हेतुः 'वाजली तर गाजराची पुगी; नाहींतर खाऊन टाकली.' 'महासर्प' 'सारेंच विलक्षण' या कादंबऱ्या 'सुख की दुःख' हे नाटक, 'म्यॉव्, म्यॉव्' वगैरे अनेक नाट्यप्रसंग

१९११ सालीं लिहिले गेले. नाट्यप्रसंग लिहावे, रा. वासुदेवराव पटवर्धन यांच्याकडे जाऊन चर्चा करावी आणि ब्राउनिंग्, वर्डस्वर्थ्वगैरे कवींच्या ग्रथाचा अभ्यास करावा, असा या वेळीं रा. दिवाकराचा कार्यक्रम असे. १९१२, जानेवारी १४ रोजी 'अभिनव काव्यमाला भा. १' यातील केशवसुत कवीचीं सर्व काव्यें त्यानीं वाचली आणि सायकाळीं प्रो. पटवर्धन यांच्याकडे गेल्यावर त्यांच्याशीं केशवसुताबद्दल कुतूहलाने चौकशी केली. हा रा० दिवाकराचा केशवसुतावरील व्यासगाचा प्रारंभ. पुढें ही प्रीति सतत वाढत जाऊन केशवसुत हा त्यांच्या व्यासंगाचा एक विषय बनला.

या सुमारास रा. दिवाकराचे डोळे बिघडले आणि नोकरीचें काम त्यांच्या हातून झेपेना. तेव्हा त्यानी राजिनामा दिला ( १८ एप्रिल ). कारण ११ पासून ८ पर्यंत त्यांना ऑफिसात काम पडे. या वेळीं त्याची बदली ए. एस् पी. च्या ऑफिसातून डी. एस्. पी. च्या ऑफिसात झाली. सरकारी तपासणीत डोळे बिघडल्याचें ठरवून रा. दिवाकराच्या इच्छेवरून एप्रिलमध्ये त्यास 'अन्फिट्' सर्टिफिकेट् मिळालें आणि त्याची सरकारी नोकरी सुटली. ह्याच वर्षी मे २५ पासून 'डिप्रेस्ट् क्लासेस् मिशनच्या' सेंट्रल् प्रायमरी स्कूलमध्ये शिक्षकाचें काम १५ रुपये पगारावर सुरु केलें. ह्या सालीं त्याचे वाचन नाटकापलीकडे फारसें झाले नाहीं. लेखन मात्र बरेंच झालें. डान्ते आणि ब्राउनिंग् यांच्या लिहिण्याचा मनावर बराच परिणाम झाला. केशवसुताचीं काव्यें पुस्तकरूपाने छापून काढण्याच्या कार्मी रा. गडकरी यास हवी ती मदत करण्याचें याच सालीं रा. दिवाकरानीं कबूल केलें. ( २३ जून, १९१२ ).

हळूहळू आपलें लिखाण प्रसिद्ध करण्याच्या खटपटीस दिवाकर लागले. त्या प्रसंगाची पुढील नोंद सापडते. (शुक्रवार, ता ३१ जानेवारी, १९१३). "सहज वाटलें कीं लिहिलेले नाट्यप्रसंग प्रो. पटवर्धन व इतर जवळच्या मंडळींनीं वाचलेलेच आहेत; तेव्हा केसरीचे रा. केळकर, रा. हरिभाऊ आपटे यास जमल्यास दाखवून तर पहावे ! मनात असा विचार आला आणि जीव अमळ मुठीत धरून रा केळकराच्या माडीत पाऊल टाकलें ! म्हणालों, 'ब्राउनिंग् कवींच्या काव्यलेखनावरून मी मराठीत कांहीं

‘मीनोलोस्’ लिहिले आहेत, वेळ असल्यास वाचून दाखवितों. रा. केळकर म्हणाले, ‘आता मी गडबडीत आहे. दोन तीन दिवसांनी या, म्हणजे स्वस्थपणे तास दोन तास बसू.’ मी म्हणालों, ‘वेळेचा तितकासा प्रश्न नाही; आलोच आहे तर पाच मिनिटातहि एक दोन सहज वाचून होतील.’ ते म्हणाले, ‘असे का ! मग या आताच आपण बसू.’ आणि आश्चर्य हे की, जे आम्ही बसलों ते चागले तास दीड तास ! रा. केळकर म्हणाले, ‘बरं, याचें पुढें आता काय करणार आहात ?’. तेव्हा सांगितलें की, ‘नव्यानेच मी लिहितों आहे. कुठे काहीं माझी ओळख नाही. आणि शिवाय फुकट कुठे हें छापायला द्यावें असें वाटत नाही.’ यावर लगेच ते म्हणाले, ‘असे करू; ‘केसरी’त हे तुमचे ‘पीसेस्’ थोडेसे मी देतो. थोडाफार मोबदलाही देईन त्याचा नंतर बाकीचे मग तुम्ही कुठेहि द्या !’. इतकें ठरल्यावर मोठ्या खुर्षीत सहज आनदाश्रमात शिरलों व दैवयोगानें हरिभाऊ भेटलेही ! त्यास विचारता लगेच ते म्हणाले, ‘या, वाचून दाखवा काय लिहिलें आहे तें.’ ते स्वतः, त्याची छोटी मुलगी व तिची एक लहानगी मैत्रीण अशी तिघे ऐकायला बसलों. वाचता वाचतां जेव्हा ‘वर्डस्वर्थचें फुलपाखरू !’ निम्मे अधिक झालें तेव्हा ते ऐकून हरिभाऊंची कन्या चागलीच हसायला लागली ! त्यावर वडलाना किती आनंद झाला पण ! म्हणाले, ‘छान आहे ! ‘करमणुकी’त काहीं पीसेस् दिलेत तर जरूर मी छापून आणि मोबदलाही देईन !!’

मार्चमध्ये १५ तारखेस केसरीकरिता काहीं नाट्यप्रसंग रा० केळकरांच्या हवाली केले. या नाट्यप्रसंगास ‘नाट्यछटा’ असे प्रो. पटवर्धन यांनीं सुचविलेलें नाव रा. केळकर यांनीं पसंत केलें. आणि बरोबर एप्रिल १५ मगळवार, रामनवमीस केसरीमध्ये दोन नाट्यछटा प्रसिद्ध झाल्या. नाट्यछटांच्या प्रसिद्धीची ही अशी हकीकत आहे.

या साली ऑक्टोबर महिन्यांत त्यांनीं रा. सीतारामपंत दामले याची गाठ घेतली. रा. हरिभाऊ आपटे याच्या बोलण्यावरून केशवसुताच्या कविता छापण्यास ते तयार असल्याचें कळलें. रा० सीतारामपंत यांनीं केशवसुताच्या कवितांच्या वड्या लागलीच रा. दिवाकरांच्या हवाली केल्या, व रा. आपटे यांच्या

सूचनेवरून प्रसिद्धीसाठी नकला तयार करण्याचें काम त्यांनीं सुरू केलें. आणि डिसेंबरात ७१ नकला रा. हरिभाऊ यांच्या हवाली केल्या. रा. सीतारामपंत-यानीं ह्या वेळीं केशवसुताचे सगळे कागदपत्र रा. दिवाकराच्या हवाली केले. पुढें कसेबसें रा. हरिभाऊ यांनीं केशवसुताच्या कावितेचे पुस्तक छापून प्रसिद्ध केलें. परंतु आजउद्या झाल्यामुळें रा० हरिभाऊंच्या या वर्तनाविषयीं दिवाकरास एकप्रकारची अप्रीति उत्पन्न झाली.

सन १९१४ पासून पुढचें त्याचें चरित्र हें मार्गें वर्णन केल्याप्रमाणें लेखनवाचन करण्यातच रंगून गेलें हातें. अगदीं अल्प का होईना, पण त्यांच्या लेखनाचा मोबदला त्यास या काळात मिळालेला आहे. केशरी-कडून मोबदला मिळाला हा फार मोठा उपकार झाला, असें दिवाकर प्राजळपणे म्हणत असत. 'कारकून' मनोरंजननें प्रसिद्ध केलें आणि अनेक नाट्यछटा निरनिराळ्या ठिकाणीं प्रसिद्ध झाल्या. प्रो. पटवर्धन, रा. सा. कानिटकर, गडकरी, श्रीधरपन रानडे, बालकवि ठोमरे प्रो. लागू, अण्णासाहेब कारखाननीस, केशवराव दाते, सहस्रबुद्धेमडळी वगैरे मित्र-मंडळींच्या मर्यादित व निवडक परिवारामध्यें त्याचा काळ आनंदात जाई. जनकमातोश्री आणि दत्तकमातोश्री, तसेंच पत्नी आणि मुलगा यांच्या वियोगाचे दुःखकारक प्रसंग त्याजवर या काळात येऊन गेले ते त्यांनीं शांतपणें सहन केले ! तथापि त्याचा परिणाम त्यांच्या मनावर झाल्या-शिवाय राहिला नाहीं !

१९१५ सालीं 'डिप्रेस्टू क्लास मिशन'चें काम सोडल्यानंतर त्यास 'नूतन मराठी विद्यालया'त जागा मिळाली, आणि तेव्हापासून तेथें त्याचा जम चांगला बसला त्याच्या रोजनिशींतील उल्लेखावरून लोकमान्य टिळक यांच्याविषयीं त्यास विलक्षण प्रेम व आदर वाटत असे, असें दिसतें. बालकवि ठोमरे व प्रो. पटवर्धन यांच्या मृत्युमुळें त्यास निःसशय फार दुःख झालें ! आधींच त्याचा परिवार फार लहान आणि त्यात आवडीचीं विश्रातिस्थानें असलेले मित्र गेल्यामुळें साहजिकच त्यास उदासवाणें वाटे. तथापि उरलेल्या मित्रमंडळींच्या सगतींत आणि आपल्या प्रिय पुस्तकांच्या वाचनात आपलें चित्त गुंतवून व आपल्या एकुलत्या एक मुलीवर आपला सर्व जीव लावून,

ते आपली पुढील जीवितयात्रा शातपर्णे कंठीत असता एकाएकी शीतज्वराचें निमित्त होऊन मिति भाद्रपद वा। ४ शके १८५३ (१ आक्टोबर, १९३१) गुरुवार, या दिवशीं दुपारीं दिवंगत झाले ! !

\* कै. गर्गे हे अनेक दृष्टींनीं आदरणीय व्याक्ति होते. त्याची घरची स्थिति गरिबीची होती; त्यामुळे नूतन मराठी विद्यालयातून इंग्रजी सातवीची शालान्त परीक्षा उतरल्याबरोबर त्यास प्रपंचभार शिरीं घ्यावा लागला ! परंतु वाङ्मयाभ्यासाच्या जिवंत आनदाची चटक यापूर्वीच त्याना लागली होती. त्यामुळे त्याचा मूळचा शात व आनंदी स्वभाव कसल्याहि विकट परिस्थितीत ढळला नाही ! शेक्सपिअर्च्या नाटकांचा व काव्याचा अभ्यास हा त्याचा अत्यंत प्रिय व दृढ असा व्यासंगाचा विषय होता. हरिभाऊ आपटे जर शेक्सपिअर् वाचून एवढे तयार झाले तर आपण का तसें होऊं नये असें दिवाकर यास वाटत असे. शिवाय शाहूनगरवासिंतील कै. गणपतराव याच्या अतुल अभिनयामुळेही शेक्सपिअर् अभ्यासाची महत्त्वाकांक्षा फारच अनावर झाली. ती अखेर दिवाकर यांनीं तडीस नेली, आणि एके प्रसंगी गणपतरावजींच्या पायावर मस्तक ठेवून तशी कबुली दिली, अशी नोंद त्यांनीं आपल्या रोजनिशींत केळी आहे. यामुळे कै० प्रि. वासुदेवरावजी पटवर्धनासारख्या वाङ्मयाचार्यांकडे तळ देऊन मिळणारा आनंद ते मनसोक्त लुटीत. शेक्सपिअर्वरील प्रेयामुळे आम्ही त्यास विनोदानें 'शेक्सपिअर्' म्हणत असू. वाङ्मयाभ्यासाला उपकारक असा शिक्षकाचा उच्च व पवित्र व्यवसाय त्यांनीं पत्करल्यापासून त्यास वाङ्मयसेवेकडेच मन गुतविण्यास अधिक फावलें. तथापि मां असा नुसता 'मास्तर' म्हणून मरणार नाहीं, हा मनातला त्याचा पीळ जिह्वाळ्याच्या मित्रमडळात बाहेर प्रकट झाल्यावाचून रहात नसे !

दिवाकर हे आदर्श शिक्षक होते! नियमितपणा, प्रामाणिकपणा, कष्टाळूपणा, व्यवस्थितपणा इत्यादि त्याचे गुण अत्यंत वाखाणण्यासारखे होते ! शाळेला एक क्षण उशीर झाला तर ते लगेच कावरेबावरे होत ! वेळेआधीं कधीं मोकळीक झाली तर वेळ संपून घटा होऊन जाईपर्यंत ते शाळेच्याच

आवारात फेऱ्या मारीत रहात, पण आधीं आवार सोडीत नसत ! घरीं अभ्यास करून घड्याचीं टिपणें सुवाच्यपणें अगाऊं व्यवस्थित लिहून काढल्याशिवाय त्यानीं एक दिवसही वर्गांत पाऊल टाकलें नाहीं ! यामुळें समव्यवसायी मंडळींतहि त्यांना मोठा मान मिळें ! त्याचा स्वभाव निगर्ची परंतु स्वाभिमानी होता. अपमान ते सहन करीत नसत.

खार्णेपिणें, बोलणें चालणें, सर्व घड्याळाप्रमाणें त्यांचें टिपवद असे ! इतकें प्रकृतीला जपत असताही त्यास चाळिशी ओलांडली न ओलाडली तोच मृत्यूने ओढून नेलें, तेव्हा ' कालोहि दुरतिक्रमः ' हेंच अजूनही खरें !

लहानसें घर, थोडकेंसे उत्पन्न, परंतु ग्रथसंग्रह मोठा निवडक आणि जिवापलीकडे जपून ठेवलेला ! निर्भीडपणा असा कीं, कपाटावर पाटीच लिहून ठेवलेली होती कीं, ' ग्रथ कोणी मागू नयेत ! ' द्यावे, हरवावे आणि मग आपण व्यर्थ तळमळावें, हें नको ! त्याच लहानशा दोन खर्णांच्या खोलींत छोट्या छोट्या कपाटाच्या वरच्या बाजूस भिंतीला काहीं निवडक चित्रें लटकत ठेवलेली ! त्यात कैसर, वासुदेवरावपटवर्धन वगैरेंचीं काहीं विशेष कारणावरून निवडलेली चित्रें असत ! तेंथें रंगीत चित्रें मुळीच नव्हतीं !

याच खोलीत बसून त्यांचें लेखन-वाचन-मनन चाले ! केशवसुता-वरील त्यांचीं टिपणे म्हणजे तसल्या टिपणाचा उत्कृष्ट नमुना म्हणून दाखविता येईल ! ही टिपणे येथेच तयार झालीं ! त्यांचें कुटुंब वारल्यापासून ते मनानें जरा उदासीन असत आणि आपल्या एकुलत्या एक मुलीकडे (कुमारी गोदावरीकडे) पाहून काळ आनदानें कंठीत. ती ' रत्नाकरा ' तील कुटुंब, मरण, भूत, नाटक या दृश्यानीं भरलेली अखेरची छटा आणि लागलीच झालेला त्याचा मृत्यु याचा काहींतरी आणि कसलातरी निकट संबंध मनाला भासल्यावाचून रहात नाहीं !

मनाचें औदार्यहि त्यांचें तसेंच ! काय कोठें द्यावयाचें असेल तें स्वतः आणून देत. पुण्याच्या साहित्यसंमेलनाच्या वेळीं आम्ही तीन तीन रुपये घेऊन मंडळीस स्वागत-सदस्य बनविलें. गर्गे यांनीं पत्रिका भरून देण्याचें नाकारून पांच रुपये देणगी दिली ! महाराष्ट्र शारदा मंदिर किंवा त्या-

मार्फत भरलेली शारदोपासक समेलने यावरही त्यांची भक्ति मनापासूनची असे. वाङ्मयकथा, वाङ्मयचर्चा म्हणजेच त्यांची मेजवानी ! यामुळे पुण्यातील रविकिरणमंडळांतही ते होते. अर्थात् गिरीश, यशवत, रानडे, माडखोलकर, माधवराव पटवर्धन यांच्या बैठकींतही ते मधूनमधून असत. तसेच मायदेव, जोशी, बापूसाहेब चाफेकर, लागूप्रभृतींच्या सहवासाचाही आनन्द ते उपमोगीत. नाट्यवाङ्मयावर त्याची साहाजिक भक्ति होती; तथापि रा. व्यक्कराव ऊर्फ अण्णासाहेब कारखाननीस याचा त्याचा संबंध फारच एकात्मतेचा, प्रेमाचा व जिह्वाळ्याचा होता. दातेप्रभृति नटवर्गाशीही त्याचा स्नेह असे. त्याच्या प्रिय नूतन मराठी विद्यालयाच्या समेलनप्रसर्गा भूमिकाही त्यांनी केलेल्या आहेत. ' कारकून ' त्याचा या प्रातातील अत्यंत उत्कृष्ट व यशस्वी प्रयत्न होय. नूतन मराठी विद्यालयाचे ते अभिमानी विद्यार्थी आणि आदर्श शिक्षक होते ! शाळेचा अभिमान त्याच्या रोमरोमात भिनलेला दिसे ! त्याच्या पश्चात् सस्थानेहि त्याच्या मुलींच्या शिक्षणाचे कामी उदारपणे साहाय्य करण्याचे ठरवून स्वतंत्र ठराव करून गौरव केला !

शाळेत थोड्याच वर्षांनी निवृत्त होऊन पुढे सर्वस्वी इच्छित वाङ्मय-निर्मितीच करण्यात आयुर्व्यय करावयाचा त्याचा सकल्प होता. शिक्षकी-पेशातच सर्व रक्त खर्चून आटून जाण्यास त्याचा जीव अगदीं नाखूष होता. प्रपचाचीही उपाधि पुढे न वाढविता, कोठेही कितीही भारी वंतनाच्या शिकवण्या आल्या तरी त्याही कधी न करता, बाणेदारपणाने आणि प्रतिष्ठेने आपल्या व्यवसायात कीर्ति व मान मिळवून पुढेमार्गे नाव रहाण्या-जोगे वाङ्मय निर्माण करावयाचे ही त्याची महत्त्वाकांक्षा काळाच्या कुकर्माने आता धुळीला मिळाली आहे ! तथापि नाट्यछाटाचा आद्यप्रवर्तक, आदर्श शिक्षक, ' नव्या युगाच्या नव्या पाइकाचे ' गुरु जे केशवसुत त्याचा निःसीम अभिमानी व सक्रिय उपासक आणि तुकोबांनी म्हटल्याप्रमाणे अगाला 'मळ' लागू न देता जन्मा आलियाचे फळ मिळविणारा एक प्रेमळ, आनंदी आणि सच्चा सज्जन हे त्याचे थोर यश काळालाही हिरावून घेता येणार नाही ! !

टीप—दि. रो. = दिवाकर-रोजनिशी.

## प्रकाशकाचे चार शब्द



महाराष्ट्रातील आद्य नाट्यछटाकार म्हणून प्रसिद्धि पावलेले कै. दिवाकर ऊर्फ शंकर काशिनाथ गर्गे हे कालवश होऊन अडीच वर्षे होत आली. त्यांनी लिहिलेल्या चटकदार नाट्यछटा, हृदयस्पर्शी गोष्टी आणि सुदर प्रहसनें हीं 'केसरी' 'ज्ञानप्रकाश' वगैरे वृत्तपत्रातून आणि 'मनोरजन' 'रत्नाकर' सारख्या मासिकातून वेळोवेळीं प्रसिद्ध झालीं असून त्यांनी महाराष्ट्र रसिक वाचकवर्गाला सुतराम् आकर्षित केलें आहे ! अर्थात् त्यांच्या सर्व लिखाणाचें सकलन करून तें ग्रंथरूपानें प्रकाशित केल्यास महाराष्ट्र-वाङ्मयमंदिरातील एक नवें दालन सुशोभित होईल, ही श्रद्धाच प्रामुख्यानें या आमच्या प्रयत्नाच्या मूळाशीं आहे. शिवाय त्यायोगें महाराष्ट्र-वाचक वर्गाबरोबरच 'बन्धु' या नात्यानें कै. दिवाकर याचीहि अल्पशी सेवा केल्याचें समाधान आम्हास लाभणार आहे !

वस्तुतः यापूर्वीच हा ग्रंथ प्रकाशित व्हावयाचा. परंतु आर्षांच नाना-विध अडचणीशी झगडत असता, कै. दिवाकर याची एकुलती एक कन्या कुमारी गोदावरी हिच्या अकाल निधनानें आमच्या आपत्ति वाढतच गेल्या व हें कार्य अधिक लांबणीवर पडलें.

अशा प्रसंगां श्री. अण्णासाहेब कारखाननीस, प्रो. नारळकर, श्री. भागवत ( शिक्षक, न्यू इंग्लिश स्कूल, पुणे ) यांच्यासारख्या कै० दिवाकरांच्या जिव्हाळ्यांच्या स्नेह्यांनीं आम्हास, अशाहि विकट परिस्थितीत, वेळोवेळीं उत्तेजन देऊन आमचा धीर कायम राखला नसता तर आजहि हा ग्रंथ प्रकाशित करून रसिक महाराष्ट्रवाचकवर्गाची सेवा करण्याचा आनंद आम्हास लाभता ना ! यास्तव कै० दिवाकरांच्या या स्नेह्यांचे आभार मानावे तेवढे थोडेच आहेत.

( २ )

यानंतर छपाईचे सुत्रक काम येथील ' श्रीगणेश प्रिंटिंग वर्क्स 'चे उत्साही चालक श्री. जगन्नाथ रामचंद्र रानडे ह्यांनी आपलेपणाने आणि तत्परतेने करून दिले, याबद्दल त्यांचेहि मनःपूर्वक आभार मानणे आवश्यक आहे.

तसेंच प्रो. दत्तोपंत पोतदार यांनी आमच्या विनंतीस मान देऊन प्रस्तावादाखल या पुस्तकासाठी कै० दिवाकरांच्या रोजनिशीवरून त्यांचे एक त्रोटक चरित्र लिहिण्याचे परिश्रम घेतले व आपला अमोलिक वेळ खर्ची घालूनहि या पुस्तकाबाबत वेळोवेळी महत्त्वाच्या सूचना करून आम्हास हरप्रकारे साहाय्य केले, याबद्दल त्याजविषयीची आमची कृतज्ञता-बुद्धि कशी व्यक्त करावी हेच आम्हास समजत नाही !

सदरहू ग्रथ कै० दिवाकर याचे इच्छेप्रमाणे त्याचे परम मित्र कै० प्रि. वासुदेवराव पटवर्धन याचे ' स्वर्गस्थ आत्म्यास ' अर्पण केला आहे !

ता. २५।१२।३३  
२९५ शनिवार, पुणे.

दिवाकरबन्धु.



# अनुक्रमणिका

## नाट्यछटा

महासर्प	...	...	..	..	३
फाटलेला पतंग	...	.	..	.	५
बाळ ! या नारळाला धक्का लावू नकोस बरें !			..	..	७
काट्या ! अजून कसे तुला जगातले ज्ञान नाही !			...	..	९
अशा शुभदिनीं रडून कसे चालेल !		.	...	..	११
जातिभेद नाही कोठे !	...	...	...	..	१३
म्याऊ-म्याऊ-म्याऊ !	...	..	.	..	१६
एका नटाची आत्महत्या.	...	...	..	..	१८
म्हातारा इतुका न । अवघे पाउणशें वयमान ॥				..	२०
पत मेले-राव चढले.	.	...	..	..	२२
ता. ७ नोव्हेंबर	...	...	...	...	२६
एका हालवायाचे दुकान	...	...	.	..	२८
अरेरे ! ओझ्याखालीं बैल मेला ! धावा !	..	.	.	..	२९
वर्डस्वर्थचें फूलपाखरू	.	...	...	..	३०
कोण मेलें म्हणजे रडू येत नाही...	...	...	...	..	३२
असं केल्याशिवाय जगात भागत नाही !	...	...	...	..	३४
किती रमणीय देखावा हा !-पण इकडे !	...	...	...	..	३६
देवा ! मीच मगळ जर जन्माला आलों नसतो-!	..	..	..	..	३८
अहो, आज गिऱ्हाईकच आलों नाही !	...	...	...	..	४१
दिव्याभोंवतीं पतंग उडत आहे. ...	...	...	...	..	४२

“ तनू त्यागिता कीर्ति मागें उरावी ! ”	...	...	४३
अहो कुभारदादा ! असे का बरें रडता !	...	...	४५
कोकिलाबाई गोडबोले	...	...	४७
पाण्यातील बुडबुडे	...	...	४९
एः ! फारच बोवा ! ...	...	...	५१
सगळें जग मला दुष्ट नाही का म्हणणार !	...	...	५२
आनंद ! कोठें आहे येथें ?	...	...	५५
मुबईत मजा गमतीची । जीवाचि हौस करण्याची ॥	...	...	५७
“ शिवि कोणा देऊ नये ! ”	...	...	५८
एका दृष्टीने साहाय्यच केलें आहे !	...	...	५९
कारण चरित्र लिहायचें आहे !	...	...	६१
“ पण बॅटू नाही ! ”	...	...	६३
माझी डायरेक्ट मेथडू ही	...	...	६४
पोरटें मुळावर आलें !	...	...	६६
हें काय उगीचच ?—...	...	...	६७
स्वर्गातील आत्मे	...	...	६८
तेवढेंच ‘ ज्ञानप्रकाशा ’त !	...	...	७०
चिंगी महिन्याची झाली नाही—तोच	...	...	७२
काय ! पेपर्स चोरीस गेले !	...	...	७४
हे काय सागायला हवें !	..	...	७६
सायकॉलॉजिकली !	...	...	७८
त्यात रे काय ऐकायच्यु !	...	...	८०
झूट आहे सवू !	...	...	८२
यांतही नाही निदान—!	...	...	८४
बोलावणं आल्याशिवाय नाही !	...	...	८६

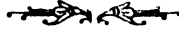
## गोष्ठी, प्रहसने व 'कारकून' नाटिका

मसालेदार ! ताजा चिवडा	...	...	...	९१
कमीचा मन्या	...	...	...	९४
अहो ! मला वाचतां येतय	...	...	...	१००
पोराचा नाद झाल !	...	...	...	१०४
दिवा मोठा कसा झाला !	...	..	...	११०
आले कोठून.. गेले कोठें ?	...	...	...	११८
प्रवासी	...	..	...	१२३
भरचौकात	...	..	...	१२९
पाऊस	...	...	...	१३५
निजलेलें मूल	...	..	..	१४३
सुट्टी ! शाळेला सुट्टी ! !	...	...	...	१५१
ती बिचारी रडतेच आहे !	...	...	...	१६१
सगळेच आपण—ह्यः ! ह्यः !	...	...	...	१६६
ऐट नको करंस !	...	...	...	१८१
' कारकून '	...	..	...	१९७





# अर्पण-पत्रिका



कै० दिवाकर ऊर्फ शं. का. गर्गे

याच्या

अतकालच्या इच्छेस अनुसरून

सदर ग्रंथ

त्याचे परम स्नेही

कै० प्रि० वासुदेव बळवंत पटवर्धन

याचे

स्वर्गस्थ आत्म्यास

अर्पण केला आहे.

—प्रकाशक





# नाट्यछटा.



[इंग्रजी वाङ्मयाचा परिचय झाल्यापासून मराठी भाषेमध्ये वाङ्मयाचे अनेक नवीन प्रकार यापूर्वी आलेले आहेत अथवा येऊं पाहत आहेत. त्यापैकीच प्रस्तुतचा 'नाट्यछटा' हा एक प्रकार होय. इंग्रजी कवी ब्राउनिंग याच्या एकपात्री संभाषणावरून 'दिवाकर' यास हा नवीन प्रकार सुचला असावा असें दिसते. या प्रकारांत आपल्या जुन्या 'भाणा'प्रमाणें एकच पात्र बोलणारें असून, अनेक पात्राच्या संभाषणाचा देखावा दाखविला जातो. पण पात्रें वांचविणें—कमी करणें—या नुसत्या काटकसरीपेक्षां या प्रकारांत दुसरा एक फायदा आहे तो हा कीं, एकच पात्र बोलणारें असल्यामुळें भाषणाचा ओष एकच राहून एकाच लहानशा मनोभावनेचा परिपोष होऊन तल्लीनता प्राप्त होते. शिवाय सदर वाङ्मयप्रकारातील मूळ हेतूही उच्च आहे, व त्या हेतूप्रमाणें वाचकांच्या मनाला त्यापासून कांहीं तरी सद्बोध होईल असें आम्हास वाटते.—के. क.]

केसरी, १५ एप्रिल १९१३





## महासर्प.

“.. .कोणरे तूं? चल दूर हो !—या गुलाबाच्या फुलाला पुनः हात लाव कीं तुला अगदीं कडकडून डसलोंच म्हणून समज !—अरे तुम्हीं माणसैं आपसांत काय वाटेल तें करा—एकमेकांचे गळे कापा—रक्त प्राशन करा—आणि खुशाल मजेनें ढेकर देत बसा ! त्या तुमच्या सुखाच्या आड कोणी येत नाही !—जा बरें, बाबा ! असंतोषांनै रात्रं-दिवस डोकीं कोरीत बसणाऱ्या त्या आपल्या मनुष्यसृष्टींत खुशाल जाऊन बैस ! अरे, आपली मनें उजाड करतां तीं करतां—आणि आमच्या या सुंदर वनालाही उजाड करूं पाहतां ? किती सुंदर गुलाबाचें फूल हें ! पहा कसें आनंदानें उड्या मारीत आहे !-तो पहा ! तो ढग आकाशांत दूर एकटाच फिरत आहे !—त्यालासुद्धा याच्या बाललीला पाहून किती आनंद झाला आहे ! या वनांतली मौज पहात तो कसा स्वस्थ उभा आहे !-नको ! हें सुंदर—चिमकुलें—फूल तोडूं नकोस ! अरे, हें आमचें भावंड आहे ! समज, हें तूं तोडून नेलेंस, तर—मला, माझ्या या सगळ्या भावंडांना, या ढगाला, आणखी आमच्या प्रेमळ आईला किती दुःख होईल !—तुमचें लहानसें बालक काळानें आपल्या घरीं खेळायला नेलें, तर तुम्हांला किती बरें शोक होतो ?—कमलाकरा, या सुंदर—सुवासिक—फुलाला आमच्या हातून हिंसकावून नेऊन तूं काय करणार ? आपल्या पत्नीलाच देणार ना ! अरे, आईच्या स्तनापासून तूं तट्कन ओढून आणलेलें हें मूल तिनें पाहिलें, तर ती चट्कन रडायला लागेल !—जा, तुझ्या प्रियेलाच येथें घेऊन ये, म्हणजे ती या पुष्पाचें चुंबन घेईल, त्याच्याकरितां गाणीं गाईल,—आणखी, तिचें मधुर गायन ऐकून मला—आमच्या

( ४ )

आईला—या वनाला—एकंदर सर्व सृष्टीला—किती आनंद होईल ! तुझी लाडकी प्रेमाचा वीणा वाजवायला लागू दे, कीं आनंदानें मी अगदीं डोलायला लागेन ! मी अतिशय रागीट आहे खरा,—पण प्रेमानें मला कोणी जवळ घेतलें, तर कधीं कोणावर मी रागावेन का ? ..”

लेखन ता. १८ सप्टेंबर १९११ सोमवार.

प्रकाशन—केसरी, ता. १५ एप्रिल १९१३



## फाटलेला पतंग.

“..छे ! आता कोठून मी धड व्हायला ! अशा फाटलेल्या स्थितीतच फडफड—रडरड—करीत मला किती काल कंठावा लागणार आहे, तें एका ईश्वरालाच ठाऊक !— अहो ! नका ! त्या आकाशाकडे पाहूं नका ! हरहर ! हेंच निरभ्र आकाश निराशेची घरघर लागलेल्या प्राण्याला सुद्धा गोड—सुंदर—अशीं मोठमोठीं स्वप्ने पाडून—बिचाऱ्याला नाहीं लावून—कधीं म्हणून लवकर मरूं देत नाहीं बरें ! अशा स्वच्छ आकाशांत, अमळ वारा आनंदानें खेळूं लागला कीं, अतःकरणांत गुंडाळून ठेवलेली—सदैव आनंदाश्रू व दुःखाश्रू यांनीं भिजलेली माणसाची कल्पनाशक्ती—जगाच्या दुर्लक्षपणानें हूं म्हणतांच—जिवाला इतक्या कांहीं उचच उच भराऱ्या मारीत घेऊन जाते कीं, शेवटीं पश्चिमेच्या अंकावर अर्धवट झोंपी गेलेला सूर्य एकदम जागा होऊन विचारतो कीं, ‘ नभोमंडलांत माझ्यामार्गे इतक्या वैभवानें हा कोण बरें महात्मा तळपतो आहे ?’—पण अरेरे ! तो वैभवाचा क्षण आल्याला मिळतो—न मिळतो—तोंच ‘ ओढा खालीं ! खालीं खेचा ! नाही तर तो वेडा होऊन, कोठें तरी भडकेल !’ अशी एकच जगाची हाकाटी सुरू होते ! मग काय ? खालीं जग, वर स्वर्ग, या उभयतांच्या जोरानें—अगदीं निकरानें—चाललेल्या ओढाताणीमध्यें बिचाऱ्या जिवाची—हाय !—किती भयंकर दशा होते म्हणून सांगूं तुम्हाला !—नको ! त्या दिवसाची—त्या स्थितीची, आठवण सुद्धा नको ! अहो ! एके काळीं धड असलेला हा फाटका पतंग, अशाच जगाच्या व स्वर्गाच्या ओढाताणीमध्यें सांपडला होता बरें ! अहाहा ! किती सुखाचा—माझ्या पूर्ण भाग्याचा—दिवस होता तो ! ब्रह्मानंदाकडे

न्यायला आलेला शीतल वायू कसा अगदी मिठी मारून कीं हो मला घेऊन चालला होता ! जगाला मी पूर्ण विसरून—पण होय ! जग कोठे मला विसरले होते ? माझी किंमत किती ? तर <sup>१</sup>अधेला पण त्याचासुद्धा जगाला कांहीं केल्या लोभ सुटत नाही ! शेवटीं जग मला खेचू लागले—‘स्वर्ग जातो ! स्वर्ग जातो !’ असें म्हणून मी मोठ-मोठ्याने रडू लागलों—अगदी सुचेनासे होऊन संतापाच्या—सोसा-ट्याच्या—वावटळींत सांपडून धाड्कन्—या बाभळीच्या झाडावर येऊन आदळलों ! आतां हें फाटलेलें हृदय कधीं तरी धड होईल का हो !—नाहीं !—नाहीं !—नाहीं !!—उलट मी आता दिवसानुदिवस अघिकाधीक असा विरतच जाणार !—अहो ! माझ्या स्थितीबद्दल रडूं नका ! आधीं ऐका ! एकदा धड असलेल्या पतंगाचें—या बाभळीच्या काट्यांवर बसून अहोरात्र रडणारें—कण्हणारें—फाटत चाललेलें पिशाच्च काय सांगतें तें ऐका ! <sup>२</sup>गर्वांनै भराच्या मारूं नकोस ? भराच्या मारूं नकोस ! नाहीं तर अस्सा फाटून—जन्मभर, जन्मभर—रडत बसशील !... ”

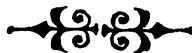
लेखन ता. २६ जानेवारी १९१२.

प्रकाशन—केसरी ता. १५ एप्रिल १९१३

सुधारून—साहित्यसोपान—एप्रिल १९३१

---

१ साहित्यसोपानात दिवाकरानी सुधारले तें असें:—“ माझी किंमत किती ! पण तिचा सुद्धा...” २ ‘गर्वांनै’ शब्द ( सा. सो. ) सुधारताना गाळला.



## बाळ ! या नारळाला धक्का लावूं नकोस बरें !

“ ..बाळ वेणुबाई ! असें काय बरें वेड्यासारखें करावें ? हें बघ, हा नारळ किं नाही, फोडण्याकरितां देव्हान्यांत ठेवलेला नाही ! याला रोज सकाळीं गंध, अक्षता, फुलें वाहून याची पूजा करायची!—पूजा कशाला करायची ? वेडी पोर ! ऐक, मी काय सांगतो तें. एके दिवशीं रात्रीं काय झालें,—आपल्या बागेत बंगल्याशेजारीं नारळाचें मोठें झाड आहे तें ?—त्या झाडाखालीं, श्रीरामचंद्र, लक्ष्मण-सीतामाईबरोबर गोष्टी सांगत बसलेले तुझ्या पणजोबांना स्वप्नात दिसले ! सकाळीं ते जे उठून पाहतात, तों आपला एक नारळ त्या झाडाखालीं पडलेला ! झालें ! देवाचा प्रसाद म्हणून पणजोबांनीं तो घरीं आणला, त्याचीं सालपटें काढलीं, मग देव्हान्यांत ठेऊन त्याची पूजा केली ! रोज या नारळाची पूजा करावयाची असा त्यांनीं आपला नेम चालविला. पुढें देवाच्या दयेनें त्यांना पुष्कळ पैसा मिळाल्यावर, त्यांनीं याला चांगला सोन्यानें मढविला ! बघ, कशी खऱ्या नारळाच्या शेंडीसारखी जरीची शेंडी आहे ती ! झालेंच तर ही मखमलीची पिशवी, त्याला बसायला रेशमी कापडाची मऊमऊ गादी—पाहिलीसना कशी छानदार आहे ती ?—काय ? काय म्हटलेंस ? या नारळांत—या जरीनें, सोन्यानें मढविलेल्या नारळांत गोड गोड पाणी !—चांगलें खोबरें असेल ? हः हः वेडी रे वेडी ! बेटा वेणुबाई ! या नारळांत आतां कोठून खोबरें व पाणी असायला ? पणजोबांना ज्या वेळेस तो झाडाखालीं सांपडला त्या वेळेस त्याच्यांत खोबरें आणि पाणी असेल ! त्या गोष्टीला जवळजवळ आतां दोनशें वर्षे व्हायला आलीं ! आतां या नारळांतलें पाणीही नाहीसें झालें आहे

( ८ )

व खोबरेंही नाहींसैं झालें आहे !—मग यांत आहे काय? बेटा! कवटी सोन्याची, शेंडी जरीची, पण आंत किं नाही, सडलेली, कुचकी, अशी निवळ घाण आहे ! आतां कांही तो खाण्याच्या उपयोगाचा नाहीं ! समजलें आतां ? तो देण्याबद्दल आतां पुनः नाहीं ना कधीं हट्ट धरायची ?.... ”

लेखन ता. २४ नोवेबर १९११.

प्रकाशन—केसरी, २२ एप्रिल १९१३.



कार्ख्या ! अजून कसे तुला जगांतलें ज्ञान नाही ?

“...थांब ! अशानें थोडाच तूं ताळ्यावर येणार आहेस ! नुसत्या छडीनें नाहीं भागायचें—चांगला या चाबकानेंच तुला सडकला पाहिजे !—चूप ! खबरदार ओरडशील तर ! आणलीस तापवलेली पळी ? ठीक. आण ती इकडे ! धर याला नीट, अस्सा ! चांगला चरचरून डाग बसला तोंडाला !—रडूं दे, रडूं दे लागेल तितका ! कायग, या त्रिव्याला अक्कल तरी केव्हां येणार ? आतां का हा लहान आहे ? चांगला सहा वर्षांचा घोडमा झाला आहे ! पण अजून कसे तें व्यवहारज्ञान नाहीं !—नाहीं पण मी म्हणतो, कांही जरूर पडली होती मध्यें बोलण्याची याला ? मी इकडे गणपतरावांना सांगतो आहे कीं, तुमची दहा रुपयांची नोट पडलेली इथें काहीं कोणाला सांपडली नाहीं म्हणून ! पण इतक्यांत आमचे हे दिवटे चिरंजीव आले ना !—आल्याबरोबर यानें त्या गृहस्थाला सांगितलें कीं,—तरी मी इकडे चांगला डोळ्यांनी दाबतो आहे !—पण या गाढवाचें लक्ष असेल तर !—म्हणे ‘तुमच्या खिशातून काल कागद पडला होता, तो किनई मी बाबाच्या जवळ नेऊन दिला’—चूप बैस ! खोटें बोलतोस आणखी ? असें नाहीं तूं त्यांना म्हणालास ?—अग यानें सांगितल्याबरोबर, माझ्या जिवाची कोण इकडे त्रेधा ! मग काहीं तरी आठवल्यासारखें केलें, मुद्दाम कागदपत्रांची दहा पांच पुडकीं उलथीं पालथीं केलीं, अन् खिशांत असलेली नोट हकूच कशी तरी त्या गणपतरावांना काढून दिली !—असा संताप आला होता त्या वेळेला या कार्ख्याचा !—पण त्यांच्या देखत ‘नेहमीं अशीच मला शहाणपणानें आठवण करीत जा बरें बाळ !’ असें म्हणून ते जाईपर्यंत या त्रिव्याची

( १० )

मला वरचेवर पाठ थोपटावी लागली ! कशी लक्ष्मी चांगली घरांत  
चाळून आली होती !-पण या कार्यापार्यां,-अरे कार्या ! अजून कसे  
तुला जगातलें ज्ञान नाही !-तें काहीं नाही ! या पोरख्याना उठतां बसतां  
नेहमीं सडकलेंच पाहिजे ! त्याशिवाय नाही यांना जगांतलें ज्ञान  
यायचें !—स्वयंपाक झाला आहे म्हणतेस ? चला तर घ्या आटपून.  
चंडिकेश्वराच्या देवळांत लवकर मला गेलेंच पाहिजे ! आजपासून  
तिथें प्रख्यात काशीकरशास्त्री श्रीमद्भगवद्गीतेवर पुराण सांगायला  
सुरुवात करणार आहेत ! चला तर लवकर !—‘त्रिव्या, थांबलें कीं  
नाहीं तुझे अजून रडणें ? कां पाहिजे आहेत तडाखे आणखी’ ? ”

लेखन ता. १८ नोवेबर १९११

प्रथम छापली, केसरी २२ एप्रिल १९१३

सुधारलेली, “महाराष्ट्रसाहित्य” खास अंक जुलै १९२३.



## \*अशा शुभदिनीं रडून कसे चालेल ?

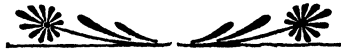
“ . . एकूण तें सगळें खोटेंच तर ? माझ्या या कपाळावरचें कुंकू हळूच आपल्या प्रेमळ—हो कसचें प्रेमळ !—बोटानें—हेच नव्हे कां तें ?—यानेंच पुसून टाकून आपण कोणीकडे बरें गेला होता ? स्वर्गाला ?—नाथ ! या हृदयातून—सदैव प्रेमाचीं गाणीं म्हणणाऱ्या माझ्या या अंतःकरणांतून—बाहेर पडायला आपण मला कधीं बरें विचारलें होतें ? आणि मी कधीं जा म्हणून सांगितलें ?—पण जाऊं द्या आतां ! तें सगळें स्वप्नच होतें ? कारण, या स्वच्छ व झुळझुळ वाहणाऱ्या प्रवाहामध्यें माझ्या कपाळावरचा कुंकुमतिलक कसा नक्षत्रा-सारखा आनंदानें चमकत आहे ! प्रेमानें नाचत आहे ! प्राणनाथ ! या हिरव्यागार गालिचावर आपणाला बसवून—मी नाहीं जा ! या मांडीवर बसून अशी मी या गळ्याला निरतर मिठी मारून बसणार ! अगबाई ! पाऊस पडत आहे ! अहाहा ! नाथ कसें सुंदर इंद्रधनुष्य उगवलें आहे इकडे ! काय म्हटलेंत ? हें स्वर्गाचें महाद्वार उघडलें आहे ? खरेंच ! या सायंकाळच्या वेळेला आपल्या मेंढ्यांना—पाहिलेंत ना ?—कशी चकचकीत सुवर्णासारखी, नुकत्याच उमटलेल्या गुलाबा-सारखी, लोंकर आहे त्यांच्या अंगावरची ?—या मेंढ्यांना घेऊन हा मेघ—हा वृद्ध मेंढपाळ—नेत्रांतून आनंदाश्रू गाळीत कसा त्या स्वर्ग-द्वाराकडे हळूहळू चालला आहे पण !—असें काय गडे ! कोठें जायचें

\*मूळ मथळा:—‘चाडाळणी ! अशा शुभ दिनीं रडूं नकोस !’ हा होता. आणि अखेरीस “बाबा हसायला लाग ! हा ! काय ! अग ! पण चाडाळणी ! रडूं नकोस ! अशा शुभदिनीं रडूं नकोस !” असा मजकुर होता. पुढें वर छापल्याप्रमाणें दिवाकरांनी सुधारून ठेवला होता.

आहे आपणाला ?—हंसतां काय ?—बोला गडे !—मी आपणाला आतां क्षणभर सुद्धा कोठें जाऊं घायची नाहीं !—थांबा ! कोठें जायचें आहे तें मला नाहीं का सांगत ? नाथ ! मी येऊं का—येऊं का आपल्याबरोबर ? खरेंच सांगतें, आपण जर मला टाकून गेलां, तर तडफडून मरेन हो ! आपल्याशिवाय मला आतां कोण बरं प्रेमानें जवळ घेणार आहे ?—दोनच महिने झाले, माझी आई कि नाहीं मला टाकून गेली आहे !—नाहीं ! नाहीं ! ! माझ्या या घट्ट मिठींतून मी आपणाला मुळींच जाऊं देणार नाहीं ! प्राणनाथ ! माझे हात तुटले तरी—हाय ! हाय ! ! येथें कोण आहे !—काय ? मला कायमचे टाकून गेले ? आतां त्यांना मी मिठी मारली होती ना ? मग या घट्ट मिठींत काय आहे ! तडफडणारें !— न मरणारें !— हें माझेच हृदय आहे !—काय ? बाहेर बेंड-बाजा वाजत आहे ! समजलें ! बाबा आता नव्या आईला आणायला चालले आहेत !—इतकी कशी गाढ झोंप मला लागली पण ? किती गोड स्वप्न !—पण तें स्वप्नच ! आई !— आई ! !—तडफडूं नकोस ! हृदया ! तडफडूं नकोस ! बाबा, हंसायला लाग ! कारण—अशा शुभ-दिनीं रडून कसें बरें चालेल ?

लेखन ता. २३ नोवेबर १९११.

प्रकाशन केसरी १३ मे १९१३



## जातिभेद नाही कोठें ?

“.. ही अशी लटपट नको आहे ! म्हणे पुष्कळांचें मत आहे कीं, ईश्वरानें जातिभेद निर्माण केला नाही म्हणून ! असेल ! एका पुष्कळाचें जसें हें मत आहे तसेंच जगातल्या दुसऱ्या पुष्कळांचेंही मत आहे कीं, ईश्वरानेंच जातिभेद निर्माण केला आहे !— मी असे विचारतो कीं, आपल्या मानवसृष्टिखिरीज इतर जीवसृष्टीत परमेश्वरानें जातिभेद निर्माण केला आहे कीं नाही ?—फार कशाला ? या वनातलीच मौज पहा की, अहो, काही झाडांना नुसतीं सुवासिक फुलेंच आहेत, तर काहीं दिखाऊ—पण अत्यंत सुंदर—अशाच फुलांनीं नटलेली आहेत ! पहा, तो आम्रवृक्ष पहा ! त्याला सुवासिक मोहरही आहे व गोड फळेंही येतील ! बिचाऱ्या सुरूच्या झाडांना तर फुलेंही नाहीत आणखी फळेंही पण नाहीत ! पण त्याची, वायूच्या लहरीमध्ये डुलत डुलत स्वर्गाला जाऊन भिडण्याची धडपड अव्याहत चालू असते कीं नाही ? तसेंच पक्ष्याचें ! कोणी गाणारे आहेत, कोणी सुंदर आहेत, तर काहीं—पहा ती घर ! ओहोहो ! आकाशात उंच भरान्या मारीत चालली आहे !—हो मग, मी तरी तेंच म्हणतो, पशूमध्येही हाच प्रकार आहे ! अहो, इतकेंच नाही; पण गुलाबांच्या झाडांमध्येसुद्धा किती तरी जाती आहेत ! मला सांगा, सगळ्या जगांत पोपट तरी एकाच जातीचे आहेत कां ? मुळींच नाही. अहो, प्रत्यक्ष माणसाला कोठें नको आहे जातिभेद ? हो आपल्यालाच मी असें विचारतो कीं, तुम्ही आपल्या बागेंत नुसतीं गुलाबांचींच झाडे का नाहीं लावीत ? पाहिजे कशाला जाई जुई मालती मोगरा ?—तें काहीं नाही ! माणसाचा स्वभावच हा कीं, आपल्या

वर्तनांतील दोषांचा डेरा कोणाच्या तरी मार्थीं तो आदळीत असतो !  
 —वा ! काय कोकिळा मधुर गात आहे ! कां हो त्रिंबकराव,  
 आपल्या भोंवती मधून मधून जें एवढें हें गवत पसरलें आहे, त्यामध्ये  
 रडून रडून वाळलेली एक तरी गवताची पात तुम्हाला दिसत आहे  
 कां ? तीं नारळाचीं झाडें आमच्यापेक्षां कां उंच आहेत, आणि  
 आम्हाला तूं इतकें उंच का करीत नाहीस ?— अशी याची ईश्वरा-  
 जवळ चालू असलेली ओरड तुम्हाला कोठें ऐकूं येत आहे कां ?  
 कोकिळा गात आहे म्हणून इतर पक्षी गायचे थोडेच थांबले आहेत !  
 आपल्या बंधूजवळ जितका मोहोर आहे तितका आपल्याजवळ नाही,  
 म्हणून हा आम्रवृक्ष मत्सरानें सुकून गेला आहे का ? सांगा, अगदीं  
 लहानशा गवताच्या पातीला जितका आपल्यांतील ईश्वरी तेजाविषयीं  
 अभिमान वाटतो, तितकाच, उंच हात पसरून आपल्या लहान  
 भावंडांना वारा घालणाऱ्या त्या नारळाच्या झाडालाही वाटतो ! जगाचें  
 सौंदर्य वाढविण्याची परमेश्वरानें आपल्यावर सोंपविलेली कामगिरी,  
 जितक्या उत्साहानें व कळकळीनें तें गुलाबाचें फूल बजावीत आहे,  
 तितक्याच उत्साहानें व कळकळीनें हें झेंडूचें फूलही नाही का बजावीत ?—  
 हें पहा ! या आनंदानें स्मित करणाऱ्या व शांत वनांत दुःखाचा एक  
 तरी सुस्कारा ऐकूं येत आहे कां ?—नाहीं तर आपल्या शहराकडे  
 नजर फेंका ! जिकडे तिकडे मीपणाची आग भडकून त्यांत तरफडून  
 —भाजून—निघणाऱ्या तूपणाच्या हृदयांतून अव्याहत बाहेर पडणाऱ्या  
 धुराचें—त्रिंबकराव !—कसें हें आच्छादन पसरलें आहे ?—काय म्हट-  
 लेंत ? हा सगळा धूर जातिभेदानें धुमसणाऱ्या तड्यांतून बाहेर पडत  
 आहे !—नाहीं ! तसें नाही ! अहो ! ईश्वराला जाणून बुजून पाया-  
 खालीं तुडवून, सर्व जगाचा मी एकटा मालक असावा, या इच्छेनें

( १५ )

अनावर होऊन, एकमेकांवर टाळकीं फोडून घेणाऱ्यांच्या मेंदूंतून या वाफा निघत आहेत—वाफा ! 'मी ! मी !' अशी रणगर्जना जिकडे तिकडे ऐकू येत आहे !.... ”

लेखन ता. ३१ डिसेंबर १९११.

प्रकाशन, केसरी, मे १३ १९१३.



## म्याऊं-म्याऊं-म्याऊं !

“...देवा ! माझीं पिलें मुकेनें कशी व्याकूळ रे झालीं आहेत ! तीन वाजून गेले, पण अजून यांच्या पोटांत, घासभर कीं रे अन्न गेलें नाहीं ! बाळांनों ! उगी, नका रडूं ! मी पुनः खालीं जातें—अगदीं हळें नका. या गलथ्यातच अमळ एकमेकांशीं खेळत बसा !—स्वयं-पाकघरांत जातें, आणि कांहीं उष्टें अन्न पडलें असेल, तें माझ्या बाळांकरितां घेऊन लवकर येतें ! जाऊं ?—आज घरांत येवढें काय आहे ? काय सांगू तुम्हाला ! मुलांनों, आज किं नाहीं माझा वाढ-दिवस—माझ्या पूर्वजन्मींच्या मनुष्यदेहाचें वर्षश्राद्ध आहे ! खरें म्हटलें, तर हें माझेच घर—हीं माझींच मुलें,—पण या घरांतल्या मुलाना काय ठाऊक कीं, मी त्याचीच आई आहे म्हणून ! त्यांना वाटतें—त्यांनाच काय ?—सर्व जगाला वाटतें कीं, आपले सगळे पूर्वज स्वर्गाला जातात म्हणून ! पण किती तरी ठिकाणीं, मनुष्यदेहाचें जीर्ण वस्त्र फेंकून देऊन पशुपक्ष्यांचें कातडें अंगांवर घेऊन आम्ही !—आम्ही आपल्या मुलालेकरांभोंवती प्रेमानें वावरतो, त्यांची सेवा करतो—आणि उलट त्याच्या लाथाबुक्याचे—चाबुकांचे—तडाखे सोशीत धाय मोकळून रडत कीं रे असतो ! पण बाळांनों, जगाला निवळ देह—कातडें—माती !—प्रिय आहे ! आत्म्यावर जगाचें खरें प्रेमच नाहीं ! जोपर्यंत मी मनुष्य-देहानें नटलें होतं, तोपर्यंत हीं घरांतलीं माझींच मुलेंलेंकरें कशीं मजवर प्रेम करीत होतीं ? पण मी माजर होऊन घरांत फिरूं लागल्या-पासून, मला कोणी जवळसुद्धा उभें राहूं देत नाहीं ! देवा ! आज माझाच वाढदिवस, आणि मलाच कारे अन्न—पानांतलें घासभर उष्टें अन्नसुद्धा—मिळूं नये ! पण या घरांतल्या मुलांना तरी काय ठाऊक,

( १७ )

कीं मी त्याचीच आई आहे ? तसें असतें तर मघाशीं मी नुसती  
स्त्रयंपाक घरांत डोकावलें मात्र, तोंच ' राडे ! नीघ ! ' असें म्हणून  
माझ्या वेणुनें—प्रत्यक्ष माझ्या लेकीनें !—ताडकन् माझ्या डोक्यांत लाटणें  
फेंकून कशाला बरें मारलें असतें !—बाळांनां ! नका रडूं ! मी आतां  
खालीं जाऊन येतें !....”

लेखन ता. ८ डिसेंबर १९११.

प्रकाशन केसरी, २७ मे १९१३.



## एका नटाची आत्महत्या.

“ .... ओढ ! जगा, असेल नसेल तितकी शक्ती खर्च करून ओढ !—हं चालू दे ! दांत ओंठ खाऊन अगदीं जोरानें—अस्से ! चालू दे !—आलों, आलों ! थांबा, भिऊं नका !—अरे वेड्या जगा, कां उगीच धडपडत आहेस ? हं ! नको आपल्या जिवाला त्रास करून घेऊस ! माझे ऐक. सोड मला, एकदा दोनदा तू मला परत फिरविलेस—काय सांगितलेस ? काय माझे समाधान केलेस रे तू ? निव्वळ आरडाओरडा ! ‘वाहवा, वाहवा ! भले शाबास ! खुप बहार केलीस ?’ —बेशरम ! हंसतोस काय ?—अरेरे ! तुझ्या नादीं लागून आजपर्यंत या तोंडाला रंग फासला काय—नाचलों काय--रडलों--हसलों !—हाय ! जिवाची चेष्टा--या जिवाची विटंबना केली ! नको ! नको !! मला ओढूं नकोस !!!--काय वाऱ्याचा सोसाटा हा ! जिकडे तिकडे धूळ आणि पाचोळाच--पाचोळा उडाला आहे !--अबब ! केवढा प्रचंड सर्प हा ! घाल, खुशाल माझ्या अंगाला विळखा घाल ! अरे जोरे ! कितीही जोरानें तूं मागें ओढलेस, तरी मी थोडाच आतां मागें फिरणार आहे ! खुपस, मस्तकांतून अगदीं पायांपर्यंत तू आपला—अस्सा हा ! चालू दे !—दांत खुपस ! नाहीं ! मी परत फिरणार नाहीं ! जा --ओरडा ! मोठमोठ्यानें आरोळ्या मारा ! टाळ्या वाजवा ! नाटकी-ढोंगी—पणानें सगळें जग भरलें आहे ! अरे जगायचें तर चांगलें जगा ! नाहीं तर चला दूर व्हा ! अरे नका ! माझ्या तोंडाला चुना-काजळ-फासूं नका ! कोण ? कोण तुम्ही ? मला फाडायचें आहे ? तें कां ? मी कशानें मेलें तें पाझचें आहे ! सलफ्युरिक ॲसिड प्यालों आहे मी, सलफ्युरिक ॲसिड !—अहाहा ! काय गार वारा सुटला आहे

( १९ )

हा ! जिकडे तिकडे बर्फच—बर्फ ! अनंतकाल श्लोप—चिरकाल श्लोप !  
—हः हः वेड्या जगा ! माझीं आतडीं आपल्या कमरेभोंवती गुंडाळून  
मला मागें खेचण्यासाठी कां इतका धडपडत आहेस ? अरेरे !  
त्रिचारा अगदीं रडकुंडीस आला आहे ! काय, काय ? माझे आतां  
गूढ उकलणार ? अहाहा !—उलथलें ! जग उलथून पडलें ! ओहो!....

लेखन ता. ७ नोवेबर १९१२.

प्रकाशन—केसरी ५ आगस्ट १९१३



## म्हातारा इतुका न । अवघे पाउणशें वयमान ॥

“ ..अहो छे हो ! तिला आणखी तिच्या मुलाला मरून अजून पुरते दोन महिनेसुद्धा झाले नाहीत ! प्लेगचेच दिवस होते ते ! काहीं फार दिवसाची गोष्ट नाही मी सागत तुम्हाला —ह ! तिला बिचारीला स्मशानात एकटीला चैन पडलें नसेल, म्हणून माझ्या दामूलाही घेऊन गेली असेल झालें ! असो, जशी ईश्वराची इच्छा !—यमू म्हणजे माझी प्रत्यक्ष सख्खी चुलत बहीण ! ती प्लेगानें आजारी पडून, तिला वायू झाला आहे, हीं अक्षरें दामूच्या पत्रात दिसायचा अवकाश, तों मला जें काहीं रडूं कोसळलें, तें काही पुसूंच नका ! किती वेळां तरी मनांत आलें कीं, तिच्याकडे जावें म्हणून ! पण अगदीं नाइलाज होता !—एक तर ते प्लेगचेच दिवस, व दुसरे असें कीं, घरामध्यें इकडे माझ्या नातवाचा दिवाळसण ! आणि त्यातून, पुण्यापासून मुंबईपर्यंतच्या प्रवासाची दगदग ! या वृद्धावस्थेंत, दम्यानें अगदीं गाजलेल्या या जिवाला, कशी बरें सहन झाली असती ! नाही, तुम्हीच सागा !— अनंतराव, काय सागू तुम्हाला ! ते दोन दिवस माझा जीव कसा अगदीं काळजीच्या भोंवण्यात सापडला होता !— अहो पुढें काय ? प्रारब्ध माझे ! दामूच्या पत्रानंतर अगदीं चौथ्या दिवशीं सकाळींच, त्याच्या एका स्नेह्याचें पत्र आलें कीं, माझी यम व तिचा तो दामू, दोघेही बिचारी प्लेगाच्या वणव्यात सांपडून तडफडून मेलीं म्हणून ! दुःखाचा अगदीं पर्वत कोसळला होता माझ्यावर !— पण तसाच धडपडत कसा तरी एकदाचा चार पांच तास मुंबईस जाऊन, दामूच्या मित्रानें मोठा—सच्चा माणूस !—जें काहीं त्याचें किडूकमिडूक ठेवलें होतें, तें सगळें काहीं मी येथें घेऊन

( २१ )

आलों !—आतां त्यांच्या घरादारांची व शेतांची कांहीं तरी व्यवस्था मला नको कां करायला ? माझ्या यमूला आतां मीच काय तो एकटा वारस—हर हर ! या प्लेगाच्या वादळानें त्यांचा वंशवृक्षच किं हो कोसळून पडला ! कठीण !—काल मोठा कठीण येत चालला आहे ! असो ! पण का हो अनंतराव माझ्या यमूचीं घरेदारें व शेते आतां माझ्या कबज्यात यायला काहीं मार्गांत अडचणी तर नाही ना येणार ?.... ”

प्रकाशन, केसरी, ५ आगस्ट १९१३.

लेखन ता. ४ नोवेबर १९११.



## पंत मेले-राव चढले.

( पताच्या घरी. )

“ .... असे काय ? सोड मला ! चिमणे, असे वेड्यासारखे काय करावे ? रडतेस काय ? जा ! दार लावून घे—घरांत आपला गोपूबाळ निजला आहे ना ? त्याच्याजवळ जाऊन बैस हं ! रडू नकोस, जा !—आई आवासाहेबांकडे भात सडायला गेली आहे, ती आतां इतक्यांत परत येईल ! जाऊ मी ? रडायची नाहीस ना ? भूक लागली आहे, म्हणून का तूं रडतेस ?—असे काय ? चिमे, मी येईपर्यंत तूं अगदीं गप्प रहा हो !—आईनें दळून ठेवलेलें हें पीठ यमुनाबाईच्या घरीं पोंचवितों, आणि तसाच माधुकरी मागून मी लवकरच पगत येतो ! मग माझ्या ताईला भात, वरण, भाकरी—माधुकरी म्हणजे काय ? ताई ! माधुकरी मागणें म्हणजे भीक मागणें हो !—लोक आपल्याला भिकारी म्हणतील ? म्हणूं दे ? बाबा देवाच्या घरीं गेले आहेत; त्यानीं देवाला सांगितलें म्हणजे मग देव आपल्याला श्रीमंत करील !—बाबा केव्हा येतील ? छे ! ते आता कुठले यायला ! हें बघ ताई ! तूं बाबांच्याबद्दल पुनः कधीं आईला विचारूं नकोस हो ! ती किं नाहीं लागलीच रडायला लागते !—कोण, आई केव्हां आलीस ? हें ग काय !—आई ! आई !! कां ग अशी एकदम ओकसाबोकशी रडायला लागलीस ! मी माधुकरी मागायला जातो म्हणून ? होय ?—पण आई ! तूं नाहीं कां ग लोकांचीं भांडीं घाशीत दळणं दळीत—धुणीं धुवीत ? तसेंच मी—आई गोपू उठला वाटते, जा तूं आतां घरांत !—मी आज नको जाऊं म्हणतेस ? का बरें ? ऊन फार पडलें आहे, त्यानें माझे पाय फार पोळतील म्हणून ? असूं दे

( २३ )

कीं ! मी पळत पळत जाऊन लवकर परत येतो! जर आतां मी गेलों  
नाहीं तर गोपू , चिमी, तूं, मी सगळेजण आपण भूक लागून  
रडायला नाहीं का लागणार ? मग आपल्याला कोण बरें खाऊं  
घालील ? आई मी आता जाऊन येतो, सोड मला !....”

प्रकाशन केसरी, सुधारलें, साहित्यसोपान एप्रिल १९३१.



## राजांच्या घरी

“....खाऊ ! अरे पेढे आणले आहेत पेढे ! थांबा, थांबा ! अशी घाई करू नका ! सगळ्यांना देतो बरे मी ! आधी देवाला नैवेद्य दाखवू ! आणि मग—हो, हो ! तुला आधी देईन सोने मी ! मग तर झाले !—पाणी आणलेस ? शाबास !—हं, सोने, बापू , देवाच्या पायां पडा, आणि म्हणा ‘ जय देवबापा ! असेच सुखाचे दिवस आम्हांला वरचेवर दाखवीत जा ! ’—अस्से ! शाबास ! हं, हे घे सोने, तुला चार, आणि हे बापू, तुला चार. झाले ना आतां ?—कोण आहे ? रामभाऊ ? अरे वाः ! तुम्ही तर अगदी वेळेवर आलात बुवा ! हं, हे ध्या.—आधी खा मुकाट्याने ! मग कारण विचारा ! मला पांच रुपये प्रमोशन झाले—पगार वाढला, त्याचे हे पेढे ! समजले ?—अरे बापू ! आतां हे आंत घेऊन जा ! आणि इकडे बघ, आपल्या त्या गोविंदरावाना, आप्पासाहेब कर्त्यांना, झालेच तर माडीवरच्यांना, सगळ्यांच्या घरी आतांच्या आतां जाऊ द्या म्हणावे ! समजले ना ?—नको, नको, मला नको ! अहो हपिसात मी पुष्कळ खाल्ले आहेत !—मंडळी ऐकेचनात ! तीन रुपयांचे पेढे घावे लागले मला !—म्हटले जाऊं द्या ! मंडळी आपली आहेत ! आणि पुनः असे आनंदाचे प्रसंग वरचेवर थोडेच येत आहेत ?—बरे झाले चला ! इतके दिवस आशेने रात्रदिवस वाट पाहिल्याचें परमेश्वराने शेवटीं सार्थक केले ! अहो, पंधराचे वीस व्हायला सहा वर्षे लागलीं—सहा वर्षे ! नुकतेच आमचे ते दिवाकरपंत मेले, आणि त्यांची ही जागा मला मिळाली, बरे—असो, ईश्वराची कृपा होती म्हणून हे तरी दिवस दिसले ! हो ! करतां काय ! बरे आपण आतां मुंबईला कधी

( २५ )

जाणार ?—रविवारींच ना ? मग हरकत नाही ! कारण मी परवाच्या दिवशीं श्रीसत्यनारायणाची पूजा करण्याचें योजिलें आहे ! तेव्हा म्हणतों, प्रसाद घेऊन मुंबईला जा ! ठीक आहे ! अहो, परमेश्वराची कृपा असली तर उत्तरोत्तर आपल्याला आणखीही असेच सुखाचे दिवस येतील ! काय ? म्हणतों तें खरें आहे कीं नाहीं ?....”

प्रकाशन केसरी, ४ अक्टोबर १९१३

लेखन ता. १७ मे १९१२



## ता. ७ नोव्हेंबर.

“...सावकाश—हळूच—नीट जपून निजवा !—निश्चयानें अंग काय ताठून गेलें आहे !—आतां कोणाकडे इतका टक लावून पहात आहेस ? बाबारे ! जिच्या पाठीमागें आतांपर्यंत धाव धांव धांवलास. जिच्याकरतां जिवाचा असा फेंस केलास, ती तुला मिळाली कां ?—आपण काय करीत आहों ? कोणावर गोंवऱ्या रचीत आहों ? हुः ! कल्लोळ ! प्रलय ! प्रलय झाला आहे !—कजाग, मांडकुदळ परिस्थिति आणि दारुण, जिवाचें रक्त पिणारी निराशा, यात पिळून पिळून निघालेलें हें चिपाड—हाय ! हायरे केशवसुता ! ऊठ ! निजू नकोस ! मेलेल्या विचारात अजून जग रुतून बसले आहेरे ! लाला वर काढ, आणि आपल्या गोफणीनें स्वतंत्र, स्वर्गीय वातावरणांत भिरकावून दे !—विनायक, थाबा हो ! इतक्यांत नका हो तोंडावर गोंवरी ठेवू !—हायरे देवा ! अरे हताश होऊन बसलेल्या महाराष्ट्रा ! आता तुला स्वर्गांतून स्फूर्ति आणून कोण पाजील ?—तुला नखाशिखांत स्वतंत्र विचारानीं जळायला कोण लावील ? अरे केशवसुता ! ऊठ ! फुंक आपली तुतारी ! प्रेतांना खडबडून जागें कर ! अनंताला फोडून त्यांतून गूढें आणण्याकरिता पिटाळून लाव !—थाबा ! अहो जरा थाबा ! त्या दिव्य पुरुषाचें पुनः एकदा शेवटचें दर्शन घेऊ द्या !—अप्पा ! अप्पा !! ये ! अगदीं कडकडून भेट !—ऐका ! काय म्हटलेंस ‘ मेलेल्या गरुड पक्ष्यांबद्दल शोक करूं नका ! त्यांच्याही पलीकडे तुमच्या भराऱ्या जाऊं द्या ! हरहर ! सूर्य मावळला ! अंधार ! अंधार !!—काय हा दुर्दैवी दिवस ! जेव्हां जेव्हां हा दिवस उगवेल, तेव्हां तेव्हां, कैक हृदयांचा स्फोट होऊन, महाराष्ट्रांत किती तरी तेजस्वी काव्ये

तळपत राहतील !—नका ! नका हो नका ! विस्तव ठेवूं नका !  
आई !! आई ! ”

\* प्रकाशन, करमणूक, ८ नोव्हेंबर १९१३.  
लेखन ता० ११ आक्टोबर १९१३.



\* ही छटा प्रसिद्ध होण्यापूर्वी रा. हरीभाऊ आपटे ४।५ दिवस सारखे म्हणत होते की, केशवसुताची कविता जर कोठें मिळेल तर ती मी ताबड-तोब आपल्या खर्चाने छापून काढीन. त्याच सुमारास केशवसुताची श्राद्ध-तिथी ता. ७ नोव्हेंबर ही बरोबर आहे की नाही हें विचारण्याकरता रा. सितारामपत दामले याजकडे मी गेलो. त्यावेळीं रा. दामले यांनी आपल्या जवळील कविताचा संग्रह दाखविला. सदरू संग्रह रा. मोरोपत दामले याज-जवळ होता. पण ते बोरगावाच्या रेल्वेच्या अपघातात नुकतेच वारले होते. नंतर रा. सितारामपत नागपुरास गेले, व येताना केशवसुताच्या छापील कविता व हस्तलिखित बद्धा त्यानी पुण्यास आणल्या. कविता रा. सितारामपंत याजजवळ आहेत, ही बातमी मी ताबडतोब रा. हरीभाऊस कळविली. तेव्हा ते म्हणाले की, रा. दामले जर मला त्या छापावयास देतील, तर उद्या पाडव्याच्या मूहूर्ताने ( दिवाळीतील पाडवा ) मी त्या छापावयास सुरवात करतो. या गोष्टीस सितारामपतानीं समती दिली, व संग्रह हरीभाऊंस देण्याकरता म्हणून मजजवळ दिला. पुढें दुसरे दिवसापासून नकला करण्याचें काम मी सुरू केलें. पुढें १९१७ सालीं ता. १४-८ रोजी हरीभाऊंचें बोलावणे आल्यावरून त्याजकडे गेलों, तेव्हा त्यानी माझ्या तोंडावर दोन प्रती टाकल्या! ( दिवाकर )

## एका हलवायाचें दुकान.

“ ..काय कारव्यांची कटकट आहे पहा ! मरत नाहीत एकां-  
दांची !—हं, काय म्हटलेंत रावसाहेब ! आपल्याला पुष्कळशी साख-  
रेचीं चित्रें पाहिजे आहेत ? ध्या, आपल्याला लागतील तितकीं ध्या—  
छे ! छे ! भावामध्ये आपल्याशीं त्रिलकूल लबाडी होणार  
नाहीं ! अगदीं देवाची शपथ घेऊन सांगतो कीं, माझ्याजवळ फसवा-  
फसवीचा असा व्यवहारच नाही !—अग ए ! कोठें मरायला गेली  
आहे कोणाला ठाऊक ! गप बसारे ! काय, काय म्हणालात आता आपण ?  
हीं साखरेचीं चित्रें फार चागलीं साधलीं आहेत ? अहो, आपणच काय—  
पण या दुकानावरून जाणारा प्रत्येकजण असेंच म्हणतो कीं, हीं  
साखरेची केलेलीं पाखरें—झालेंच तर हीं माणसेंसुद्धा !—अगदीं हुबे-  
हुब साधलीं आहेत म्हणून !—काय ? मी दिलेले हे पाखरावरचे रंग  
कदाचित् विषारी असतील ? छे, हो ? भलतेंच एखादें ! हा ध्या.  
कावळ्याच्या पंखाचा एक तुकडा आहे, खाऊन पहा ! अहो निव्वळ  
साखर आहे साखर ! फार कशाला ? हीं सगळीं चित्रें जरी आप-  
ल्याचसारखी जिवंत होऊन नाचायला उडायला लागलीं—तरी देखील  
यांच्यांन असेल्ल्या साखरेचा कण—एक कणसुद्धा कमी होणार नाही !  
रावसाहेब, माझे कामच असें गोड आहे !—अरेच्या ! काय त्रास  
आहे पहा ! अरे पोरव्यांनो, तुम्ही गप बसता कीं नाही ? कां या  
चुलींत घालून तुम्हा सगळ्यांना भाजून काढू ? तुमची आई कोठें  
जळाली वाटते ?—काहो रावसाहेब, असे गप कां बसलांत ? बोला  
कीं मग किती चित्रें ध्यायचें ठरलें तें !....”

लेखन ता० २३ आक्टोबर १९११.

प्रकाशन, लोकमित्र, डिसेंबर १९१३.

## अरेरे ! ओझ्याखाली बैल मेला ! घांवा !

“.. ओ !-आग लागो त्या महत्वाकांक्षेला ! आणि त्यांत तळ-मळणाऱ्या, तडफडणाऱ्या या जीविताला !-अरे हा गळफास काढा-खुंटी नरड्यात शिरली ! जू दूर करा-मी मेलों !-या बैलानें, चांडा-ळानें छळून किं हो शेवटीं मला असे मारलें !-नको ही यात-नांची तीव्र ओढाताण ! देवा सोडीव आता लवकर ! आयुष्याचा डोलारा कोसळला ! सोसाढ्याच्या झंझावातांत जग गिरक्या घेऊ लागलें !-विक्राळ अंधकारानें झडप घातली ! जीवा ! जिभेचा अड-सर बाजूला काढ, -पहातोस काय !-कानावर लथ मारून, नाहीं तर डोळे फोडून बाहेर नीघ लवकर ! हा ! नरकांतल्या धडधड पेट-लेल्या आर्गांत अनंत काल उभें राहणें पुरवळें,-पण अंगांत शक्ति नसूनही, मोहक, कामूक अशा महत्वाकांक्षेच्या पुरें नाहीं लागून कर्करू-कर्करू ओरडून रक्त ओकणाऱ्या हाडांच्या सापळ्यावर प्रचंड ओझी लादून, तोंडाबाहेर दुःखानी चघळून चघळून, जीवाचा फेंस काढीत, फरकटत ओढीत नेणारें, देवा ! हें जगातलें बैलाचें जिणें नको ! अरे मूर्खा, अजागळा, रोडक्या बैला ! ‘ माझ्या इतर सशक्त सोबत्याप्रमाणें मी आपल्या मानेवर मोठमोठीं ओझीं घेऊन डौलानें, गर्वानें छाती फुगवून-जगात का मिरवू नये ? ’ असें पुनः एकदा वर मान करून मला विचार पाहूं ? आ वासून रस्त्यांत धूळ चाटीत, मरणाशीं ओढाताण करीत कारे बाबा असा लोळत आहेस ?-हाय ! असा हंबरडा फोडून रडूं नकोस ! माझी चूक झाली-राग मानूं नकोस ! ये, मला एकदा कडकडून शेवटची मिठी मारूं दे ! मग मी आनंदानें जाईन बरें !.. ”

प्रकाशन, लोकमित्र, डिसेंबर १९१३.

लेखन, ता. १० फेब्रुवारी १९१२.

## ✽ वर्ड्स्वर्थचें फूलपाखरूं

“ . ओ ! स्फेडिड् ! व्यूटिफुल् ! छे ! वर्ड्स्वर्थची कविता म्हणजे काय !—मौज आहे ! फारच सुंदर, फारच उत्कृष्ट ! या महाकवीचें अंतःकरण किती प्रेमळ—अगदीं मेणासारखें आहे नाहीं ? आनदामध्यें इकडून तिकडे विरट्या घालणाऱ्या सूक्ष्म अशा किड्याला अगर मुगीला, किंचित् कोणी अडथळा केला, तर या कवीच्या हृदयाला लागलीच चटक्या बसून, अश्रूंनीं ढबडबलेले नेत्र त्याच्या कवितेंत ठिकठिकाणीं कसे स्पष्ट दिसतात ! हीच पहा कीं ‘ फूलपाखरूं ’ ही कविता—किती बहारीची आहे ! ही एकच काय, वर्ड्स्वर्थच्या सर्वच कविता गोड, मधूर रसानें भरलेल्या आहेत—म्हण माझां बहीण एमिलार्डन आमच्या बागेंत बागडणाऱ्या फुलपाखराला—त्याच्या पंखावर बसलेली धूळ प्रेमानें हळूच पुसावयालासुद्धा बोट लावीत नसे ! का ? तर आपल्या नखाचा स्पर्श होऊन त्या भिचाऱ्याचा नाजूक पंख कदाचित् दुखात्रेल—आणि त्याच्या आनंदाचा विरस होईल ! अहाहा ! वर्ड्स्वर्थ कवीची सृष्टि, म्हणजे जिकडे तिकडे आनंद आहे ! धन्य

✽ हा अनुभव स्वतःचा आहे. टेकूण चिमणींत फेकून दिल्यावर मग मनाला कसेंसेंच वाटले. रा. हारिभाऊ आपटे यास एके रात्री मी आपल्या काहीं छटा वाचून दाखवीत असता त्याची एकुलती एक कन्या तिथे जवळच ऐकत बसली होती. सदरहू छटा वाचीत असता तिला कशाची मज चाटली कुणास ठाऊक, पण ती फार आनंदानें हसली. पुढें हेंच कन्यारत्नै १०।१५ दिवसात आपल्या पित्यास दुःखसागरात लोटून निजधामास गेलें. जेव्हा जेव्हा मी आनदाश्रमावरून जातो, तेव्हां तेव्हा त्या चिमुकल्या कन्येच्या गोड हास्याची आठवण होऊन मन अत्यंत उद्विग्न होतें. —दिवाकर.

तो कवि, आणि धन्य तो इंग्लंड देश ! खरोखर, अशा कवीच्या अध्ययनाने खडक देखील मेण होऊन जाईल ! मग माणूस तर—अरे हे काय ? या पुस्तकांत हा ढेकूण कोठून आला ?—हां थांब चोरा ! पळून जातोस काय ? अस्सा, बरा सांपडलास ! आतां जा कसा पळून जातोस तो ! तरी म्हटलें सकाळीं येवढे चावत काय होतें ! घावें याला खिडकीवाटे टाकून नाही ?—नको नाही तर, तसें नको ! कारण, हा पुनः घरांत येऊन चावेल ! चिरडून टाकूं ? इश ! हाताला उगीच घाण येईल अशानें ! मग ? —हा हां ! या दिव्यांतल्या चिमणीवाटे घावा आत फेंकून ! म्हणजे चांगला भाजून मरेल ! पहा, पहा ! कसा चिकटून बसला आहे तो ! पडतो आहे का खालीं ?—स्स ! हाय ! बोट भाजलें ! पड खालीं—अस्सा ! मर आतां ! —कोण बाबू ? जेवायची तयारी झाली !—चला तर लवकर.—आपल्याला काय, जेवण झाल्यावर आणखी वर्ड्सवर्थ वाचूं !. ... ”

प्रकाशन, केसरी.

सुधारलेला पाठ ज्ञानप्रकाश व काव्यशास्त्रविनोद ता. ३० जून १९२३



## \* कोण मेलें म्हणजे रडूं येत नाहीं.

“ कोण हो कोण ?—काय ! अवचितराव करकऱ्याची सून ? आणि ती एकाएकीं कशानें हो मेली ?—वाऱ्यानें का ? बरें झालें हो ! सुटली एकदाची आपल्या दुःखातून ! बिचारीचा नवरा वारल्याला दोन वर्षे व्हायला आली असतील नाही ?—बाई ! बाई ! ! केवढा आकांत माजला होता त्या वेळेला या घरात ! घरातल्या बायकाच्या ओरडण्यानें सगळी आळी किं हो गर्जन गेली होती ! आणि आता ? या सोळा सतरा वर्षांच्या मुलीकरता—आनर्दाच नाहीं कां हिचें नांव ?—बिचारीकरता या घरातलें एक चिट्पाखरू तरी आता ओरडत आहे कां ?—बरोबरच आहे ! नवरा मेलेली पोर ! हिच्या मरणाबद्दल हो कोणाला वाईट वाटणार आहे ? उलट जें तें हेंच म्हणणार कीं, ‘ त्रिधवा मेली ना ? बरें झालें चला ! सुटली एकदाची ! ’ इतकेंच काय, पण कितीएक तर असें सुद्धा म्हणायला कमी करित नाहीत कीं, ‘ बरें झालें ! आमच्या घरातला अपशकून—बरेंच दिवस खिललेली अवदशा लवकरच नाहींशी झाली ’ म्हणून ! नवरा मेलेल्या बायका गेल्या, तर त्याच्याबद्दल हें अशा तऱ्हेचें दुःख जगाला होत असतें !—सवाण मेली तर ? अहो कशाचें आलें आहे ! तिची लहान मुलेंवाळें जीं काय रडतील, गागतील तेवढींच ! बाकी जग तर हेंच म्हणतें, ‘ सवाण मेली ? भाग्यवान् आहे ! बरोबर कायमचें—अखंड !—सौभाग्य घेऊन स्वर्गाला गेली !! ’—हः, पाहिलें तर तें ‘ अखंड सौभाग्य ! ’ नदीत तिच्या प्रेताची पुरती राख विरघळेपर्यंतसुद्धा टिकत नाहीं ! लागलीच दुसरी कोणीतरी पाठीमागून धावत येऊन, झिज्या

\*या छटेंतील प्रसंग आमच्या घराशेजारीच घडलेले आहेत. (दिवाकर)

धरून, पाठींत लाथ मारून, तें 'अखंड सौभाग्य !' बिचारीच्या हातातून हिसकावून घेऊन, पुनः जगांत परत येतेही !—खरेंच तर काय ! बायकांचें जगणें आणि मरणें, सारखेंच ! जगल्यास जगा ! मेल्यास मरा ! अहो नाहींतर, या आनंदीच्या नवऱ्यासाठी, तिच्या सासुसासऱ्यांनीं कसा पाण्यासारखा पैसा खर्च केला होता ना ? आणि आतां ? नाहीं, तुम्हीच समक्ष पाहिलें आहे म्हणून विचारतें ? अहो ! आनंदीचा नवरा जगावा म्हणून जशी यांनीं खटपट केली, तशीच ही एकदाची मरावी म्हणून यांनीं निष्काळजीपणाची खटपट केली असेल बरें !—ती पहा ! ती पहा ! तिला बाहेर आणली आहे ! आई ! आई ! ! कशी कोवळी पोर ! कायरे देवा हिला जगांत आणून हिची हौस पुरवलास ?—तिला पाणी घातलेली तिची प्रत्यक्ष आईच ना हो ती ?—जावयाकरिता कशी ऊर बडवून किं हो रडत होती ? आणि आतां ?—अहो हिच्या पोटचा गोळा ना तो ?—पण नाहीं, ही मेली म्हणून तिला—प्रत्यक्ष आईलासुद्धा—मनांतून बरें वाटत असेल !....”

लेखन, ता. २० फेब्रुवारी १९१२

प्रकाशन, उद्यान, जानेवारी १९१६



## असें केल्याशिवाय जगांत मागत नाहीं !

“ ....माझे मोठे भाग्य, यांत काहीं शंका नाहीं ! नाहीतर, आपल्यासारख्या थोर लोकांची कोठून गांठ पडायला !—अहो कशाचे, कशाचे ! आम्ही कसले कवि ? काठें एका कोपऱ्यांत लोळत पडलों आहोंत झालें ! नाहीं खरेंच ! परवांची आपली कविता फारच बहारीची होती बोवा ! फारच छान ! एक्सलंट ! अहो आधीं नांव पाहूनच थक्क झालों !—‘ माझे आबट अजीर्ण !’ वा ! किती सुंदर!—नाहीं, तें आलें लक्षांत. आहे कविता एकंदर आत्म्यालाच उद्देशून ! पण त्यांतल्या त्यांत या दोन ओळी तर मला फारच आवडल्या ! काय पहा ?—हां बरोबर,—‘अजीर्णामुळें ! जीव कळवळे !’ ॥ काय बहार आहे यांत ! शब्द सोपे असून किती खोल, गभीर अर्थ !—काय म्हणतां ! इतका खोल अर्थ आहे का ? शाबास ! ‘ प्रेमभंगामुळें हृदय पिळवटून डोळ्यांतून खळखळा वाहिलेल्या अश्रूंचें अजीर्ण !’ क्वच ! काय विलक्षण मिस्टिक कविता आहे हो ! टेरेबल ! फारच प्रतिभा अफाट !—माझे समजा हो !—कोणती ?— कोणती बरें माझी कविता आपल्याला अतिशय आवडली ?—हां, हां ! ती होय ? गेल्या मस्तकमंजनांतील चहादाणीवरील ! अस्सें !— हो, ती सुद्धा आहे आत्म्यालाच धरून!—बरें आतां रस्त्यांत नको.—केव्हां ! उद्यां सकाळीं येऊं आपल्या घरीं !—ठीक आहे—हं: ‘ अहो रूपम् अहो ध्वनि:!’ चाललें आहे जगांत ! म्हणे ‘ आपली चहादाणीवरील कविता अतिशय आवडली ’ ! ह: ह: कमाल आहे बोवा या लोकांची ! इतकी भिकार कविता कीं मला स्वतःला सुद्धा आवडत नाहीं ! “ माझी चहादाणी । साखरपाणी ॥ अधण येई सळासळा । अश्रू येती घळा-घळा ॥ ” ह: ह: यंवेरे कविता ! पण चाललें आहे कीं नाहीं !

भेंडीरमणानें उठावें बटाटेनंदनाची स्तुति करावी ! बटाटेनंदनानें पुढें यावें, भेंडीरमणाची वाहवा करावी ! मनांत परस्परांना त्यांची कविता मुळीच आवडत नसते ! पण जगांत यानें त्याला शेले म्हणावें, उलट त्यानें याला कीटस् म्हणावें ! चालला आहे सपाटा ! बरें असें केल्या-शिवाय जगांत भागत नाही ! अहो नाही—तर, आपली खरी मते सांगून जगांत तंटेच करायचे—वैरीच निर्माण करायचे कीं नाही ? रिकामा जिवाला ताप ! जाऊं घा ! .... ”

प्रकाशन, उद्यान, फेब्रुवारी १९१६; पुनः प्रसिद्ध—‘ज्ञानप्रकाश’—  
१० मार्च १९२३



## किती रमणीय देखावा हा !—पण इकडे ?\*

“...देवि ! तुझी बाग किती सुंदर आहे ही ! राघू मैना कोकिळा-बदकें-खबुतरें—सगळीं निजलीं आहेत ! दिवसा बदकांमध्ये मिसळून त्यांच्या बरोबरच आनंदानें उड्या मारणारें तें लहानसें सरोवर-अहाहा ! काहीं कमळाची काव्ये आतांच पुरीं झालीं आहेत, व काहीं दिवस-भर हृदयांत सांठविलेल्या सूर्यतेजानें अगदीं रसरसून जाऊन आपलीं काव्ये लिहिण्यामध्ये काय पण गढून गेलीं आहेत !—पाहिलेंस ना ? तेंच सरोवर चंद्रबिंबाशीं आतां कसें तन्मय होऊन गेलें आहे ! खरेंच, किती तरी तुझे ऐश्वर्य हें ! अहाहा ! मुग्धावस्थेंतून नुकतीच बाहेर पडून, आपल्या प्रियकराच्या गालावर गाल ठेवून, ती कलिका आपल्या पतीकरितां—त्या गुलाबाकरिता—आपलें प्रेमळ हृदय हळूहळू उमलायला लागली हें पाहून त्या गुलाबाच्या नेत्रातून—बघ,—कसें दोनच—दोनच प्रेमाश्रू बाहेर पडले आहेत ते ? तसेंच इकडे पाहिलेंस ना ? या जोडप्याच्या खालींच किती तरी मोगन्याचीं फुलें उमललीं आहेत ! झालेंच तर, त्या प्रेमळ पतीपत्नीला चंद्रकिरणाचा फारसा ताप लागूं नये, म्हणून वर दोन गुलछबूचीं फुलेंही उगवलीं आहेत ! वा ! तुझ्या या बागेमध्ये कितीतरी चित्रविचित्र आणि सुंदर फुलझाडें आहेत हीं ! काहीं सुवासिक आहेत, काहीं सुंदर आहेत, आणि काहीं तर दोनही गुणांनीं नटलेलीं आहेत ! पण सगळीं फुलझाडें परस्परांना व शेजारच्या लतावृक्षांना कशा प्रेमाच्या गुजगोष्टी सांगत आहेत ? भगवति, तुझ्या या वनसृष्टीचा प्रेमळ आत्मा, आकाशांत प्रकाशणाच्या या स्वर्गीय आत्म्याशीं एकरूप होऊन गेल्यामुळे—अहाहा ! काय चोडों-कडे प्रेमाचा उज्वल—शांत !—असा हा प्रकाश पडला आहे !—अरे ! पण हें काय ?—हें काय !—किती उंच प्रचंड असा हा प्रेतांचा पर्वत

तरी ! अबब ! किती माणसें या पर्जेतावर चढावयला लागलीं आहेत हीं !-काय ? ' तूं चढूं नकोस ! मी चढणार ! ' हा ! काय भयंकर कत्तल चालली आहे ही ! कडकडणाऱ्या रक्तामध्ये—ते पहा—कितीतरी आत्मे तडातड उडत आहेत ! नका ओरडूं । अरे असे रडूं नका !—अरे बापरे !—रक्ताचा काय महासागर उसळला आहे हा !—अरे ! अंधार पडायला लागला वाटते ? छे ! अगदीं पाहवत नाहीं कीं ! तापलेल्या लाल गोळ्याप्रमाणें हा सूर्यच दिसत आहे कां ?—कोण ? कोण आहेस तूं ?—हावरेपणा ?—किती लांबलचक मुंडक्यांची माळ तरी ही !—अरे नको ! माझ्या नरड्यावर पाय देऊं नकोस ! मेलों ! मेलों ! !-हुश ! काय भयंकर स्वप्न तरी ?—अरे ! चांगलेंच फटफटलें आहे कीं ! . ”

लेखन, ता. २१ नोव्हेंबर १९११

प्रकाशन, उद्यान, १९१६



देवा ! मीच मंगळ जर जन्माला आलों नसतों-!

“ ....अरे ! जिन्यांत तर अगदीं अंधार आहे ? अजून आठही वाजले नाहीत, तोंच जिकडे तिकडे अगदीं सामसूम ? हीं कोठें बाहेर तर नाही गेली ?—छे: दाराच्या फटींतून दिव्याचा अंधुक अंधुक उजेड तर दिसत आहे. आणि अशा रात्रीच्या वेळेला ती कशाला उगीच बाहेर—पण हें काय ? हें कोणच्या बरें फुटक्या व्हदयांतून हा रडका हुंदका बाहेर पडला !—माझे व्हदय कसें धडधडायला—चला, हळूच वर जाऊन दाराच्या फटींतून, आपल्या फाटत चाललेल्या संसाराचें चित्र पाहूं !—जिवा, असा मधेच खचून जाऊं नकोस ! आधीं वर चल !—पहा ! आपला हा संसार नीट डोळे उघडून पहा !—दारिद्र्यानें संतापून जाऊन अगदीं त्रासानें अंगावर फेंकलेले तें फाटकें तुटके लुगडें नेसून माझी बायको कशी हुंदके देऊन रडत आहे ती ! तो पहा ! ढणढण जळणाऱ्या त्या घासलेटच्या डबड्याशेजारीं, आगपिणीनें खाजवून—बाळ ! नकोरे आपल्या चिमुकल्या जिवाला असा नखांनीं ओरबडूंस !—रक्तानें न्हालेल्या, व मधून मधून आपल्या आईकडे, व दोन तीन वर्षांनीं वडील अशा आंधळ्या बहिणीकडे, केविलवाण्या मुद्देनें रडतरडत पहाणाऱ्या, माझ्या त्या दोन वर्षांच्या लेकराकडे पाहिलेंस का ?—काय म्हटलेंस ? माझी गोदी कशानें अशी अंधळी झाली ! दोन अडीच वर्षे झालीं, देवीच्या तडाख्यांतून अगदीं मरतां मरतां वांचली ! पण बिचारी जिवाऐवजीं डोळेच घालवून बसली आहे !—एकंदरींत, माझे आयुष्य या गरीब बिचान्या आत्म्यांचे हालहाल करण्यांतच चाललें आहे कीं नाहीं !—एकलेंस ? तिघेही माझ्या या अस्तित्वाच्या लोखंडी चरकांत सांपडून, कशीं रडक्या स्वरानें मोठमोठ्यानें कण्हत आहेत तीं ?—हा !—आगपिणीनें

कुरतडला जाणारा अहोरात्र अंधारांत तळमळणारा, व माझ्या हृदयाचें हें डबडें डबडें मिळाल्यामुळें हा ढणढण जळणारा !—अरेरे ! असें हे तीन आत्मे देवाला काय बरें म्हणत असतील ?—जिवा ! तुला नाहीं कारे ऐकूं येत ?—अरे ! ते म्हणत आहेत कीं, 'देवा हा नरक लोक निर्माण झाला म्हणूनच आम्ही असे तडफडत आहों बरें !'—खरेंच ! माझी बायको लग्नापूर्वीं आपल्या श्रीमंत पित्याच्या घरीं, कशी सुखांत आणि आनंदांत होती नाहीं ? पण शेवटीं, स्वर्गांत हसणाऱ्या व येथें रडविणाऱ्या मंगळानें—या आनंदानें चिरकाल हसूं इच्छिणाऱ्या मुक्या प्राण्याचा, आपल्या पापकर्मांत चिलबिळणाऱ्या या दुरात्म्याशीं विवाह-मंगल विवाह !—लावून दिला ! परमेश्वरा ! तुझीं स्वर्गांत आनंदानें प्रकाशणारीं नक्षत्रें, आम्हां माणसांच्या दृष्टीला, आमच्या मेंदूलाच, रडकीं कशीं रें दिसतात !—बाळांनो ! आपला बाप जन्माला कां आला, म्हणून देवाला विचारीत असेच निरंतर रडत बसा !—पण मी म्हणतो, या मुलांचें तरी आयुष्य असें दुःखांत कां बरें जावें ? बरोबर !—कां नाहीं या मुलांनीं तडफडावें ?—अरे ! निष्प्रेमाच्या अत्यंत विषारी जागेमध्ये दारिद्र्यरसानें अधिकाधिक फोंफावणाऱ्या कामवासनेला गोड फळें येतील, का, कडू जहर !—नासकीं अशीं फळें येतील ? हां, बरोबर विचारलेंस. मला जर येवढें कळत होतें तर मी या गरीब विचारीशीं विवाह करून तिला अशी दुःखसागरांत कां लोटली ?—पण जिवा ! या घरांत निर्माण झालेल्या दुःखाला मीच कारण आहे असे मी कधीं बरें म्हणत नाहीं ?—आतां मी विवाहच कां केला, तर बाबारे मीच तुला उलट असें विचारतो कीं, पापकर्मांत गटांगळ्या

१ हा ढणढण जळणारा ( आत्मा ) = बायको.

२ हा नरक लोक = स्वतः बोलणारा.

खाणाच्या प्राण्याला कधी एकटे मरावेसे वाटेला का ?—जितके आपल्या मिठीत सांपडतील, तितक्यांना घेऊन तो रसातळाला जाणार ! मग मीच एकटा या जगांत कसा बरें तडफडूं ! देवा ! मीच मंगळ जर जन्माला आलों नसतो ! !....”

लेखन, डिसेंबर १९११

प्रकाशन, उद्यान मार्च १९१६



## अहो, आज गिन्हार्ईकच आलें नाहीं !

“ ....काय करावें ! आज दारूलाबी खिशांत पैशे नाहींत !— काय कोंडाबाई ! अहो कोंडाबाई ! काय तुमचें भांडण तरी काय आहे ? अशा आमच्यावर रागावलांत कां ?—काय म्हटलेंत ? काल तुम्हाला ओझ्याला बोलावलें नाहीं, म्हणून तुम्ही माझ्यावर इतक्या रागावला ? जाऊं द्या कीं ! उद्या लागतील तितकीं गिन्हार्ईकें येतील ! मग सगळ्या गवऱ्या तुम्हीच मसणात नेऊन टाका ! मग तर झालें ? अहो, गिन्हार्ईकें येऊं द्या कीं, मग तुम्हाला पैशेच-पैसे !— काय त्रास आहे पहा ! अग ए ! का उगीच गागत आहेस ? गांवात कोण प्लेग चालला आहे !— अहो कोणाचे जीव बी सुचित नाहींत,—आणि ही सटवी मघासधरून उगीचच भांडत आहें !—बरे झालें घरांत तेल नाहीं तर ! आणूं कोठून पैशे ?— काय सांगूं कोंडाबाई ! हिच्या रोजच्या या काहारांमुळे मला आपल्या जिवाचा अक्शी कंटाळा आला आहे !—कोण आहे ? दौलतशेट ! या शेटजी, जयगोपाळ, बसा. खरोखर, तुम्ही तर माझी अगदीं पाठ पुरवली आहे बुवा ! किती पंचवीसच रुपये बाकी राहिली आहे ना ? देऊन टाकीन,—उद्या संध्याकाळच्या आंत, सगळे पैशे चुकते करतो !—आतां काय सांगावें ! रामाशपथ, या वेळेला खिशात एक पैसुद्धा नाहीं ! अहो, आतांपर्यंत मुळीं गिन्हार्ईकच आलें नाहीं ! ”

लेखन, ता. १२ नोव्हेंबर १९११

प्रकाशन, उद्यान, मार्च १९१६



## \*दिव्याभोवतीं पतंग उडत आहेत.

“ .... काय म्हटलेंस ? आपल्या जीविताचा तुला कंटाळा आहे ?— हे बघ, हे बघ, या दिव्याभोवतीं कसे पतंग उडत आहेत— कसे पण ! प्रेमानें अगदीं तर्र होऊन भोवतालच्या जिनसांवर तडा-तड उड्या मारीत आहेत ! हा पहा, या लहानशा पुस्तकावर कसा सारखा घिरव्या घालीत आहे !— प्रेमशोधनच आहे हें !—अग नको, नको, त्याला हात नको लावूंस !— बाबांनो या दिव्याच्या ज्योतीला खुशाल आनंदानें प्रदक्षणा घाला !— काय पहा ! त्या ज्योतीच्या लाटामध्ये पोहण्यासाठीं, बिचारे चिमणीवर कसे धडक्यावर धडक्या घेत आहेत !—कशाला !— अंतःकरणांतील प्रेमाची प्रखरता, प्रकाशाच्या ईश्वरी प्रेमाच्या प्रखरतेमध्ये मिसळायला !—तें ज्योतीमध्ये बुडून गेलेलें दीपगृह आहे ना ?—अग तें अंगुस्तानासारखें दिसत आहे तें ?— तेथें जायचें आहे त्यांना ! अरेरे ! बिचारे पहा कसें मरून पडले आहेत ते ! ! धडपड, धडपड केली खरी, त्यासारखें, यांच्या आत्म्यांना तर तें दीपगृह मिळालें !— त्या लहानशा ठिकाणीं कितीतरी जोडपीं आनंदानें, प्रेमानें नांदत असतील नाहीं !— आपल्या या अफाट जगांत सारखा कलह सुरू आहे ! पण तेंच त्या चिमुकल्या स्वर्गांतून, कलहाचा एक तरी-अगदीं लहानसा सुस्कारा तरी आपल्याला ऐकूं येत आहे का ? खरेंच ! या पतंगांचें जीवित कितीतरी सुखाचें, प्रेमाचें आहे ! आपलेंही— ! .. ”

लेखन, ता. १० नोव्हेंबर १९११

प्रकाशन, उद्यान, एप्रिल १९१६

---

\* ‘पतंग बिचारे मूर्ख, अविचारी ! म्हणून दिव्यावर झडप टाकतात, व फुकट मरतात झालें !’ असें निदान आपल्या वाङ्मयात व दृष्टातांत वरचेवर आढळते.

—दिवाकर—

## “ तनू त्यागितां कीर्तिं मार्गे उरावी ! ”

-कशाला ? येवढ्याचकरितां कीं नाही ?

“.... या आळीला का ? ‘ खाइस्ट् लेन् ’ असें म्हणतात. त्या समोरच दिसणाऱ्या खांब्याच्या कपाळावर काळ्या अक्षरांनीं लिहिलेली पाटी ठोकलेली आहे, तिकडे आपण पाहिलेंच नाहीं वाटतें ?—ते पहा, अजून रक्ताचे डाग आहेत त्या खांब्यावर ! फळीवरही थोडेसे शितोडे उडालेच आहेत.— अहो, परवा रात्रीचीच गोष्ट. दारूबाज नवव्यानें घराबाहेर हाकून दिलें म्हणून ज्या बिचारीनें—किती गरीब आणि सद्गुणी होती ती !—रागाच्या आवेशांत त्याच, त्याच खांब्यावर आपलें कपाळ फोडून जीव दिला, त्याच बाईच्या आत्म्यानें जातां जातां ‘ खाइस्ट ’ या अक्षरांवर ते रक्ताचे शितोडे उडविले आहेत !—हें झालें ? तसेंच एकदा त्या खांब्यावर एक मूल—अरेरे ! त्या अर्भकाच्या नरड्याला व छातीला पांच, पंचवीस खिळे ठोकलेले !—असें तें मूल, कोणी चांडाळानें आणून टाकलें होतें !—जाऊं घा कीं ! आपल्याला काय करायचें आहे या गोष्टीशीं म्हणा !—काय चिरूट ? कोणत्या छापाचा आहे ? वेलिंग्टन् चिरूट असेल, तर मग हरकत-नाहीं !—अहो परवा काय झालें ! जवळच इमरसन चौकात बिस्मार्क कंपनीचें दुकान आहे—तेथें मी जवळ जवळ दोन शिल्लिंगांचे पैगंबर छापाचे चिरूट, जो तो त्यांची स्तुति करायला लागला, म्हणून मोठ्या हौसेनें विकत घेतले !—झालें ! थोड्या वेळानें मी जो त्यांतला एक ओढून पहातों तों काय ! सारखा अर्धा तास ठसका !—असा काहीं संताप आला कीं, ते सगळे चिरूट घेतले, अन् लागलीच शेजारच्या गटारांत फेंकून दिले !—नावें मात्र मोठमोठ्यांचीं, पण येथून तेथून बद-माषगिरी !—अरे वा ! तुमचा नेपोलियन शू बराच टिकला आहे कीं !—

मी तुम्हाला सांगत नव्हतों कीं तो साँक्रोटिस बूट घेऊं नका म्हणून ? असो. आपण आमच्या देशामध्ये, माझ्या घरीं पाहूणचार घेत कांहीं दिवस तरी राहिलेंच पाहिजे. पहिल्यानेंच येथें आला आहांत-तो पहा ! आमच्या वाइजमनच्या बहिरीससाण्यानें कसा पक्षी धरून आणला आहे !—मोठा चलाख आहे ! जवळ जवळ रोज तीस पासून पस्तीसपर्यंत पाखरें धरून आणतो ! त्यांचें नांव काय ठेवलें आहे ठाऊक आहे का ?—शेक्सपीअर !—कारण, तो म्हणतो कीं, जसा कविराज शेक्सपीअर, माणसाच्या अंतःकरणांत अगदीं सांदीकोप-यांत दडून बसलेले विचार पकडून आणण्यांत मोठा हुशार होता, तस्सा माझा हा ससाणा पांखरें धरून आणण्यांत मोठा वस्ताद आहे ! हः हः का ? आहे कीं नाही ! . ”

लेखन, ता. १७ नोव्हेंबर १९१०

प्रकाशन, उद्यान एप्रिल १९१६



१ हें अशा तऱ्हेनें मारले—बारिक खिले ठोकून घशाची चाळण केलेलें—मूल पुणें लष्करातच सापडले होते. मीं पोलिस सुपरिंटेडेंटच्या ऑफिसमध्ये असताना मला ही हकीकत वाचायला सापडली. २ तसेंच ‘दुर्वास शातिसदन’ ‘शेक्सपीअर कॉलर,’ श्री ‘शिवाजीथिएटर’(ज्यात, वीभत्स तमाशेमुद्धा होतात ) वगैरे महात्म्याच्या नावाचा दुरुपयोग केलेल्या अशा गोष्टी आपल्याला वारंवार आढळतात.

—दिवाकर.

## अहो कुंभारदादा ! असे कां बरें रडतां ?

“ . ‘ कां रडतो ! ’ रावसाहेब, मी आपल्या जन्माकरतां रडतो आहे ! हीच ती जागा ! आणखी, याच दिवशीं सकाळीं— नुकतें अकरावें वर्ष लागलें होतें मला—कोंवळ्या उन्हामध्ये, वाऱ्यानें भुरभुर उडणाऱ्या या भट्टींतल्या विस्तवाच्या कुरळ केसांवर हात फिरवीत मोठ्या मजेमध्ये बसलों होतो मी ! इतक्यात दोन गोळ्या माझ्या पाठींत शिरल्या ! बाबा अन् आई रडायला लागलीं ! पण मी मात्र येथें, मृत्युलोक व परलोक यांच्यामध्ये झोके घेत खुशाल निजलों होतो ! पुढें, अंधारांत वाट चुकलेल्या कालाचा चुकून माझ्या जखमेवर हात पडला मात्र, तोंच सगळ्याच शिरा झणाणून ‘ नको ! ’ म्हणून ओरडल्या ! डोळे उघडून जों पहातो तोंच, एक मोठी थोरली बंदूक घेतलेला धिप्पाड पुरुष—त्याच्या अंगाभोंवती कितीतरी लहानमोठे तारे इकडून तिकडे फिरत होते !—माझ्या हृदयावरून आपला हात उचलताना दृष्टीस पडला ! -व हंसत हंसत तो काय म्हणाला ‘ नको ! तर राहिलें ! असाच रडत बैस, पुनः मात्र मी लवकर येणार नाही ! ’—पुढें काय ? अंधार ! रावसाहेब, या गोष्टीला आज पन्नास वर्षे झाली. आई मेली, बाप मेला ! पण मी मात्र दुर्दैवामध्ये तडफडत आहे ! मधूनमधून काय सुखाचे झुळझुळ वारे वाहतील तेवढेच !—ऐका. साताचे ठोके पडत आहेत. रावसाहेब, हा शहराच्या मध्यावर असलेला घड्याळाचा उंच मनोरा या माझ्या भट्टीतून तयार झालेल्या विटांनीं बांधलेला आहे ! हा मनोराच काय, पण गांवांत दिसणाऱ्या मोठमोठ्या इमारतींनाही मीच विटा पुरवल्या आहेत !—हा मनोरा बांधल्याला जवळजवळ आठ वर्षे झाली; पण आकाशांत मोठमोठ्या वावटळीं सुटून जरी सारखा धो धो पाऊस पडत होता,

चर आणखी विजाही कडकडत होत्या, तरी हा आपला छाती काढून त्यांच्याकडे टक लावून पहात उभाच ! कितीही कडक ऊन पडो, पण एक वेळसुद्धा यानें हुश्रू म्हणून केलें नाहीं ! माझ्या हातच्या विटांचा मनोरा हा !—नरकामध्ये माझ्या पापकर्मांचाही मनोरा उभारलेला आहे ! नाहीं असें नाहीं !—पण हाय ! माझीं हीं व्यसनी मुलें व त्यांचे फाजील लाड करणारी माझी बायको, या प्राण्यांच्या दुर्दैवाला मदतीला घेऊन सर्वजण, रोज सकाळपासून रात्री दिसेनासें होईपर्यंत मी रावून तयार केलेला—या हृदयातील प्रचंड असा आशेचा मनोरा रोजच्या रोज भाडणांचीं वादळें उत्पन्न करून ढासळून कीं हो टाकतात ! काय सागूं ! रात्री झोपेकरता डोकें टेकायचा अवकाश, कीं ' नको ! नको ! ' म्हणून भेसूर गळा काढून माझी उशी रडायला कीं हो लागते !—अरे पाडुरंगा ! हाय रे पाडुरंगा ! !.....”

लेखन, ता. १४ नोव्हेंबर १९११

प्रकाशन, उद्यान, जुलई १९१६



## कोकिलाबाई गोडबोले.

“....मेले हात धुऊन पाठीस लागले आहेत जसे ! काडीइतके-  
सुद्धा काट्यांपासून सुख नाही !—कस्सें, करूं तरी कसें आतां ! जेवा  
मुकाटयानें ! नाही तर चांगली फुंकणी घालीन पाठींत एकेकाच्या !—  
काय, काय म्हटलेंस गण्या ?—मेल्या ! मी मोठमोठ्यानें ओरडते का!  
ऊं ! चूप ! ओक्साबोक्सी रडतो आहे मेला ! जीव गेला ? कां  
घालूं आणखी पाठींत ?—कांग वेणे ? गप कां बसलीस ?—भाकरीवर  
तूप हवें ? मेलें माझे तोंड नाही घड आता ! बापानें ठेवलें आहे तूप  
तुझ्या टवळे ! तूप पाहिजे नाही ! हे घे !—गप्प ! नाहीतर आणखी  
रपके घालीन चांगले !—मिटलें कां नाही तोंड ? कां अस्सा आणखी !  
—हात तुला घातलें चुलींत नेऊन अवदसे!—कोण आहे ? कोण हाका  
मारतें आहे बाहेर ?—आहेत हो, आहेत ! आलें, आलें !—या पोर-  
ट्यांच्या गागण्यानें अंमळ ऐकूं येईल तर ना ? दग्न होऊन घरांत  
आल्यापासून सारखी पहात आहे, रात्रंदिवस मेला जंजाळ पाठी-  
मागें!—सांडलेंस पाणी ?—बाई ! बाई ! भंडावून सोडलें आहे या पोर-  
ट्यांनीं !—पहा, आहे ? नीट मुकाटयानें जेवायचें, त्या मिटक्या रे  
कशाला वाजवायच्या ?—थांब ! ! हा झारा तापवून चांगला चरचरून  
डाग देते तोंडाला !—दळिद्री कारटी ! खाऊन पिऊन मेलीं झालीं  
आहेत पहा कशीं ! मरूं घातलीं आहेत जशीं !—आलांत ? आज  
लवकर येणें केलें ? स्वारीचें भटकणें लवकरच संपलें म्हणायचें !  
रोज उठून तीं मेलीं मंडळें का फंडळें ! कर्माचीं करा आपल्या

मंडळें !—उद्या जा तर खरें, कीं हीं सगळीं कारटीं आणून तिथें उभीं करतें अन् पहाते तमाशा—आलें हो, आलें !—केव्हांच्या त्या मुरलीबाई हाका मारीत आहेत, तेव्हां अंमळ—ऐकलें कां ?—असें घुम्यासारखें बसायचें नाही ! संभाळा या कारट्यांना, नाहीं तर मेळीं आग लावून देतील घरादाराला !—आलें बाई ! !....”

सुधारलेला पाठ—प्रसिद्ध ‘ज्ञानप्रकाश’ ५ मे १९२३.



## पाण्यांतील बुडबुडे\*

“ ....अग यमे ! इकडे, इकडे ये ! बघ कशी इयं गंमत दिसते आहे !—ये, या हौदाच्या कांठावर बसू अन् थोडा वेळ मौज तर पाहू !—अबब ! किती तरी बुडबुडे हे ! तोटीचें पाणी हौदांत पडतेंच आहे, नवे बुडबुडे निघत आहेत, जुने फुटत आहेत, सारखा चालला आहे गोंधळ !—कायग ? इयं आपण बसल्यापासून किती बुडबुडे निघाले असतील, अन् किती फुटले असतील ? शंभर, पांचशें, का हजार !—किती सांग कीं ?—काय, नाहीं सांगतां येत ? हेट् ! फजिती झाली तुझी !—ह : ह : ह केवढा बुडबुडा आता काठाजवळ येऊन फुटला ग ! चांगला लिंबायेवढा होता कीं !—पण येवढा मोठा व्हायला किती तरी लहान, निदान तीस चाळीस तरी, एकमेकांत मिसळ्यावे लागले असतील नाहीं ?— गंमतच आहे ! पहिल्यानें कसा अगदीं बारीक असतो ! आणि हळू हळू पुढें जायला लागला कीं, येईल त्याला ममतेनें आपल्यात मिसळूं देतो ! शेवटीं तोच बुडबुडा— बरें का यमे !—रुपयायेवढा, नाहीं तर उगवणाऱ्या सूर्याइतका किंवा चंद्रायेवढा सुद्धा मोठा होतो !—हो, सगळेच मोठे होत आहेत ! आता तूच बघ कीं, निघाल्यापासून कांठाला येऊन फुटेपर्यंत जसेच्या तसे—मोठे नाहींत अन् लहान नाहींत—अगदीं तिळामेवढाले

---

\* शेक्सपीयरसारखे महाकवी, नेपोलियन सारखी वीररत्ने व मोठे मोठे साधुसत स्वतःमुळेच मोठे झाले असतील असें नाही. तर त्यानीं प्रेमाने व उत्कटतेनें इतर मोठीं माणसे व चराचर सृष्टी ही आपलीशी करून घेतली, म्हणूनच तीं मोठी झालीं.

—दिवाकर

बारीक किती तरी निघत आहेत अन् फुटत आहेत ! अग आतां-पर्यंत लाखो निघाले असतील ! पण त्यात मोठे होऊन, कांठावर शातपणे डोकें ठेऊन फुटलेले किती होते ? एक, नाही तर दोन ! संपलें ! बाकीचे काय ? लडबड लडबड करतात, घाईने मोठे होतात, अन् फटाफट् फुटतात !—आणि कांहीं तर भारीच वाईट !—एखादा विचारा कुठे चांगला मोठा व्हायला लागला की, त्यात हे हळूच शिरतात, आणि त्यालाही फोडून टाकतात, अन् आपणही फुटतात !—पहा, पहा, यमे, आतां नीट पहा अ ! कसा बुडबुड्यांत बुडबुडा एकसारखा मिसळत आहे तो !—अरे वा ! चांगला रुपयायेवढा झाला की ! चालला, बघ, काठाकडे चालला ! मिसळले ! आणखी तीन चार येऊन मिळाले ! ओहो ! कसा खिशांतल्या घड्याळयेवढा झाला आहे ग ?—आला कांठाकडे !—अहा ! पाहिलेंस यमे !—कसा सूर्याने त्याच्या डोक्यावर हिऱ्यांचा मुकुट घातला आहे तो ?—आला, टेकला कांठाला येऊन ! ”

सुधारलेला पाठः--प्रसिद्ध—दैनिक ज्ञानप्रकाश—

ता० ३१ माहे मार्च १९२३

‘ काव्यशास्त्र-विनोद ’



## ए: ! फारच बोवा !

“ ....आमचे वासुदेवराव शेक्सपीअर किती उत्तम शिकवितात म्हणून सागूं तुला ! त्यातून अथेल्लो तर, फारच, फारच चांगलें सांगतात ! तिकडे काय पहात आहेस रे ? अरे ती एक तरुण विधवा उगीच रडत आहे झालें ! तुला काय करायचें आहे तिच्या रडण्याशीं ?—हो, तुला एक असें विचारायचें आहे कीं, या नाटकांतल्या यागोच्या क्यारेक्टरविषयीं तुझे काय मत आहे रे ?—फारच बेमालूम साधली आहे म्हणतोस ?—छे: आपलें तर मत अगदीं साफ विरुद्ध आहे ! कसें म्हणून विचारशील, तर असें पहा कीं, मनुष्याच्या दुष्ट स्वभावाला शेक्सपीअरनें वाजवीपेक्षां फाजील, अगदीं लाल भडक असा रंग चढविला आहे झालें !—नाहीं, तें कबूल आहे रे ! नाट्यसृष्टींत हें पात्र उत्तम—चांगलें उठावदार दिसत असेल, हें मलासुद्धा मान्य आहे ! पण तेंच आपल्या ग्व्या सृष्टींत दुष्टपणाचा पारा इतका वर चढेल कीं नाहीं याची मला तर बोवा शंकाच आहे ! इतका कठोरपणा माणसाच्या अंगीं असणें शक्य तरी आहे ? ए: फारच बोवा ! तूं कांहीं म्हण निदान अशी दुष्ट माणसें माझ्या तरी पाहण्यांत आजपर्यंत कधींहि आलीं नाहींत, हें मात्र खास !—स्सुक ! ती पहा, ती पहा ! त्या खिडकींत उभी आहे ती !—कां ? कशी सुंदर आहे ? आहे कीं नाहीं ?—हं, हं !—तरी रडून रडून, हिच्या तोंडावरचा तजेला पुष्कळच कमी झाला आहे ! नाहींतर किती सुंदर !—आहे, त्या धुरकटलेल्या घरामध्यें, माझे जाळें विणण्याचें काम चांगलेंच पार पडत आलें आहे ! एकदां संपण्याचा अवकाश, कीं, ही येऊन त्याच्यांत अडकलीच म्हणून समज ! हं. हं:—.. ”

लेखन, २९ आक्टोबर १९११.

प्रकाशन, उद्यान, एप्रिल १९१७.

# सगळें जग मला दुष्ट नाहीं का म्हणणार ?

“ .. उगीच कशाला खोटें सांगू ! डॉक्टरसाहेब, माझी सगळी दौलत जर म्हणाल, तर दोन हजार रुपये. ते मी कधीच बायकोच्या नावाने बँकेत करून ठेवले आहेत. घर नाही, शेत नाही, काहीं-सुद्धा नाही. बरें, आपण विचाराल की, हे दोन हजार रुपये तरी कोठून आले ? तर, माझ्या वडिलांनी मरायच्या आधी, जें काय घरा-मध्ये हागडागिने होते, ते सगळे मोडून टाकले. अन् त्याचे जे हे रुपये आले, ते त्यांनी आईच्या नावाने बँकेत ठेऊन दिले. झाले ! वडील वारले तेव्हां मी अगदीच लहान होतो. आई तर नुकतीच वारली ! आणि मीही पण लवकरच—ह ! डॉक्टरसाहेब ! माझ्या डोळ्यावर दुर्दैवाने रचीत आणलेली ही काळोखाची नित, चारपाचशें रुपये खर्च केल्याशिवाय, काहीं आता उतरता यायची नाही ना ? अहो ! महिना बारा पंधरा रुपये मिळविणारा मी माणूस—हा ! वर्षभर तर जवळ जवळ मी घरीच बसून आहे की ! आता मी आणू कोठले इतके रुपये !—काय निघालां ? हें घ्या. ही तुमची डोळे तपासायची पांच रुपये फी.—काहीं नाही, अशक्तपणामुळे माझा हात इतका कापत आहे—घेतलीत ? आपले माझ्यावर फार उपकार झाले ! डॉक्टरसाहेब ! या बरें ! ”

“ ...माझ्या या त्रासाने नासलेल्या मस्तकांतील किड्याचे गुण-

---

१ ‘ मस्तकातल किड्याचे गुणगुणणे ’ = मेंदू खात बसलेले निराशेचे विचार.  
—दिवाकर.

गुणणें आतां थांबणार तरी केव्हां ?—‘ तूं आपले डोळे लवकर बरे कर, नाहीं तर जन्मभर ही काळतोडी मध्यानरात्र—बाबा रे !—एक-सुद्धा, अगदीं लहानसा तारासुद्धा आतां चमकलेला दिसायचा नाहीं !—जीवाचें रक्त शोषीत सारखी तुझ्या डोळ्यांत बसेल ! आयुष्यभर रडत बसावें लागेल ! डोळे मुठींत धरून, तुला रडत बसावें रे लागेल !’ —काय ? माझ्या—नाहीं, माझ्या लाडकीच्या दोन हजारांतले चारशें रुपये खर्च करू ? आणि डोळे बरे झालेच नाहीं तर ? मग कसें !—थांबलें कीं नाहीं अजून तुमचें गुणगुणणें ! कां अशी ताड-कन् थप्पड—अरे ! हें काय ? माझ्या हाताच्या फटकाऱ्यानें हा ग्लासच फुटला वाटतें ? हाताला किती बारीक बारीक तुकडे लागत आहेत हे !—हं: काय पहा ! हाताच्या एका फटकाऱ्यासरशीं हें काचेचें भाडें फुटलें !—पण, अहोरात्र मनःसंतापाचें कडकडून दांत चावणें, व जोरानें वळलेल्या मुठीचें धडाधड प्रहार होणें चाललेलें असतें, तरी हा जीव कांहीं केल्या फुटतच नाहीं ! आंधळ्या ! तूं आतां जगून तरी काय करणार ? अरे ! आपल्या मेलेल्या जिवंतपणानें तिला आतां नको रे छळीत बसू ! सखे !—अरे नको नको, निजूं दे तिला. चांगली गाढ झोंप लागली आहे—ही काय वाटी सांपडली वाटतें ? फार छान झालें ! या काचांचे बारीक तुकडे करून, देतो या नर-ड्यांत ती पूड ओतून; म्हणजे चांगलीं आंतडीं तुटून जिवाची काय-मची सुटका तरी होईल ! पण थांबा, मी जर असा जीव दिला, तर माझ्या मार्गे हिचे किती बरें हाल होतील ! हिला किती यातना सोसाव्या लागतील !—सखे ! माझ्यामार्गे तुला कोण बरें प्रेमानें वाग-

वील ?—नको ते मरणाचे भयंकर विचार !—हो, हा हातांतला कांचेचा चुरा फेकूनच धावा; पण—जिवंत राहून हिला जन्मभर रडविण्यापेक्षा, एकदाचें मरून जाऊन थोडेच दिवस रडविणें बरें नव्हे का ?—अरे नको थांबू आता ! आटप लवकर ! जिवा ! अशी घाई कां ? बाबा रे, आत्महत्या करून आपल्या बायकोला जर दुःखात लोटलें, तर जग मला काय बरें म्हणेल ? दुष्ट नाही कां म्हणणार ?—काय ? तुझ्या तडफडण्यापुढें जनापवादाला मान देऊं नको ?—जा !—अशा धडक्या घेऊं नकोस ! सोडतों तुला ?—सगळा चुरा पोटांत गेला !—आतां मी कायमचा सुटणार !—हाय ! सखे ! मी तुला आतां टाकून—हां चूप रहा ! निजू दे तिला !—देवा ! या जगातल्या प्रत्येक वस्तूला आपल्या पापी नजरेंनें भ्रष्ट केल्यामुळे, आंधळा झालेला हा दुरात्मा आतां नरकांत—आलों ! थांबा—....”

लेखन, ३० नोव्हेंबर १९११.

प्रकाशन, उद्यान, जून १९१७.



## आनंद ! कोठें आहे येथें ?

“ ..देवानें शेवटीं माझी अशी निराशा केली ! हाय ! स्वर्ग-  
लोकांला सोडून मी येथें कशाला बरें आलों ? जिकडे तिकडे अगदीं  
अंधार—अंधार आहे येथें ! भूलोक समजून मी चुकून नरकांत तर  
नाहीं ना आलों ? अरे मला घोडाघोडा खेळायला कोणी एका तरी  
सूर्यकिरण द्या रे ! तीन दिवस झाले, पण मला प्यायला, एकसुद्धा  
स्वच्छ व गोड असा वायूचा थेंब अजून मिळाला नाहीं ! देवा ! तूच  
नाहीं का मला सांगितलेंस कीं, या मृत्युलोकांत आनंद आहे म्हणून ?  
मग कोठें आहे रे तो आनंद ? हाय ! नऊ महिने सारखा अंधारांत  
घडपडन, ठेचा खात, वारंवार नरड्याला वेलींनीं घट्ट बसविलेले  
कांटेरी फास सोडवीत खोल अशा घाणेरड्या चिखलाच्या डबक्यां-  
तून रडतरडत, मोठ्या आशेनें मी प्रवास केला, पण शेवटीं काय ?  
—नको ! अरे काळोखा ! असे कडकडा दांत खाऊन जिकडे तिकडे  
अशी तेलकट घाण पसरू नकोस !— माझ्या जिवाला आग लागली !  
मला तडफडून मारूं नका रे !—भा ! माझ्या तोंडावरचा हा धुगचा  
बोळा काढा ! नाहीं ! मी पुनः येथें येणार नाहीं ? अरे रे ! माझ्या

\* आपली बाळतिणीची खोली म्हटली म्हणजे तिच्या अन्तर्चर्चनेंत  
खालील नियम सक्त पाळले गेलेच पाहिजेत !

( १ ) खोली घराच्या कोठेंतरी एका कोपऱ्यात असावी.

( २ ) तीत जरूर आल असावें.

( ३ ) नेहमीचा काळोख तीत असल्यास उत्तमच.

( ४ ) मूल जन्माला आल्याबरोबर सर्व दारें व खिडक्या लावून  
टाकाव्या व त्याच्या फटीवर केसरी वगैरे वर्तमानपत्राचे कागद चिकटवावे.  
भितींतील बारीकसारीक भोकेसुद्धा बुजवून टाकावीं. —दिवाकर.

( ५६ )

आशेचा उंच डोलारा शेवटीं या काळोखांत विरून गेला ना !  
काय? येथें मोठमोठ्यानें रडायला सुरवात झाली? चला ! आधीं आपल्या  
स्वर्गाला परत चला ! ..”

( ५ ) जळजळीत कढत पाण्याचे न्हाणें, रखरखीत निखान्यांचा शोक,  
तेलकट कपड्याची घाण, छानदार तडतडणारी धुरी, वगैरे शास्त्रोक्त  
गोष्टींकडे पूर्णपणें लक्ष असावें. मग विचारें मूल मेळें तगी फिकीर नाही.

—दिवाकर,

लेखन, २ नोव्हेंबर १९११.

प्रकाशन, उद्यान, आगस्ट १९१७.



## मुंबईत मजा गमतीची । जीवाचि हौस करण्याची ॥

“....अहो तें सगळें खरें ! पण माझ्या मागची ही व्याद टळेल, तेव्हां तुमची मुंबई, आणखी तिची मजा ना ? तुमची शपथ, मला अगदीं त्रास आला आहे ! वर्ष होत आलें, पण माझी बायको बाळंतरोगानें आपली अधिकाधिक कुजतेच आहे ! अहो, मी म्हणतो, एकदां बरें तरी व्हावें, किंवा कायमचें मरून तरी जावें ! प्लेगचीं माणसें नाहीं, कशीं चौवीस अगर छत्तीस तासात निकाल ! रागावूं नको तर काय करूं ? सगळें जग लोटलें आहे मौज पाह्यला ! फार लांब कशाला ? माझ्या शेजारचाच तो गणू शिंपी ? घरांत बायको एक दिवसाची बाळंतीण, गांवांत तर प्लेगचा कहर, असें असून घरांतलीं दोन मोठीं भांडीं घेतलीं, तीं माझ्याकडे आणून ठेवलीं, पंधरा रुपये घेतले, आणि लागलीच पट्ट्या मुंबईस चालता झाला !— कां ? आहे की नाहीं ? नाहींतर आम्ही, बसणें आहोंत की नाहीं असें रडत !-नाहीं, आपणच सांगा, कीं, अशी मौज, अशी लाईट, कधीं या जन्मात तरी फिरून आपल्याला पाह्यला सांपडेल कां ?— अहो बाबूराव मीं चागलें ठरविलें होतें, कीं बेळगांवास जावें, चंद्राजीला ध्यावी, आणि तसेंच मुंबईस परस्पर चालतें व्हावें ? पण म्हण आहे ना, कीं माणूस योजतो एक, आणि देव घडवून आणतो दुसरेच ! चांगला बेळगांवास जायला निघालों, तोंच आमच्या बाईसाहेबांची प्रकृति एकाएकीं बिघडली, आणि काय ? घटकेंत जीव जातो, घटकेंत येतो, असें आतांशा चार दिवस सारखें चाललें आहे ? शपथ ! मी तर अगदीं रडकुंडीस आलों आहे बुवा !....”

लेखन, ७ डिसेंबर १९११.

प्रकाशन, उद्यान, आगस्ट १९१७.

## “ शिवि कोणा देऊं नये ! ”

“..लेका नीट हण ! अशी रडल्यासारखी काय कविता हणतोस ? तुझ्या वरच्या मुलांने नाही, कशी छान गळ्यावर हटली ती ?-चल आटप्, हण पुनः नीट गळ्यावर ! हण,—‘ शिवि को-णादे-ऊन-ये,’—पहा ! आहे ? लागला पुनः कुत्र्यासारखा रडायला ! चल इकडे ये, म्हसोबा ! तुला चांगला सडकला पाहिजे ! गुलामा ! चल आटप् !-अस्सं ! लक्ष घायला नको, नुसता रेड्यासारखा माजला आहेस ! जा, बांकावर उभा रहा ! उद्या जर कविता नीट म्हटली नाहीस तर दाखवितों कशी सूर्याची पिळें आहेत तीं !- काय आहे ? काय गडबड आहे ? काय झाले रे ?—तुला शिवी दिली ? कुणी ?—त्या आगाशाने का ? चल उभा रहा रे आगाशा !-गोखले, तुला काय शिवी दिली रे या म्हारड्याने ?—अरे टोण्या ! तू याला गाढव म्हणालास का ? चल इकडे ये !—इसाल !—चांगला अस्सा हान पुढें केलास तर मरशील का ? अं ! कोंबडीच्या, तू याला काय म्हणून गाढव म्हणालास रे ? धेडा ! तू कोण त्याचा बाप, का आज्ञा, का मास्तर ?—चूप रहा, रडूं नको ! गाढवाच्या लेका, पुनः देशील का कधी कोणाला अशा शिव्या ? डांबीस कुठला !—शाळेत येऊन हेंच शिकला वाटते ?—शिवी कोणा देऊं नये, ही कविता, काल जी येवढी घसाफोड करून मी समजावून दिली, ती कशाकरतां रे ? तुम्हीं अशा शिव्या घाव्या म्हणून होय ?—जा ! जागेवर बैस ! गाढवा, पुनः अशा शिव्या तर दे कोणाला, की, पायांपासून डोक्यापर्यंत, चांगला फोडून काढतो !—हं, चल रे भागवत, उभा रहा, कविता म्हणायला ! इव्लिस कार्टी ! शिची गुढ्यायेवढीं झालीं नाहीत, तो लागलीं आपलीं मोठ्या माणसारखीं शिव्या घायला !—”

लेखन, १८ जून १९१२.

प्रकाशन, मासिक मनोरजन, आगस्ट १९२२.

## एका दृष्टीने साहाय्यच केलें आहे !

“...कान फुटले आहेत का रे तुमचे ? मघांपासून सांगल्या मी इकडे हाका मारतो आहे, कुठें होतास रे तू ? घरांत काय झोपा घेतां सगळे ? जा, आतांच्या आतां गाडी जोडून तयार ठेवायला सांग ! पेन्शन आणायला जायचें आहे, लवकर मला गेलें पाहिजे !— हें काय ? आपण कां उठलांत ? अहो, दोघे आपण बरोबरच गाडींत जाऊं. तुम्हाला घरीं सोडतो आणि मग मी—अहो कशाचा राग अन् काय ! चालायचेंच ! भाऊसाहेब, आमचें आपलें हें असें आहे. बोलूनचालून कच्च्या दिलाचीं माणसें आम्ही ! कितीसा टिकाव लागणार ! झालें, केली बडबड ! “ पुनर्विवाह करावा, पुनर्विवाह करावा ! ” अशी हवी तितकी वटवट केली ! मोठ्या दिमाखानें मारे लांबलचक व्यख्यानें सुद्धा झोडलीं ! पण शेवटीं ? स्वतःवर पाळी आळी, तेव्हां घातलें शेंपूट ! आणि केलें काय ? तर बारातेरा वर्षांच्या पोरीशीं लग्न !—नाहीं तसें नाहीं ! मी आपला स्पष्ट बोलणारा माणूम आहे ! अहो, काय वाटेल तें करा, आमच्यासारखीं हीं असावयाचींच ! आणि खरें आहे ! बोलल्याप्रमाणें सगळेच वागायला लागले, तर उद्या जगाचा कार-भारच आटपेल ! नाहीं का ? ह्यः ह्यः !—गाडी तयार आहे ?—चला !—अरे थांब, हा टाइम्सचा अंक, आणि तो स्पेन्सरचा व्हॉल्यूम, हे गाडींत नेऊन ठेव.—बाकी भाऊसाहेब, तुम्ही कांहीं म्हणा, खरें आणि स्पष्ट बोलायचें, म्हणजे मी स्वतः पुनर्विवाह केला नाहीं म्हणून काय झालें ? काय येवढें बिघडलें ? अहो, आमच्यापैकीं लवकरच कोणी तरी—काय ? आलें का लक्षांत ? म्हणजे, तुमच्या-

( ६० )

करितां सामुग्री तयार करून ठेवलीच आहे ? अहो तसें नाहीं असें !  
एका दृष्टीनें मीं तुमच्या कार्याला साहाय्यच केलें आहे ? ही: ही:  
ही:—चला ! ”

लेखन, २२ मे १९१३.

प्रकाशन, मासिक मनोरजन, डिसेंबर १९२२.



## कारण चरित्र लिहायचें आहे !

“ चरित्र काय पुढच्या अंकांत देणार आहांत का ?—छान ! बाळाभाऊ म्हणजे नामांकितच लेखक ! अहो वा ! त्याचा माझा स्नेह लहानपणापासूनचा !—लंगोटीमित्रच आम्ही ! त्यामुळे हवी तितकी माहिती मला देतां येईल !—हां, तेवढें मात्र विचारू नका ! लेखनांत काय त्यानें तेज दाखविलें असेल तेंच ! बाकी मनुष्य आपला—तुमच्या आमच्यांतल्या गोष्टी या—मनुष्य आपला असा तसाच !—अहो स्वभाव काय, अन् वर्तन काय ! गोंधळ ! काय सांगायचें तुम्हाला ? सरळपणा म्हणून यत्किंचित् नाही ! कधी कोणाचे पैसे घेतले, आणि ते बोवा परत केले आहेत, नाव नाही ! याचे घे, त्याचे घे असें करून सात आठ हजाराला तरी त्यानें बुडविलें असेल ! शिवाय लांकांचीं पुस्तकें दाबलीं ती वेगळींच ! हा जिथें साधा व्यवहार, तिथें काय बोलायचें आणखी ? हीच तऱ्हा व्यसनाची ! अहो, परवां मरायच्या आधीं महिना दोन महिन्यांतली गोष्ट ! दिवसाढवळ्या, अगदीं भर चौकात एका टागेवाल्याशीं मारामारी केली ! बोला आतां !—अहो, कसचें कारण अन् काय ! यथास्थित झोकली होती झालें !—नीट नोकरी नाही, धंदा नाही, सदा चहा आणि विड्या ! रोज उठून घरांत भांडणें !—कां नाही व्हायचीं ? वेळ नाही, अवेळ नाही, येईल त्याच्या नरड्यांत चहा ओतायचा ! कांहीं त्याला सुमार ?—आपलें बोलायचें किंवा लिहायचें नाही इतकेंच ! बाकी अशा एक एक गोष्टी आहेत कीं,—चागलें बाबाचें लग्न करून दिलें, पण घटकाभर पटेल तर शपथ ! कारण बाहेर यांचा रोमान्स बोकालेला ? शेवटीं एक दिवस नवराबायकोची अशी जुंपली कीं

काहीं पुसूं नका !—झालें ! पुढें काय ? ती उठून बापाच्या घरीं चालती झाली, आणि हे काय ?—यांची उत्पर मिशी ! कारण, “ गेली, तर गेली ! नाकावर टिच्चून दुसरें लग्न करीन मी ! ”—आणि ठणठणीत केलें लग्न ! तेव्हां अशा या भानगडी, पण लिहून थोडेंच चालतें आहे ? तिथें म्हणजे, ‘याना दोन बायका होत्या ही गोष्ट खरी. पण पहिलीला मूल होईना, तेव्हां ती सारखी झुरणीस लागली ! इतकी की, शेवटीं तिनें अंथरुण धरलें ! आणि सारखा यांच्यामार्गे तगादा, कीं, कसेंहि करून यानीं दुसरें लग्न करावें ! शेवटीं अगदीं निरुपायानें—कारण पतिपत्नीचें प्रेम अलौकिक !—आमच्या चरित्र-नायकानें दुसरें लग्न केलें ! ’—म्हणजे अशा तऱ्हेनें सगळें फिरवून-कारण चरित्र लिहायचें आहे, तेव्हां तें—”

लेखन, ३ मार्च १९२३.

प्रकाशन, मासिक मनोरजन, एप्रिल १९२३



## “ पण बॅट् नाही ! ”

“ चक़ खोटा डिसिजन् ! कॅच् असेल कुठून ? बॅट्ला बॅल्च जर मुळीं लागला नाही तर,—दुसरें काय ! वुइकिट्कीपरनें विचारलें, अंपायरनें ‘ हो ’ म्हटलें. मामा लेकाचा !—किती बेचाळीसच ना ?—उं: ! कांहीं फार झाल्या नाहीत !—अरे चांगला सेट् झालों होतो, सहज सेंचरी निघाली असती !—हुश् ! बॉय ! सोडा लाव ! छे बोवा ! आज फारच थकलों ! छान म्हणजे ? राव बिजली आहे बिजली ! गन् अॅड् मूरचा आटोग्राफ आहे ! बॅट् हलकीसलकी नाही ! पैसेच तसे मोजले आहेत !—अरे निचें आधीं केनच किती कॉस्ट्ली आहे ! अन् खेळायला काय ! अगदीं फुलासारखी ! इतकें त्या—तो इकडचा बोलर नाही ?—इतकें त्याचें बोलिंग मारलें ना ? पण हाताला हूं कीं चू नाही !—कर्टिंग्ला तर बोलायलाच नको ! नुसती टाकायचा अवकाश, कीं ऐसा बॅल जातो आहे ! नुसतें पहात रहावें ! बॅट म्हणजे दिल्जान् आहे ! हजार पाचशेंतून निवडून काढली आहे ! उर्गाच नाही !—पहा ! आहे ? अगदीं त्रिफळा उडाला ! लाख वेळां सांगितलें कीं, बॅकवर्ड् खेळूं नको म्हणून ! आले आतां हाका मारीत ! नेक्सट् कोण भिडे जातो आहे ना ?—जपून खेळ रे बोवा ! लेग्ब्रेक् आहे ! जरा संभाळून ? नाहीतर होशील बबडयाजीराव !—काय ? बॅट् ? माझी बॅट् देऊं तुला ? हात जोडतो ! भाई माफ कर ! तेवढें नाही व्हायचें ! दुसरें काय हवें तें—अगदीं माझ्या जिवाचें माणूस—स्वतःचा जीव मागितलास तरी देईन ! पण बॅट् नाही हो !....”

लेखन, ८ आगस्ट १९१३.

प्रकाशन, मासिक मनोरजन सप्टेंबर १९२३.

## माझी डायरेक्ट मेथड ही !

“ शंभरापैकीं पंचवीस मार्क ?—कांहीं जिवाला शरम !—जा ! आतांच्या आतां हें कार्ड घेऊन, दाखव तुझ्या त्या मास्तरला नेऊन ! बेशरम ! शिकवतात का हजामती करतात ?—या ! छान झालें ! ऐन वेळेवर आलात ! पहा हे आमच्या चिरंजीवाचे प्रताप ! इंग्रजीत सारे पंचवीस मार्क !—काय पोरखेळ आहे ?—मोठा अगदीं तुमच्या शिफारशीचा मास्तर ! कारण तुम्ही आमचे स्नेही—अन् शिक्षण-पद्धतीचे अगदीं गड्डे—म्हणून तुम्हाला आम्हीं विचारलें !—तोंडांत मारायला नव्हतें कुणीं त्या वेळीं माझ्या—दरमहा वीस रुपयेप्रमाणें आज अडीचशें रुपये त्या मास्तरड्याच्या उरावर घातले, त्याचें हें फळ होय ? म्हणे नवीन पद्धति ! विद्वान् कीं नाहीं मोठे !—काल मॅट्रिक झाला नाहीं, तों आज मास्तरच्या खुर्चीवर जाऊन बसतां, काय येत असतें रे तुम्हाला ?—हीच रड तुमच्या त्या सुपरिटेण्डेंटची !—आज एम्. ए. होतो काय, अन् शाळा चालवतो काय ! इकडे पालक तर विचारायलाच नको ! सगळेच अवलिया ! स्वतःला मुलें किती आहेत याची तरी त्यांना शुद्ध असते कीं नाहीं कुणास ठाऊक ? वरं आणखी नवीन नवीन खुलें हीं ! आग लावा त्यांना ? यापेक्षा **अपघाती** जुनी पद्धति खरोखरच चागली ! एवढा मोठा ‘दाऊ’चा धडा अवघड ना ? पण एकदां चागली गालफडांत देऊन, मास्तरनीं इ एस् टी लावायला सांगितली, कीं काय विशाद आहे पोरटें विसरेल ! पक्की जन्माची आठवण ! तें राहिलें बाजूलाच ! आतां घड इ—एस्—टी नाहीं, अन् आय—एन्—जी नाहीं ! कारड्यांनां पाठ म्हणून करायला नको मुळीं !—आज त्या मास्तरकडे पाठवून याला

वर्ष होत आलें, अन् खरोखर सागतों-चेष्टा नाहीं-या टोणग्याला सी ए-टी कॅट् करतां येत नाहीं !-तेव्हां नांव काढूं नका तुम्ही अगदीं !-‘नवीन-नवीन’ म्हणतां तुम्ही हें ! पण सगळें फुकट-ऑल् बॉश-आहे !-तें काहीं नाहीं ! यापुढें माझी डायरेक्ट् मेथड् आतां ही-उठतांक्षणींच काहीं अपराध न केल्याबद्दल पांच छड्या, अन् निजण्यापूर्वी अपराध केल्याबद्दल पांच छड्या ! रोजचा हा खुराक ! मग पहातों कसा पोरटीं अभ्यास करीत नाहीत तें !.... ”

लेखन, ३ एप्रिल १९२४.

प्रकाशन, मासिक मनोरजन, जून १९२४.



## पोरटें मुळावर आलें !

“ ....म्हणजे ! म्हणतेस तरी काय ? अग, काल त्याला दारा-वरून जातांना मी पाहिला ! अन् तूं म्हणतेस,—चल ! कांहीं तरी सांगते आहेस झालें !—तसं नाहीं ग, तूं खोटं सांगतेस असं नाहीं म्हणत मी. पण बाई, असं होईल तरी कसं ? काल संध्याकाळीं तो चांगला होता ना ? मग ?—आता तूच तर म्हणालीस, कीं ‘शत्रीं चांगला जेवला, बाहेरून फिरून आला,’ अन् मग एकाएकीच हें !—अरे ! अरे !! शेवटीं अफू खाऊन मेला ना !—कसं तरणं ताठ पोर ! अन् काय ग त्याला आठवलं हें !—खरच का ? कुणाची चोरी केली होती त्यानं ? त्या ..याची ? काय बाई तरी ! पण मी म्हणतें जीव घायचं काय येवढं—आपल्याला धरतील, अन् तुरुंगांत टाकतील म्हणून का !—काय—ही संगत ! संगत भोंवली बरं त्याला ही !—सदा मेली ती दाखू अन् जुगार ! होतं नव्हतं त्याच वाटोळं केलं, अन् शेवटीं विचारा अस्सा जिवानिशीं गेला —अग, परवांच तो मरायचा ! या कोपऱ्यावरचीच आपल्या गोष्ट ! अंधारांत—रस्त्यात आपला हा झिंगून पडलेला ! त्या टांगेवाल्याची नजर गेली, म्हणून बर ! नाहीं तर त्याच वेळेला याचं भरायच ! विचारी बायको मात्र फुकट बुडाली हो !—सारखी रडते आहे ना !—रडेल नाहीं तर काय करील ?—कोणाचा आधार का आहे तिला आतां ! साग !—बरं, का ग, तिला कांहीं पोर बाळ ?—कांहीं नाहीं ना !—बरं, कांहीं दिवसविवस तरी ?—लोटले आहेत ना पाच सहा महिने ?—असो चला ! तेवढाच तिच्या जिवाला आधार !—हो, तें तर खरंच ग ! आलं पोरटें तें बापाच्याच मुळावर ! .. ”

लेखन, ता. २९ मे १९१२.

प्रकाशन, मासिक मनोरजन, एप्रिल १९२५.

## हैं काय उगीचच ?-

“...पनास—नाहीं शभर वर्षांचें असतें म्हणून काय झालें असतें ? आहे काय स्यात ? आणायचा अवकाश, तेव्हांच नीट करून दिलें असतें !—एकदां नीट पहाल तर खरें ! ऐसें झकास तुमचें घड्याळ झालें आहे, कीं नाव नको आता पुनः विघडण्याचें !—अलबत् ! आमचें इस्त्रि-तळच असें आहे ! आला रोगी कीं बरा झालाच पाहिजे !—ती पहा ! ती बाजाची पेटी—दुरुस्त करायला आणली, तेव्हां एक सूर धड असेल तर शपथ ! हाडेन्हाडें खिळखिळीत झालीं होती ! पण तीच आतां ? अशी गोड गाते आहे कीं ज्याचें नांव तें !—सागतों ना ! एकदा जियल्या तियं ठाकठीक होऊन जेव्हा तिचे सूर निघायला लागले, तेव्हां किती मनस्वी आनंद झाला म्हणून सागूं तुम्हाला !—मालक तर उड्या मारायला लागला !—बरोबरच आहे ! करायचें कांहीं, तर असेंच केले पाहिजे ! नाही तर सांगा, जन्माला घातले कशाला ?—असें हें सगळें मोडलेलें चालूं करायचें, याचकरितां कीं नाही ? अन् खरी मौज यांतच ! नाही का ?—तेव्हा एकदर क्रमच असा आहे, कीं विघडलेलें म्हणून कांहीं राह्यचेंच नाही—हो मग ! शंका आहे काय ?—तें जें प्रेत चालले आहे, तेंसुद्धा पुनः धड व्हायलाच !—मला सांगा, आपण केलेलें कांहीं नादुरुस्त झालें, तर काय हवें तें करून, नीट करतोच कीं नाही आपण ?—झालें तर ! हें जसें माणसाचें, तेंच आपल्या निर्माणकर्त्याचें ! तेव्हां इथं आपल्या हृदयाचे ठोके बंद पडले, तर काय विघडलें त्यांत ? पुनः कुठें तरी चालूं होतातच ते !—आणि असें आहे, म्हणूनच आपण सगळें हें—हव्या तशा हाल अपेष्टा सोसतो, जिवाचीं माणसें जातात तेंही सोसतो, अन् सगळें हें नेटानें करीत राहातो !—हें काय उगीचच ?—”

लेखन, ता. १२ जुलै १९२८.

प्रकाशन, महाराष्ट्र साहित्य, जुलै १९२४.

## स्वर्गातील आत्मे

‘...कंटाळा आला बोवा आपल्याला इथचा!—हो तर काय ! रोज तेंच, तेंच ! अग, काडीइतकासुद्धा फरक नसावा ?—उठल्या-बसल्या तें अमृत ढोसावें, आणि खुशाल टोळासारखें आपलें भटकावें ! कांहीं उद्योग दुसरा ?—छे, छे, छे ! ! ओकारी आली बोवा आपल्याला येथची ! असार ! असार आहे हा स्वर्ग निव्वळ !—तेंच कीं ! सदा म्हणे आपला आनंद ! एक वृत्ति ! केव्हां संपते आहे कुणास ठाऊक !—आतां थोडीं का वर्षे झालीं असतील इथें येऊन !—पण कांहीं आहे का फरक ? हें आपलें नंदनवन, होतें तसें आहे !—नादीं लागलों ! आणि फुकट इथें तडफडायला आलों !—चोर कुठले ! म्हणे ‘स्वर्गांत जा ! म्हणजे शांति मिळेल !’—वा ! काय छान शांति मिळते आहे इथें ! एकाला म्हणून करमत असेल तर शपथ ! नकोसें झालें आहे अगदीं !—हें ग काय ? तूं तर रडायलाच लागलीस ! उगी !—जाऊं ! लवकरच आपण मृत्युलोकांत जाऊं बरें ! तिथें मग आपल्याला सुंदर सुंदर देह मिळतील ! आणि मग काय महाराज !—हंसली रे हंसली !—अग तें कांहीं पुसूं नकोस ! देहलोकची मजा कांहीं और आहे ! घटकेत आनंद आहे, तर घटकेत दुःख आहे ! चाललें आहे ! शेंकडों वृत्तींत जिवाला बागडायला सांपडतें ! आणि हें कशामुळें ?—तर हें सगळें देहामुळें बरें का ?—आणि हो ! सगळेंच तिथें अस्थिर ! त्यामुळें अश्ली माणसाची परीक्षा होते कीं, ज्याचें नांव तें ! चांगला तावून सुलाखूनच निघतो ! उगीच नाहीं मृत्युलोक !—बरें का ?—म्हटलें खरी मुक्ति तिथें आहे माझे बाई !—नाहीं तर इथें ! पडा सदा आनदांत कुजत !—मृत्युलोकाशिवाय नाहींच

( ६९ )

ते ! सुख खरें तिथें ! अग आपलेंच काय, कंटाळा आला कीं देव-  
सुद्धा जातो तिथें ! उगीच नाही अवतार घेत !....'

लेखन, ता. ७ नोव्हेंबर १९१३.

प्रकाशन, रत्नाकर, मार्च १९२६.



## तेवढेंच 'ज्ञानप्रकाश'त !

‘...हो, बरोबर, दोनदा आपल्याकडे येऊन गेलों. मी.—नाहीं, काल, नाहीं, संध्याकाळीं आलों होतो तें परवा. आणि सकाळचें जें म्हणतां, ती कालची गोष्ट. असो, गांठ पडली चला.—हो, तेंच विचारणार होतो, कीं शेजारी येवढी गडबड कसली ? सारख्या मोटारी अन् गाड्या येतोहेत ! बायकांची तर ही गर्दी लोटली आहे !—केव्हां ? आतां मघांशीं सहाच्या सुमारास ?—नाहीं बोवा, तुम्ही सांगेपर्यंत वार्तासुद्धां नव्हती याची मला ! आज बरेच दिवस आजारी आहेत, फारशा कुठें जात येत नाहींत, येवढें ठाऊक होतें ! पण इतक्यांतच असें कांहीं होईलसें—बाकी बऱ्याच थकल्या होत्या म्हणा !—साठ कां हो ! साठ्याच्या पलीकडे खास गेल्या होत्या !—असो. चला ! मोठी एक कर्तीसवती बाई गेली ! पेशवाईनंतर महाराष्ट्रात इतक्या योग्यतेची मला नाहीं वाटत दुसरी कोणी असेलशी !—खरें आहे. अगदीं खरें आहे ! मनुष्य आपल्यामध्ये असतो, तोंपर्यंत आपल्याला त्याची कल्पना नसते !—स्वभावानें ना ? वा ! फारच छान ! अतिशय मनमिळाऊ आणि शांत ! कटकट म्हणून नाहीं !—इळुहळू, थोडं थोडं, पण खरोखरच मोठं कार्य केलें ! अन् फारसा गाजावाजा न करतां !—आधींच थोरामोठ्यांतली ती ! आणि रावसाहेबांचें वळण ! मग काय विचारतां !—बोलणें काय, चालणें काय आणि—हो ! लिहिणेंसुद्धां—तेंच म्हणतो मी—कीं ‘आठवणी’ कशा नमुनेदार लिहिल्या आहेत ! मराठींत असें पुस्तक नाहीं आहे !— तें काय विचारायला नको ! आज गर्दी म्हणजे—सगळा गांव लोटायचा आतां !—मोटारी अन् गाड्यांचा चालला आहे धडाका !—काय !

खूपच लोटली आहे हो ! दर्शनाकरतां दिवाणखान्यांतच ठेवलेलें दिसतें आहे त्यांना ?—चला, येत असलांत तर. ..जाऊं म्हणतो ! इतकीं माणसें जात आहेत तेव्हां—हो गर्दी तर आहेच !—राह्यलं, तब्बेत बरोबर नसली तर नाहीं गेले ! मला तरी कुठें येवढें जावेंसें वाटतें आहे म्हणा ! कारण आतां गेलें काय, अन् न गेलें काय सारखेंच ! पण बोवा 'अमुक एक फलाणे प्रोफेसरद्वय आले होते शेवटच्या दर्शनाला' ! तेवढेंच 'ज्ञानप्रकाशां'त ! ! . '

लेखन, ता. २५ एप्रिल १९२६

प्रकाशन, रत्नाकर, सप्टेंबर १९२६.



# चिगी महिन्याची झाली नाही

## खरंच

“ ....काळी आहे का म्हणावें मी ? कशी गोरी गोरी पान आहे !  
—हो हो ! आतां आमच्या चिगीला सरी करायची, बिंदल्या कराय-  
च्या, झालंच तर वाळे, सांखळ्या, सगळे सगळे दागिने करायचे  
ते !—कसा छानदार मग परकर नेसायचा, पोलकें घालायचें, अन्  
ठुमकत ठुमकत शाळेंत जायचें, नाही बाई ?—शहाणी होईल बबी  
माझी ! मोठीं मोठीं बुकं वाचील ! अन् मग महाराज छोनीच आम-  
च्या लग्नीन !—खरंच सोनें, तुला नवरा काळा हवा, कीं, गोरा ?—  
का...ळा !—नकोग बाई ! छबीला माझ्या कसा नक्षत्रासारखा,  
अगदीं चित्रासारखा नवरा मिळेल हो !—अस्सें थाटाचें लग्नीन करीन  
कीं, ज्याचें नांव तें ! आहांत कुठें ! हजार रुपये हुंडा देईन, हजार !  
ताशे, वाजंत्री, चौघडा—हो हो तर ! बेंडबाजासुद्धा लावायचा ! वरात पण  
वरात निघेल म्हणावें ! नळे, चंद्रजोती, झाडें यांचा काय लकलकाट  
होईल !—पण खरेंच गडे चिगे, तूं मग भांडायसवरायची नाहीस ना ?  
जर कां घरांत भांडलीस, तर पहा मग ! माणसाला कसं मुठींत ठेवा-  
यला हवें बरं का ? संसार पण संसार झाला पाहिजे ! आणि हें बघ,  
आपलें आधींच सांगून ठेवतें, पहिलें तुझें बाळंतपण कीं नाही, इयें  
व्हायला हवें ! पुढची करा हवीं तर खुशाल आपल्या घरीं !—मोठी  
दैवाची होईल चिगी माझी ! पुष्कळ मुलं होतील माझ्या बबीला !!—  
पण काय ग, तुला मुलं झालेलीं आवडतील, का मुली ? मुली !—  
नको ग बाई, कारव्यांचा मेला तो जंजाळ !—एकापेक्षां एक, असे

सगळे मुलगे होतील म्हणावे, मुलगे !—तसेच, गाडी—घोडे, कपडा—  
लत्ता, कशशा कशशाला म्हणून कांहीं कमी पडायचं नाही !—बरं  
बरं ! इतक्यांतच नको कांहीं चढून जायला ! मोठा दिमाख दाखवते  
आहे मला !—पहा, पहा, ! फुगते आहे पहा कशी !—पण काटे,  
बोदं तर नकोस माझ्याशी, कीं अस्सा हा गालगुच्चा....अग बाई !....  
हैं ग काय ! कसे सोन्यासारखें बोलतें आहे, अन् तूं आपली....नाय  
नाय....उगी, उगी माझी बाय् ती !....”

लेखन ता. २ फेब्रुआरी १९१२.

प्रकाशन, रत्नाकर, मार्च १९२७.



## काय ! पेपर्स चोरीस गेले ?

‘....तर काय हो ! जिवावर केवढी थोरली धोंड आहे माझ्या ! एक नाही, दोन नाही आठ तुकड्यांचे दणदणीत पेपर्स ! शिवाय प्रत्येक तुकडीत चाळीस पंचेचाळीस कार्टी ! रोज एक गड्डा म्हटला, तरी दिवस पाहिजेत आठ ! अन् राहिलेत सारे चार !—तितकेही नाहीत ? अरे म्हणजे म्हणता आहां काय तुम्ही ! वेडबीड तर नाही लागले !—एकवीस तारीख आज ?—छे : ! भलतेच काहीं तरी ! आणा पाहू ती डायरी इकडे !—उगीच आपले काहीं तरी... अरे भाई, खरेच की, हे तर वीस तारखेचे पान ! धडधडीत मी लिहिले आहे—हो, हो, अगदी शंकाच नको ! बापरे ! आज एकवीस तारीख, आणि उद्यांला तर हे खलास व्हायला हवे ! राम राम ! प्राण खातील माझा आतां ! काय, करू तरी काय आतां !—हो, रात्रीचे आतां आठ वाजलेले, अन् सकाळीच उद्यां आठाला सगळे हजर करायचे ! तेव्हां काय जीव देऊं इथ ?—बरं, आतां रातोरात बसून तपाशीन म्हटले तर पोरट्यांनी थोडं कांहो लिहिलं आहे!—आग लागो त्या पेपरांना ! नाहीसे कुठे होतील तर देव पावेल ! हो, आतां मी तरी....अरे कोण तिकडे, काय बडबडतां आहां रे ? गोंगाट कसला येवढा ?—काय... काय... काय म्हणतोस विण्या ? अरे काय सांगतो आहेस तरी काय ! पेपर्स चोरीस गेले ?—चल ! काहीं तरी बरळतो आहेस झाले ! गाढवा ! पेपर्स का कधी चोरीस गेले आहेत !—यांत्र, मीच उठून. माय गोंड ! खरेच की ! पार सगळेच्या सगळे गडे.. वा, वा ! फारच छान झाले ! पेपर्स चोरीस गेले ! बस, बस ! केवढा आनंद....काय आनंद झाला आहे म्हणून सांगू ! जा जा, पळ लवकर ! आधी चहा ठेवायला सांग !—

आणि हैं बघ विष्ण्या ! साखर थोडी जादा ढकलायला सांग ! बस् ! आज मैं तो ब्रादशहा हूं !—अरे ! काय, मांडलें आहेत काय तुम्हीं ! इतक्या लवकर चहा आणलास ?—आधीच ठेवला होता होय ? शाबास ! हुशार आहांत रे सगळे तुम्ही ! पण काय रे ! हैं सगळें स्वप्न तर नाही ना ? नाही तर...हो बाकी लागतो आहे खराच. .. हाताला चांगलाच पेला कढत लागतो आहे ! आणि वास काय झकास सुटला आहे ! रगसुद्धां खुलून आला आहे की !—थांब, बेटा विष्णू ! मला एकदां चांगला मनापासून. . अस्सा अगदीं हात-पाय ताणून आ .आळस अरे-अरे ! का . काय रे हैं ! अरे काय माझ्या टाळक्यांत पडलें हैं !— हर हर ! हे तर पेपर्स ! आणि मघांशीं चोरीस गेले ते ?—स्वप्नांतच का ? . '

लेखन ता. ३ फेब्रुवारी १९२८.

प्रकाशन, रत्नाकर, मार्च १९२८.



## हैं काय सांगायला हवें !

“ ....हा, आतां बरोबर ! घरचेच तुमच्या बातमीदार ! तेव्हां इतक्यांत तुम्हांला कळलें हें ठीकच !—छे ! मला अजून वार्तासुद्धा नाही ! आपली कुणकुण लागली आहे इतकेंच !—बाकी आहे काय त्यांत म्हणा ! कळेल, आज नाही उद्यां !—कां.. ही खटपट नाहीं अन् कांहीं नाहीं ! पत्रंही कोणाला घातलीं नाहींत, किंवा कोणाकडे जोडेही फाडले नाहींत !—अन् अर्ज तरी काय, खरडायचा म्हणून खरडला इतकेंच ! वांकड्यांत असा शिरलेंच नाही ! म्हटलें काय होईल तें आपलें सरळ !—नेहमींचेंच माझे आहे हें ! काम मनापासून करायचें, अन् चोखपणानें वागायचें ! हव्यात कशाला इतर खटपटी आणि लटपटी !—आतां तुम्ही म्हणाल की, हें जमलें कसें ?—अहो ! तेंच तर मोठें आश्चर्य आहे ! अर्ज जेव्हां म्हणतात माझा दृष्टीस पडला, तेव्हां... आपले लोक बाजूलाच राहिले, पण एका युरोपियननें म्हणे हट्टच धरला की, ‘ अमुक एक गृहस्थ माझ्या जोडीला परीक्षक असतील, तरच मीही परीक्षक होईन ! नाहीतर साफ जरूर नाही मला युनिव्हर्सिटीची !—तेव्हां बोला आता ! फादर लग्बग्नननेंच असें म्हटल्यावर....अन् तें म्हणजे बडं प्रस्थ !....कोण पुढें काय बोलणार ! मुकाट्यानं सगळे कबूल !—छे: ! ओळख ना देख ! काळा कां गोरा त्यानें अजून पाहिलं सुद्धा नाही मला !.कुठं कांहीं लिहितों सवरतों, तें त्यानं मला वाटतें वाचलेलें ! तेवढ्यावरून हें सगळें, बाकी खटपटीचें म्हणून नांव नाही !—हो ! हो ! कसें बोललांत ! सरळ आपलें काम करीत असावें, पारख करणारा, आज ना उद्यां, भेटतो कोणी तरी जगांत !

—ब....रे ! कांहीं नवल विशेष ?—कुशामाऊ जोशी ? कोण बुवा हा ?—ओ ! आय् सी ! आपल्या तो. नागुअण्णाच्या....बयडीचा कुशा ? तो का बसणार आहे आमच्या परीक्षेला ?—काय ! इतका मोठा झाला आहे ! अहो परवा ना ल्याला पाहिला आपण ? घड नाकसुद्धा पुसतां येत नव्हते ! आणि तो आता कॉलेजांत का आला आहे !—काय ! दिवस कसे हा हां म्हणता जातात पहा !—हो, तेही खरेंच आहे ! प्रकृतीमुळे जे नागुअण्णा कोल्हापुरला गेले, ते तेही तिकडेच, आणि कुशाही तिकडेच ! तेव्हां काय मध्यंतरी दिसायचें कारण ? बरें कामाशिवाय आम्ही थोडेच कुठें हलतो आहों ! आपलं पुणें, नाही तर मुंबई ! बाकी म्हणून ...बरें आहे येऊं आतां ?—वा, वा ! भलतेंच ! त्याची नको काळजी ! कसें झालें तरी आपल्या बयडीचा कुशा !! तेव्हां हें काय सांगायला हवें ? हळूच केव्हातरी बर का ?—हळूच केव्हां तरी नंबर वगैरे....”

लेखन, ता. २९ मार्च १९२८.

प्रकाशन, रत्नाकर, जुलै १९२८.



## सायकॉलॉजिकली !

“ ....थांब, ये नाखू !-अरे, आधी नीट ऐकून घेतलेंस का काय काय आणायचें तें ?-हां बरोबर, पानाच्या तीन पट्ट्या आणि एक सिगारेट्सूची पेटी !-पण ती कोणती ठाऊक आहे का ?-सीझर्स ! कैचीछाप ! भलतीसलती उगीच आणूं नकोस !-चल आटप, ठोक धूम लवकर ! सगळे आम्हां इथें वाट पहात आहोंत !-छे बोवा ! काय तुम्हीं मघांपासून उगीच पिरपीर लावली आहेत हो ?-तुम्हां-लाच तेवढी घाई अन् आम्ही काय इथें राह्यला आलों आहोंत ? अनायासें सुट्टी मिळाली आहे, बसूं थोडा वेळ आणखी ! समजलें हो ! काम काम .काय कामाचें सागता येवढें ? येऊन जाऊन स्नान करून जेवायचें, अन् खुशाल आड्याला पाय लावून ताणून घायची, हेंच कीं नाहीं ? सत्तेची येवढी बायको असल्यावर मग हो का इतकी घाई ?-असें ! हें नव्हतें मला ठाऊक ! तुमची आमची विशेष ओळखही नुकतीच झालेली ! त्यामुळें....कधींची बरें गोष्ट ही ?-म्हणजे जवळ जवळ चार वर्षे झालीं म्हणानात ?-ब .र ! फिरून कांहीं मग ?-ना ...हीं !! अरे, म्हणजे सांगता आहा काय तुम्ही ! खरेंच का ?-मग मोठें विलक्षण आहे बोवा ! बायको जाऊन चार वर्षे झालीं आणि अजून लग्न नाहीं म्हणतां ?-हे स्तुपिड !-रागावूं नका तुम्ही !-पण खरें सांगायचें म्हणजे ..साफ इथें चुकतां आहां तुम्ही ! यावरून होतें काय ठाऊक आहे का ?-अहो, बायकोवर तुमचें प्रेम नाहीं हें उघड उघड दिसतें !-भलतेंच एखादें !-असें आहे त्याचें...इतकें कशाला प्रत्यक्ष माझेंच ध्या ना ? पहिली बायको माझी मेळी, तेव्हां लगेच दुसरी केली ! म्हणजे झालें काय ?-

( ७९ )

पहिलीवर झालें माझे दुप्पट प्रेम ! पुढें दुसरी गेल्यावर तिसरी !  
त्यामुळे... लक्षांत आलें कां काय झालें तें ? पहिलीवर माझे झालें  
तिप्पट, दुसरीवर दुप्पट अन् तिसरीवर एकपट, म्हणजे सर्वांत कमी  
प्रेम तिच्यावर ! असें मोठें हें . 'सायकॉलॉजिकली'—म्हणजे मानस-  
शास्त्रदृष्ट्या....बरे कां ?—मानसशास्त्रदृष्ट्या हें मोठें विचित्र त्रांगडें  
आहे !—भले महाराज ! टॉलस्टॉय् आणि टागोर वाचून हेंच का  
शेवटीं सार काढलेंत ? ”

लेखन, ता. १६ मे १९२८.

प्रकाशन, रत्नाकर, जानेवारी १९२९.



## त्यांत रे काय ऐकायचंय् !

“...पेट्रोल वगैरे आहे ना रे भरपूर ?—ठीक आहे ! तबेल्यांतून आणलीस कीं निघालोंच आम्ही !—छे हो ! नाहीं जमलें बोवा आज सकाळीं फिरायला जायचं ! सगळा वेळ त्या बक्षिससमारंभांत मोडला. आठ वाजल्यापासून जें सुरू झालं, ते दहा साडे दहापर्यंत चाललं होतं आपल ! अस्सा कंटाळा आला होता कीं, ज्याचं नांव तें!—नकोसं झालं होतं अगदीं ! बरं, मधेंच उठून येईन म्हटलं, तर तिकडूनही पंचाईत ! कारण समारंभाची मुख्य देवता ...अध्यक्षच पडलों आम्ही, तेव्हां थोडंच कुठ हालतां येतं आहे ?—हें म्हणा रे, तें म्हणा रे, स....गळं कांहीं होईपर्यंत मग—शीः ! कसली व्यवस्था अन् काय ? ....चालल होत आपलं कसं तरी !—अहो, मुळीं हेडमास्तरानांच कुणीं विचारीना, तिथं कोण जुमानतो अध्यक्षाला अन् फध्यक्षाला ! मारे जोरजोरानं ओरडून विचारा सागत होता कीं, ‘हे पहा ! हे जे आपले आजचे सन्माननीय पाहुणे आहेत कीं नाहीं, ते या शाळेचे माजी विद्यार्थी आहेत ! फार त्यांना शाळेचा अभिमान आहे !’—झा....लं ! असं म्हणतांच, जो कांहीं टाळ्यांचा, अन् बाकावर हातपाय आपटण्याचा धडाका सुरू झाला, तो कांहीं....राम ! राम !.... पुसूं नका ! म्हटलं आतां शाळा पडते कीं काय होतंय तरी काय ! पुढ हीच रड आमच्याही भाषणाच्या वेळीं !—अहो, कारटीं आवरतां आवरेनात ! हा उठतो आहे, तो ओरडतो आहे, गोंधळ इथून तिथून ! अन् जरा कांहीं झालं कीं नाहीं, कीं टाळ्या आणि दणदाणा हातपाय आपटायचे !—काय हें ! छे बोवा ! आपल्या वेळेला होतं कांहीं असं ?—हूँ ! तऱ्हाच कांहीं वेगळीं आजची ! काय पोरं,

अन् काय मास्तर! वा रे वा !!—जाऊं घा झालं! सगळीच जिथं घाण ...रॉट्न् झालं आहे, तिथं काय आपण तरी—चला! आली मोटार वाटतं दाराशीं—पण हे....चिरंजीव कुणीकडे निघाले आहेत आमचे? फिरायला न्यायचं म्हणतो मी ल्याला !—अप्पू, ए अप्पा! कोणीकडं निघाला आहेस? प्राउंडांत—काय असत रे रोज उठून तिथे? चल आज बरोबर फिरायला!—पुरे रे बोवा! असेल बोलावलं मास्तरांनीं!—आहे टाऊक किती ऐकतां तुम्ही तें!—हॅत् तेच्या! येवढंच ना? म....ग रे काय? चल ये बैस लवकर!—भिकार स्काउटिंग तें काय! अन् ल्यात रे काय ऐकायचं येवढं त्यांचं !....”

लेखन, ता. २६ डिसेंबर १९२९.

प्रकाशन, रत्नाकर, जानेवारी २९३०.



## झूट आहे सब् !

“...किती ?—बारा वाजले !—हे: ! भलताच उशीर झाला आपल्याला ! वाद करायला बसले, कीं वेळेचं भानच राहात नाही बोवा !—अरे असें काय ! चार कोळसे टाक आणखी बंबांत कीं आतां—हां हां म्हणतां—पाणी तापेल ! उगीच वेळ गेला झालं ! बरं, इतका काथ्याकूट करून निष्पन्न कांहींच नाही !—ओ हो ! काय ठिणग्या उडल्या रे या ! ती पहा ! किती उं....च उडाली आहे !—पण आ . लीच शेवटीं खालीं !—लहानपणीं विझली काय, किंवा मोठेपणीं—उंच जाऊन विझली काय, दशा शेवटीं एकच ?—म्हणजे फरक जगली किती हाच काय तो ! एकदा ठिणगी विझली....लक्षांत आल का ?...प्राणी मेला, कीं संपलं सगळं !—हो हो, सगळं संपलं !—नाहीं रे बोवा ! कांहीं पुनर्जन्म नाही, अन् कांहीं नाही !—असतं तस कांहीं, तर तुझा तो शेक्सपीअर नसता का आला पुन्हा ? चक्र येऊन सांगितलं असतं कीं, ‘हीं नाटक माझीं आहेत, मीं लिहिलेलीं आहेत ! कांहीं कुणा बेकनचा अन् फिकनचा संबंध नाही !’ कशी छान सुंदर नाटकें ! आणि तींही कांहीं थोडींथोडकीं नाहीत, सोडील होय कोणी ?—पण पत्ताच जिथं नाही त्याचा, तेव्हां तो पुन्हा येतो कशाचा अन् जातो कशाचा !—हो हो, आहे ना स्वर्गांत ! जा, आणा जाऊन मग !—ठेवला आहे, स्वर्ग अन् नरक ! थोतांडं सगळीं !—अरे कुठला घेऊन बसला आहेस आत्मा !—काय, आहे तरी काय तो ?—वारा ? का प्रकाश ?—हां, वाऱ्यांमध्ये किंवा प्रकाशांत

मिसळणें, हें जर तुमचें स्वर्गा—नरकाला जाणं असेल, तर मात्र कबूल ! कारण मग राजश्री ! मनोविकार कुठले आले आहेत तिथं?— तें काहीं नाहीं ! तुमचा तो आत्मा कीं नाहीं, देहांत आहे तोंवरच ल्याची प्रतिष्ठा !—हो मग ? नाहीं कुठं म्हणतों आहे मी ! देहाचंही तेंच आहे ! दोघं जोंपर्यंत एकत्र तोंपर्यंत तीं एकमेक जिवंत !— मेलं कीं दोन्हीही गेलीं पार ! मागमूस नाहीं कुठं मग !—तेंच तर बाबा म्हणतों आहे मी, कीं जेवढे म्हणून प्राणी जन्माला येतात, ते सगळे इथून तिथून नवीन ! आणि शेवटही त्यांचा....! बरं का ? शेवटही पुन्हा सगळ्यांचा एकच !—मग पाप करा, नाहीतर पुण्य करा !—स्वर्ग, नरक आणि तुझा तो पुनर्जन्म, सगळें—सब् काहीं झूट आहे ! ”

लेखन, ता. २० मे १९१२.

प्रकाशन, रत्नाकर, मे १९३०.



## यांतही नाही निदान-?

“ ....यंदा नाही म्हणजे मग कायमचेंच नाही ! कारण कांहीं जमण्यासारखें असलें, तर तें याच वर्षी. नाही तर....हो, तें खरें ! नाही म्हणतों आहे कुठें मी ! मार्क कमी पडले आहेत, दोनतीन विषयांत नापास झालों आहे, सर्व कांहीं कबूल आहे. पण....मी तरी काय बरं करणार ? गेल्या संबंध वर्षांत काण माझी ओढाताण आणि दुर्दशा झाली म्हणून सांगू !—वडलांचा तर पत्ताच नाही !—कुणास ठाऊक कुठे गेले आहेत ते ! रात्री एक दिवस घरांतून नाहीसे झाले—अहो छे ! कांहीं भांडण नाही अन् कांहीं नाही ! दैव ओढवलें इतकेंच !—झालें ! वडलांच्या शोधात कुठे आहेत, न आहेत तों एक दिवस सकाळीं आपली मेव्हणा गेल्याची बातमी ! भोराहून इकडे पुण्याला येत होते, तों गाडीवानाला म्हणतात रस्ना नीट दिसला नाही, अन् जी गाडी भलतीकडे उताराला लागला, ती उपडी होऊन, पार कोणीकडेच्या कोणीकडे फकली गेली ! गाडीवाला काय तो कसाबसा जिवत निघाला, बाका सगळा माणसें.... माझा मेव्हणा, त्याचा एकलता एक बरोबरीचा मुलगा, सर्व कांहीं निकाल ! बहीण इकडे आजारी म्हणून हवा पालटायला आलेली, कळताच जी तिची वाचा बसली, तों अद्यापपर्यंत एक शब्द नाही ! विचारलेंच कोणी कांहीं, तर तोंडाकडे पहाते, आणि रडू लागते घळघळां !—आहे ! आई आहे घरांत ! पण ती तरी काय करते विचारी ! धीर तरी तिनें कोटवर घायचा !—बरं, वडलांच्या आणि मेव्हण्याच्या या प्रसंगांतून आम्ही कुठे हातपाय हालवतों आहेत,

तों...महिनापंधरा दिवसांचीच गोष्ट ! काय बाबाला बुद्धि झाली कुणास ठाऊक ! बंधुराज आमचे सहज कोणाबरोबर तरी पोहायला म्हणून गेले, तेही....तिकडे कायमचेच !-घरांत मिळवता....आधार असा तोच काय तो उरलेला ! पण तोही असा....तेव्हां कशाची प्रिलिमिनरी, अन् कसला अभ्यास होतो नीट ? त्यांतूनही करायची तेवढी धडपड केली मी ! आणि याहीपुढें....येवढें सांगतो मी आपल्याला की, जर मिळाला फॉर्म, तर तो....वांया नाही जायचा ! कारण....काय असेल तें असो ! सारखें मला आपलें वाटतें आहे येवढें खरें ! की सगळीकडून असें....इथें नाही, तिथें नाही, चोहों-कडूनच जर असें अपयश, तर—मी म्हणतो....देव यांतही नाही निदान मला.....! ”

प्रकाशन, रत्नाकर, आक्टोबर १९३०.



## बोलावणं आल्याशिवाय नाही !

“ ...सागूं तरि आता किती जणाना ? येतो तो हेंच विचारतो!  
—असतील ! चार नाही छप्पन नोटिसा निघाल्या असतील !  
करायचंय काय मला त्यांच्याशी ! जायचं असेल, त्यानीं जावं खुशाल !  
मी थोडाच जातोय तसा !—अरे राह्यलं ! नाही, तर नाही ! इथं  
थोडंच माझं कांहीं अडल आहे ? हपापलेलीं चार खतरुड पोरं गोळा  
करा, आणि हव्ं तें करा म्हणावं !—नाहीं सगळ्या गॅदरिंगच्या  
नाटकाचा बट्ट्याबोळ झाला, तर नांव कशाला !—अबे जारे ! मोठा  
शाळेचा मला अभिमान सांगतो आहे ! आम्हाला तेवढा अभिमान असावा !  
आणि शाळेला ? तिनं हवं तसं आम्हाला लायाडावं होय ? अल्बत् ! नाहीच  
भागायचं नुसत्या नोटिशीनं ! कांहीं थोडी थोडकी वर्षं नाही काम  
केलेलीं मी ! अन् तींही पुन. अशीं तशीं ?—चौथीत आल्याबरोबर  
घडाक्याला कॅन्यूट्चं काम ! सारख्या टाळ्या ! तीच तऱ्हा दुसऱ्या  
वर्षी ! पुढें पांचवीत येतांच....अश्रत्याम्याचं काम ! जो कांहीं त्यांत  
माझा आवाज लागला, तसा अद्याप एकाचाही कोणाचा लागला  
असेल तर शपथ !—दोन रे का ? पांचवीत तर ओळीनें तीन वर्षं  
कामं केलीं मी ! अन् सहावीतलीं दोन ठाऊकच आहेत तुम्हाला ?—  
नाहीं, संभाजीचं काम तें दुसऱ्या वर्षी ! वा ! त्या वर्षी तर किती  
जणांनीं आत येऊन सांगितलं कीं, ‘ धंदेवाल्यापेक्षांही तुझं काम  
छान झालं !—’—अरे त्या वर्षी तर स्पेशल पदक मिळालं मला !  
—तेंच पुनः सातवीत आल्यावर ! पहिलच अगदीं सीझरचं काम—  
दुसऱ्याला चांगलं दिलेलं....पण त्याचं काढून मुद्दाम मला दिलं !

नाटक पाह्यला कोणी युरोपीअन् आला होता, ब्यानं काम पाहून.... विशेषतः अॅक्सेंट्स् ऐकून....तोंडांत बोट घातलं म्हणतात !—पुढं दुसऱ्या वर्षी ?—हां बरोबर ! धुडिराजाचं काम !—तेव्हां तर काय....हंसतां हंसतां पुरेवाट झाली लोकांची ! अन् सगळ्यांत बाबा कळस झाला गेल्या वर्षी !—शॉय्लॅक्चं काम !—पाहून लोक इतके चिडले कीं, एकानं तर चकचकीत धोंडा मारला स्टेजवर !—तेव्हां बोला आतां ! इतका जिथं माझा अनुभव....आणि दर्जा वाढलेला, तिथं असल्या फासक्याफुसक्या नोटिशीनं जायचं ?—साफ नाही यायचा तसा मी ! मास्तरांचा जर येवढा ऐटा आहे....सांगितलं ना ? मास्तरांचाच जर इतका तोरा आहे, तर साफ यायचा नाही नी बोलावणं आल्याशिवाय. . ”

लेखन ता. ३१ डिसेबर १९२९

प्रकाशन, रत्नाकर, जानेवारी १९३१.





---

---

गोष्ठी.

---

---



# मसालेदार ! ताजा चिवडा !

“ मसालेदार ! ताजा चिवडा !”

हेच ल्याचे नेहमींचे शब्द आणि हीच ल्याची नेहमींची वेळ. संध्याकाळी पाच साडेपांचाच्या दरम्यान असा हा रोज आमच्या घरासमोरून जात असतो. पायांत फाटकी वहाण, तीहि नेहमींच असते असे नाही ! सतरा ठिकाणी शिवलेले मळकट धोतर, अंगांत गुंड्या तुटलेला सदरा, डोक्याला काळी मेणचट झालेली टोपी, आणि हातांत तो चिवड्याचा डबा. वय, चाळिशी उलटली असेल किंवा नसेल.

पण थांबा ! घराशेजारी आलाच तो ! ऐकलेंत ?—

“ ए ! इकडे, इकडे ये ! थांब रे ! बाबा, हाक मारूं ? घ्यायचा ना चिवडा ? ”

“ कांहीं नको ! रोज उठून काय मेला तो घ्यायचा चिवडा ! ”

“ असूं दे ग ! पोर आहे ! दे रे एक दोन पैशांचा चिवडा ! ”

अर्थात् हें कोण बोललें, तें सागायला नकोच. आई, बाप, आणि एकुलतें एक सहा सात वर्षांचें मूल ! कृष्णाबाई ही सखारामपंतांची तिसरी बायको, आणि बापू हा एकच एक त्यांच्या जिवाचा आधार. बापूचे वडील हे येथील स्टेशनावर पार्सल क्लार्क आहेत. नोकरी बरीच वर्षे झालेली. साठ सत्तर रुपये पगार. अवांतर रोजची कांहीं वर मिळकत. सत्तेचें दोनखणी दुमजली घर ! कोणाचें एक ना दोन !

“ रोज उठून मेला तो चिवडा खायचा ! आजारी पडशील ना ? शाळेंत जायला नको, कांहीं नको ! ”

“ नाही जात जा ! ”

हैं उरुट चिरंजीवाचें मातुःश्रींस उत्तर ! पहा कसा दारांत ऐटींत उभा आहे तो !

[ २ ]

परत्रांपासून त्या माडीच्या खिडक्या बंद आहेत !

कां बरें ? सखारामांत आजारी तर नाहीत ?—असतील. कारण साठांच्या जवळजवळ आलेले; शिवाय दम्याची व्यथा सकाळीं डॉक्टर येऊन गेले, सध्याकाळींही येऊन गेले, आणि आतांही—दहा वाजले. दाराशीं मोटार उभी आहेच.

थांबा, शेजारचे ते गणपतराव मोटारीपाशीं उभे आहेत. त्यांनाच जाऊन हळूच विचारूं. काहीं तरी भानगड दिमते आहे !

“ सखारामपन अत्यवस्थ आहेत ! आस लागला आहे ”

“ असें ! तरीच कृष्णाबाई सारख्या डॉक्टरकडे ”

इतकें आमचें कुठें बोलणें होतें आहे तोंच —

“ अरे बाप्या ! आता तुझे कसें रे होईल !! ”

हे हृदयभेदक उद्गार, आणि त्यांच्याबरोबरच तो मातेचा हंबरडा !

[ ३ ]

गेले सखारामपंत !

आजचा पांचवा दिवस. विचाऱ्या कृष्णाबाईंचा आणि आपल्या बापूचा सगळाच आभार तुटला ! त्याला काका मामा कोणी आहेत म्हणावे, तर तेहि नाहीत ! नाही म्हणायला एक मावशी आहे. आजच सकाळीं ती सोलापुराहून आली आहे. पण तिचा तरी काय

आधार ? कारण सोलापुरास कोणी प्रसिद्ध वकील आहेत, त्यांच्या येथे ही स्वयंपाकाळा असते ! कृष्णाबाईची ही वडील बहीण.

आणि बापू ? बापूंचे तें हंसणें गेलें, दारांत उभें राहण्याची त्याची ती ऐट गेली, सगळें कांहीं गेलें ! दिवसभर दारांत उभा आहे, आणि सारखा त्या पिंपळाकडे, आणि मारुतीच्या देवळाकडे पहातो आहे !

“ चिवडा ! मसालेदार ! चिवडा !

पहा ! आलाच तो रोजचा चिवडेवाला ! त्याच्या ओरडण्यांत किंवा पोषाखांत, कुठें म्हणून फरक नाही !

मग फरक कशांत पडला आहे ?

झपझप पावळें टाकीत तो पहा बापूच्या दारासमोर आला. आतां?—

“ मसालेदार ! ताजा चिवडा ! ”

असें म्हणून त्यानें किंचित् धक्कल्यासारखें केलें, आणि सहज बापूकडे पाहिले, आणि उलट बापूनेंही, त्याच्याकडे प हिले. पण हूं कीं चू नाही आणि पाहिलें तेंहि क्षणभरच ! आतां इतक्यांत देवळांतली घटा वाजली, तेव्हां त्याची नजर तिकडेच फिरली आहे !

इकडे “ मसालेदार ! मसालेदाऽऽर ! ” म्हणत चिवडेवाला मुकाऽऽ्यानें निघून गेला.

—‘ मासिक मनोरजन, ’ एप्रिल १९२४



## कमीचा मन्या

चार वाजण्याचा सुमार असेल नुकताच मी अण्णासाहेबांकडे आलों होतो. समोरच एका उंचशा काळ्या पेटीवर काहीं तरी ते लिहीत बसले होते. पेटीच्या अलीकडे तक्क्याला टेकून तिथेंच पडलेल्या वर्तमानपत्रांपैकी एक घेऊन मी चाळू लागलों.

“लबाड ! कुठें गेला होतास रे इतका वेळ ? अण्णा, हा पहा आपला मन्या आला !”

“आला ना ? आण वर, कमे ! आणि म्हणावें मास्तर आले आहेत, चहा आणा लवकर !”

“आले मास्तर ? मास्तर तुम्ही आलांत ?” असें म्हणत, आपल्या चिमुकल्या हातांनी त्या माजराला घट्ट पोटाशीं धरून, अण्णासाहेबांची कमा—सहा किंवा सात वर्षांची असेल—धांवत—धांवत, हसत—हंसत, आपल्या वाडिलाजवळ आली, आणि “हा घ्या मन्या !” असें म्हणून तिनें तें मांजर खालीं सोडलें तेंहि लागलीच त्यांच्या मांडीवर जाऊन बसलें ! आणि—

“अण्णा, तुम्ही लिहीत आहांत ना ? तें तो वांकडी मान करून वाचतो आहे पहा कसा !” हंसत, नाचत टाळ्या वाजवीत कमला म्हणाली.

“हो ना !” म्हणून त्यांनीं हंसत हंसत आपलें पत्र संपविलें, तें टिपलें, आणि पाकिटांत घालून त्यावर ते पत्ता लिहूं लागले. सहज मन्याच्या पाठीवरून त्यांनीं हात फिरविला, तों तो मोठ्या ऐटीनें मजकडे पहात गुरगुरूं लागला !

इकडे भाईनें— कमीचा हा वडील भाऊ-चहाचे दोन कप आणून पेटीजवळ ठेवले.

“चल रे खाली जाऊ प्यायला ! मन्या, दूध हवें ना तुला ?”

भाईबरोबर कमी खाली जाऊ लागतांच, मन्याची स्वारी अण्णा-साहेबांच्या मांडीवरून उठली आणि म्यांव म्यांव करीत तिच्यामार्गे खाली गेली.

चहा घेत घेत मी म्हणालों “पांढरें खच्छ असून, मोठें छान मांजर आहे बुवा—कुठें मिळालें तुम्हाला हें ?”

“आमची एक जुनी मोलकरीण होती. इतकी कां, तिनें मला-सुद्धा खेळवले होते ! तिनें हें आमच्या कमीकरितां खेळायला म्हणून आणलें. आलें तेव्हां अगदीं लहान होते.”

“पण मांजर मोठें छान आहे !”

— २ —

आठ पंधरा दिवस होऊन गेले. नित्याप्रमाणें फर्ग्युसन् कॉलेज्-जवळील टेकडीच्या बाजूला फिरावयाला जावयाचें म्हणून अण्णासाहेब कपडे घालण्याच्या बेतात होते.

तेव्हां सहज मी विचारलें “आज कमी कुठें दिसली नाहीं हो?”

“सकाळपासून तिची तब्येत बरोबर नाहीं आहे.”

“काय, होते आहे काय तिला ?”

“विशेष कांहीं नाहीं, साधा हिंवातप दिसतो आहे ! पण....मला वाटतें, आज फिरायला नयेच जाऊं झालें. घरींच गप्पा मारीत बसूं. तुम्हाला कुठें जायचें नाहीं ना ?”

“छेः, तसें कांहींच नाहीं !” इतकें मी म्हणतो आहे तोंच,

अंगांतले कपडे काढून ठेऊन, अण्णासाहेब मागच्या माडींत, कमी निजली होती तिथे गेले.

अर्धा पाऊण तास होऊन गेला. काळोख अधिकाधिक पडू लागल्याकारणाने हातांतील पुस्तक मी खाली ठेवले.

इतक्यांत अण्णासाहेब आंत आले, आणि म्हणाले, “ मास्तर, कमीला ताप चढतो आढेसे वाटते. आपले डॉक्टरांना आणावे हे बरे. घरांत दुसरे तिसरे कोणी नाही आहे, तेव्हां बुधवारांतून आमच्या डॉक्टरांना घेऊन येतां ? बर्फ आणायला मी शांतारामाला पाठविलाच आहे ! तुम्ही डॉक्टरांना घेऊन या ! ”

“ ठीक आहे. मी हा निघालोच. ”

जिना उतरणार तो दारांतून सहज आंत नजर फेंकली. कमीची आई लक्ष्मीबाई दिवा लावीत होत्या, आणि उशाशी—कमीच्या उशाशी पहाणें तों तिचा मन्या !

दवाखान्यात शिरतांच डॉक्टर तिथे दिसले. क्षणाचाहि विलंब न करतां आम्ही दावे टांगा करून घरीं आलों. येतांना “ बोळांत टांगा कसा न्यायचा ! ” म्हणून टांगेवाल्याने थोडीशी तक्रार केलीच.

घरास शिरल्यावर जिऱ्यांतच आम्हांला “ आई ! आई ! ” असे कण्हणें ऐकूं आलें. बॅग् ठेऊन डॉक्टर कमीजवळ गेले, व तिला तपासूं लागले तिथे कमीची आई, आजी, मावशी वगैरे बसली असल्याकारणाने मी पुढच्या माडींत येऊन उभा राहिलों.

डॉक्टर चांगले पंधरा वीस मिनिटे तिथे होते. नंतर पुढच्या माडींत आले, आणि आपल्या बॅग्मधून स्पिरिट् लॅप् वगैरे इंजेक्शन्चे सामान काढूं लागले. शांतारामाने—अण्णासाहेबांच्या धाकट्या मुलाने—पेटविलेल्या स्पिरिट् लॅप्जवळ पाण्याचे भांडें आणून ठेवले. तोंच—

“ कमे ! ” असा आंतून हुंदका ऐकूं आला !

खिशांतला रुमाल काढून डॉक्टर डोळे पुशीत मला म्हणतात,  
“ इतका कसा एकाएकी ताप वाढला हा ! एकशें सात—आठ  
टॅपरेचर ! आहे काय हें—”

“ तासा—दोन तासांतच झालें हें ! सहांच्या सुमारास नव्हतें  
काहीं भिण्यासारखें ! आम्ही तर रोजच्याप्रमाणें बाहेर फिरायला  
निघालों होतो ! ”

एक दोन मिनिटांनी डॉक्टर पुनः आत कमीजवळ गेले, आणि  
इंजेक्शन करूं लागले. मी दारांतच उभा राहून कमीकडे पाहूं  
लागलों. तिचें कण्हणें सारखें चालूच होतें. जवळच भोंवतालीं तिचे  
वडील, मातुःश्री, आजी वगैरे सचित—डोळे पुशीत—बसलीं होतीं.

आणि उशार्शी ?—तिचा तो आवडता मन्या !

मनांत म्हटलें, “ मांजर असून काय एखाद्या जाणत्या माणसा-  
सारखा तिथें बसला आहे हा ! ” मला मोठें चमत्कारिक वाटलें !

आणि कमी !

त्या दिवशींच रात्री ती अकराबारांच्या सुमारास सगळ्यांचे जीव  
होरपळून नाहींशी झाली ! खरोखर ! मुलगी किती गोड म्हणून सांगूं !  
लक्ष्मीबाई तर सारख्या गडिंवरून म्हणत असतात, कीं, “ कमी  
आपली वीज होती वीज ! क्षणभर चमकली, अन् चटका लावून  
नाहींशी झाली ! ”

पुढें एक दिवस गेला,—दोन गेले—चाललें कालचक्र फिरत !

कमीला जाऊन सहा सात दिवस झाले असतील. नक्की आठवत नाहीं आतां. रोजच्याप्रमाणें मी पुढच्या माडींत पाऊल टाकणार, तों माझी नजर मागच्या माडींत गेली. तिथें काय दिसलें असेल मला ?

हळूच अण्णासाहेबांना खुणावेलें. ते उठून जवळ आले. आणि एक दोन मिनिटें स्तब्ध—अगदीं स्तब्ध—काय दिसत होते तें पहात आम्ही दोघे उभे राहिलों !

एक मोठा सुस्कारा सोडून परत आंत आल्यावर अण्णासाहेब मला म्हणतात “ हे असें सारखें मधूनमधून चाललें आहे त्याचें ! ”

“ असें ? ”

“ आपला नकळत येतो आणि अशा प्रदक्षिण, घाटून—इथें हुंग, तिथें हुंग करून—सारखा त्या जागेकडे टक लावून पहात बसतो ! आम्ही कोणी हाका मारल्या तर, आला तर आला, नाहीं तर नाहीं, असेंच करतो आतांशा ! फारसें खाणें पिणें नाहीं. सकाळीं चहाच्या वेळेला अन् जेवायाच्या वेळेला कुठेंहि असला तरी हटकून यायचा तो ! पण आतांशा तेंहि नाहीं. एक तिथें तरी बसलेला असतो, नाहीं तर समोर तिथें भिंतीवर तासन् तास बसून रहातो ! ती गेल्या-पासून—तो पहा आलाच !—”

“ ये ! मन्या ? ” कंठ दाटून येऊन अण्णासाहेबांनीं त्याला जवळ बोलाविलें ! पण नाहीं ! कोणाकडेहि न पहातां हळूच खिडकींतून तो नाहींसा झाला !

— ४ —

याहि गोष्टीला महिना पंधरा दिवस होऊन गेले.

कांहीं कामामुळें एक दोन दिवस अण्णासाहेबांकडे बिलकुल मला फिरकायला झालें नाहीं. म्हणून दुसऱ्या दिवशीं रविवार

असल्यामुळे सकाळीं आठांच्या सुमारास मी तिकडे गेलों. वळकटीला टेकून, ब्लॅकेट् पांघरून ते संचित पडले होते.

इकडच्या तिकडच्या गोष्टी निघल्यावर, बोलतां बोलतां सहज मी म्हटलें,—कां विचारावेंसें वाटलें कुणास ठाऊक !—पण विचारलें खरें, “अण्णासाहेब, आतांशा आपला मन्या कुठें दिसत नाही हो ?”

“हो, बरें विचारलें ! मोठें विलक्षणच आहे बोवा !”

तेव्हां मी चकित होऊन त्यांच्याकडे पहातच राहिलों !

ते म्हणाले “अगदीं पहाटेचा सुमार ! मी अर्धवट झोपेत होतो, किंवा अर्धवट जागा असेन ! इतक्यांत मला मन्याचें ओरडणें ऐकूं आलें ! अगदीं....चांगलें ऐकूं आलें ! तेव्हां खडबडून उठलों—दोन दिवसांत मुळीच दिसला नव्हता तो !—आणि खिडकी उघडून त्याला हाकाहि मारल्या मीं, पण कुठें काहीं दिसेना ! इतक्यांत—मघाशीं-खालून आमची मोलकरीण सांगत आली, कीं, मन्याला तर कालच संध्या-काळीं गळ टाकून, बोडसाच्या त्रिहिरींतून काढला म्हणून !”

प्रकाशन, ‘मासिक मनोरजन’, जान्युआरी १९२५



## अहो ! मला वाचतां येतंय.

— १ —

नुकतीं कोंवळीं उन्हे पडलेली. थंडी पडायला कुठे सुरवात झाली असेल नसेल. तेव्हा उन खात खिडकींत बसलों हेतों मी. आमचें घर कुठे आहे तें तुम्हांला ठाऊकच आहे ! अगदीं तिवाठ्यावरच. समोरून, म्हणजे घराच्या डाव्या बाजूनें शनवार मारुतीवरून ओंकारेश्वराकडे जाणारा रस्ता आणि त्यालाच न्यू इंग्लिशस्कूलच्या बोर्डिंग-वरून दक्षिणोत्तर येऊन मिळणारा बोळ, तिथंच कोंप्यावर एक लहानसें घर टाकून मी बसतो ती माडी. तेव्हां अनायासें घर चांगलें पूर्वाभिमुख आणि थडीचे दिवस, म्हणून बसलों हेतों मजेंत मी !

इतक्यांत पाठीमागून ओंकारेश्वराच्या रस्त्यानें ' हू-लूप ! हू-लूप ! करीत पांचपंचवीस मुलें धांवत आलीं. त्यांत आणखी आमच्या शेजाराच्या मुलांची भर ! मग काय विचारातां ? मुलांचें तें ओरडणें आणि वानरांचें तडातड उड्या मारणें ! त्या सपाट्यांत विचान्या कौलाचा मात्र चुराडा ! दोन चार मोठीं वानरें आणि दोन लहान पिळें ! आमच्या कौलावरून समोरच्या छपरावर उड्या मारताना जेव्हा ती आईच्या पोटाला बिलगलीं, तेव्हा रस्त्यांतल्या मुलांनीं ऐसा जयघोष केला कीं ज्याचें नाव तें !

शालें ! हा कुठें मुलांचा आणि वानरांचा गोंधळ चालतो आहे, इतक्यांत पाठीमागून सिनेमा वाजत आला ! चारपांच व्याडवाले आणि त्यांच्यामागें मोठमोठ्या रंगीत पाटथा असलेले दोन छकडे. तेव्हां साहजिकच वानराकडचें लक्ष उडून, मुलें तीं, सिनेमाच्या छोट्या

जाहिरातीसाठी धांवत सुटली; आणि 'कालियामर्दन' 'बाळकृष्ण' ही पाटयांवरील नावे मोठमोठयाने ओरडत, जाहिराती वाटणाराच्या भोंवती त्यांनी ही गर्दी केली ! पण तिथे थोडीच दाद लागते आहे ! येणारी जाणारी, किंवा दारांत उभी असलेली जी मोठी माणसे त्यांनाच काय तो जाहिराती मिळण्याचा हक्क ! पोरासोरांना कोण विचारतो ? तरी ती "अहो, मला धा ! आम्हांला धा !" असे मोठमोठयाने ओरडत त्या वाटणाऱ्यामागे लागतच होती ! तोही "चळे जाव् !" असे म्हणत, व हातांनी खुणावीत बरचेवर त्यांना हाकून देई. वाटणारा चांगला पोक्त-मुसलमान-मनुष्य होता. मोठी दाढी ठेवलेली, डोक्याला काळा गोल चष्मा, आणि डोक्याला मोगळी तांबडी टोपी. त्यांत त्याच्या काळ्या चष्म्याचे खरोखरच भय वाटे ! जी गरीब मुले होती, ती आपली लांब-दूर उभी !

पुढे ते ब्याडवाले आणि ते लकडे निम्या वाटेवर जातात न जातात, तोंच एक लहान मुलगा-सहा सात वर्षांचा असेल किंवा नसेल-जवळच्या एका घरांतून त्या मुसलमानाजवळ धावत गेला, आणि सारखे, "अहो, पण मला धा ! मला वाचता येतंय ! वाचून घ्या तुम्ही !" असे म्हणून, त्याने त्या वाटणाऱ्याच्या कोटाची बाही धरली, आणि जाऊ लागला मागोमाग !

तेव्हा त्या मुसलमान गृहस्थाला काय वाटले कुणास ठाऊक ? लगेच तो थांबला, आणि, "ऐसा ! तुला वाचता येतंय ?" असे म्हणून, हंसत हसत, त्याने त्याच्या त्या चिमकुल्या हातांत एक जाहिरात दिली, आणि "अच्छा, पढो !" म्हणून वाचायला सांगितले ! आसपासची माणसे पहातच होती हे ! इकडे त्या मुलाने जाहिराती वरील 'भा-र-त-सि-ने-मा' असे एक एक अक्षर करीत त्याला

( १०२ )

वाचून दाखविलें ! त्याबरोबर त्या वांटणारानें मुलाच्या पाठीवरून 'शाबास' ! म्हणून हात फिरवला व त्याच्याकडे आणि इतर मुलांकडे हंसत हसत पाहिलें, आणि तो निघून गेला !

— २ —

यानंतर मला वाटतें, तो सिनेमाच्या जाहिराती वांटणारा महिना-पंधरा दिवसांच्या दरम्यान, दोन तीन वेळां तरी आमच्या त्या वाटेनें येऊन गेला असेल. पण तो यायचा अवकाश, कीं तो मुलगा घरांतून धावत यायचा, आणि नेमका त्या मुसलमानाजवळ जाऊन हंसत हंसत उभा राह्यचा ! इतर कोणाला मिळो वा न मिळो, त्याला आपली जाहिरात ही मिळायचीच ! आणि तोही ती घेऊन, नाचत उडत, चट्कन् घरांत निघून जायचा ! त्यामुळें आमच्या त्यां तेवढ्या टापूंत हा एक मोठा कौतुकाचाच विषय होऊन बसला !

— ३ —

पुढें बरेच दिवस होऊन गेले. चांगला महिना दीड महिना झाला असेल. सकाळीं नवाच्या सुमाराला मी काहीं तरी वाचीत बसलों होतो. इतक्यांत आपला व्याडचा आवाज ऐकूं आला ! उठून पहातो तों नेहमींचा सिनेमावाला !

पहातांक्षणीं धसकाच बसला मला ! कां तें सांगतो आता ! तो सिनेमावाला मारुतीच्या देवळाकडे, निम्यां वाटेवर एका घरापाशीं गेला. आणि हातांत एक जाहिरात घेऊन तिथें थबकला. क्षणभर थांबून—अंमळ दुरूनच—दारांत डोकावून पाहूं लागला ! दोन मिनिटें झालीं, पांच झालीं, ते बाजेवाले आणि छकडे मारुतीपुढें गेले सुद्धा ! पण हा आपला तिथेंच उभा !

इतक्यांत त्या घरांतून एक मध्यम वयाचे गृहस्थ बाहेर आले— त्या वाड्याचे मालक ते,—आणि त्या मुसलमानाकडे पहात उभे राहिले क्षणभर दोघेही कांहीं बोलेनात ! नंतर लवून सलाम करून तो मुसलमान त्यास म्हणतो, “ रावसाब ! इथें एक छोकरा—माझ्या- पासून जाहिरात घेत होता,—इथेंच तो रहात होता, तो कुठें दिसत नाही ? ”

यावर ते गृहस्थ अंमळ चकित होऊन म्हणाले, “ छोकरा ? कोणता बुवा ?—हां हां तो होय ! आमच्या वाड्यांतल्या विष्णुपंतांचा तो गोपू ? ”

“ हां साहेब ! ” मध्येच उत्सुकतेनें तो वाटणारा म्हणाला !

“ हजरत ! सात आठ दिवस झाले, तापानें वारला तो ! ”

हे शब्द कानीं पडतांच तो बिचारा मुसलमान गृहस्थ जागच्या जागीं स्तब्ध—अगदीं स्तब्ध उभा राहिला !

पण असा किती वेळ उभा राहणार ?

“ ऐसा ! खुदाकी मर्जी बाबा ! ” असें म्हणून व एक लांब सुस्कारा सोडून, त्यानें हातांतली जाहिरात हळूच दारांत टाकली, आणि जड पावले टाकीत तो निघून गेला !

— ४ —

पुढें आश्चर्य हें कीं, जेव्हां जेव्हां तो आमच्या बाजूला येतो, तेव्हां तेव्हां त्या दारापाशीं जातो, आणि लवून, हळूच एक जाहिरात आंत टाकतो, व मुकाट्यानें आपला निघून जातो !

प्रकाशन, ‘ रत्नाकर ’, नमुना अंक, आक्टोबर १९२५.

लेखन, ता. ३० मार्च १९२४.



( १०२ )

वाचून दाखविलें ! त्याबरोबर त्या वांटणारानें मुलाच्या पाठीवरून 'शाबास' ! म्हणून हात फिरवला व त्याच्याकडे आणि इतर मुलांकडे हंसत हसत पाहिलें, आणि तो निघून गेला !

— २ —

यानंतर मला वाटतें, तो सिनेमाच्या जाहिराती वांटणारा महिना-पंधरा दिवसांच्या दरम्यान, दोन तीन वेळां तरी आमच्या त्या वाटेनें येऊन गेला असेल. पण तो यायचा अवकाश, कीं तो मुलगा घरांतून धावत यायचा, आणि नेमका त्या मुसलमानाजवळ जाऊन हंसत हंसत उभा राह्यचा ! इतर कोणाला मिळो वा न मिळो, त्याला आपली जाहिरात ही मिळायचीच ! आणि तोही ती घेऊन, नाचत उडत, चट्कनू घरांत निघून जायचा ! त्यामुळें आमच्या त्यां तेवढ्या टापूंत हा एक मोठा कौतुकाचाच विषय होऊन बसला !

— ३ —

पुढें बरेच दिवस होऊन गेले. चांगला महिना दीड महिना झाला असेल. सकाळीं नवाच्या सुमाराला मी काहीं तरी वाचीत बसलों होतो. इतक्यांत आपला व्याडचा आवाज ऐकूं आला ! उठून पहातो तों नेहमींचा सिनेमावाला !

पहातांक्षणीं धसकाच बसला मला ! कां तें सांगतो आता ! तो सिनेमावाला मारुतीच्या देवळाकडे, निम्यां वाटेवर एका घरापाशीं गेला. आणि हातांत एक जाहिरात घेऊन तिथें थबकला. क्षणभर थांबून—अंमळ दुरूनच—दारांत डोकावून पाहूं लागला ! दोन मिनिटें झालीं, पांच झालीं, ते बाजेवाले आणि छकडे मारुतीपुढें गेले सुद्धां ! पण हा आपला तिथेंच उभा !

इतक्यांत त्या घरांतून एक मध्यम वयाचे गृहस्थ बाहेर आले— त्या वाड्याचे मालक ते,—आणि त्या मुसलमानाकडे पहात उभे राहिले क्षणभर दोघेही कांहीं बोलेनात ! नंतर लवून सलाम करून तो मुसलमान त्यास म्हणतो, “ रावसाब ! इथें एक छोकरा—माझ्या- पासून जाहिरात घेत होता,—इथेंच तो रहात होता, तो कुठें दिसत नाही ? ”

यावर ते गृहस्थ अंमळ चकित होऊन म्हणाले, “ छोकरा ? कौणता बुवा ?—हा हां तो होय ! आमच्या वाड्यांतल्या विष्णुपंतांचा तो गोपू ? ”

“ हां साहेब ! ” मध्येच उत्सुकतेनें तो वाटणारा म्हणाला !

“ हजरत ! सात आठ दिवस झाले, तापानें वारला तो ! ”

हे शब्द कानीं पडतांच तो बिचारा मुसलमान गृहस्थ जागच्या जागीं स्तब्ध—अगदीं स्तब्ध उभा राहिला !

पण असा किती वेळ उभा राहणार ?

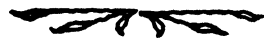
“ ऐसा ! खुदाकी मर्जी बाबा ! ” असें म्हणून व एक लांब सुस्कारा सोडून, त्यानें हातांतली जाहिरात हळूच दारांत टाकली, आणि जड पावले टाकीत तो निघून गेला !

— ४ —

पुढें आश्चर्य हें कीं, जेव्हां जेव्हां तो आमच्या बाजूला येतो, तेव्हां तेव्हां त्या दारापाशीं जातो, आणि लवून, हळूच एक जाहिरात आंत टाकतो, व मुकाट्यानें आपला निघून जातो !

प्रकाशन, ‘ रत्नाकर ’, नमुना अंक, आक्टोबर १९२५.

लेखन, ता. ३० मार्च १९२४.



## पोराचा नाद झालं !

हो, तिथंच. शनवारांत नातूच्या हौदाजवळ जो दुमजळी निळा वाडा आहे, तिथंच मी म्हणतो ते नीलकंठराव राहात असतात. वयानें साठीच्या आंत बाहेर असतील नसतील. मनुष्य खाऊन पिऊन तसा सुखी आहे. पण बरोबरीचे स्नेहीसोबती म्हणावेत, तर ते काहीं फारसे कोणी दिसत नाहीत; त्यामुळें शाळेंतले काम संपलें की, आपलें घर बरें, आणि आपण बरे, ही त्यांची नेहमींची वृत्ति.

गेल्या रविवारचीच गोष्ट. दर रविवारी सकाळीं आठ ते नऊच्या दरम्यान चहाला मी तिथं हजर असायचें हें आमचें ठरलें. म्हणून दिवाणखान्यांत जाऊन, नेहमींप्रमाणें कोटटोपी काढून ठेवली आणि गालिच्यावर 'ज्ञानप्रकाश'चा अंक पडला होता, तो घेतला आणि वाचूं लागलों. जवळच नीलकंठराव लहानसें पोथीसारखें काहीं तरी वाचीत होते आणि तेंही अगदीं मनापासून ! तेव्हां दोन तीन मिनिटें तरी 'या, बसा' पलीकडे काहींच आमचें बोलणें झालें नाहीं.

“कां तुमचे बापूसाहेब नाहीं आले वाटतें ?” असें हसत हंसत, आणि पुस्तक मिटवीत त्यांनीं मला विचारलें.

मीं म्हटलें, “नसतील आले. ते आपल्या सस्येचे तहाहयात सभासद झाले आहेत, तेव्हा आता सारखीं कामें. आताच साडे-आठाच्या सुमाराला—त्यांच्या कार्यकारीमंडळाची, मला वाटतें, बैठक आहे !”

इतकें मी बोलतो आहे, तोंच माझी नजर नीलकंठरावांच्या चष्म्याकडे गेली, आणि पहातो, तों त्यांचा नेहमींचा चष्मा नाहीं !

म्हणून सहज विचारलें, “ कां हो दुसराच चष्मा दिसतो आहे आज ! ”

“ हो ! ” असें म्हणून किंचित् ते हंसले, आणि. ..चष्मा हातांत घेऊन, खिन्न स्वरांनै. ..क्षणभरानें मला म्हणतात, “ पोरचा नाद झालं ! ”

“ म्हणजे ? मी नाहीं समजलों ! ”

— २ —

खुर्चीवर बसले होते ते उठले, आणि जड पावलांनीं मी बसलों होतो तियंच शेजारीं आले, आणि “ अरे रामा रे ! ” असें म्हणून, एक मोठा सुस्कारा टाकून खालीं बसले !

समोरच भिंतीवरील एका मोठ्या तसबिरीकडे बोट करून मला विचारतात, “ तो फोटो...कुणाचा आहे, तें तुम्हांला ठाऊकच असेल ? ”

“ हो, ” मी म्हटलें, “ तुमच्या चिरजीवांचा ! ”

यावर ते म्हणतात कीं, “ हाच आमचा बाळू, आठ एक वर्षांचा असेल, त्या वेळेच्या या गोष्टी. तेव्हां माझी मिळकत म्हणजे, शाळें-तला पगार, आणि शिकवण्यांचे वगैरे धरून, तीसचाळीस म्हणजे शिकस्त ! आपला कसाबसा संसार— ”

“ ही कुठली वाईची, कीं नगरची हकीकत ? ” मध्येच विचारलें मीं.

तेव्हां ते म्हणाले, “ नाहीं, त्या वेळेला पुण्यास होतो मी.... असो ! एक दिवस, काय वाटलें त्याला कुणास ठाऊक,....सकाळची वेळ, नेहमींप्रमाणें गीतेंतला पाठ वाचून— ”

“ ती टेबलावर दिसते आहे तीच का ? ”

“ हो, तीच ती पोथी !...वाचून झाल्यावर जेवायला म्हणून जो उठणार इतक्यांत तो माझ्याकडे पहात म्हणतो,....‘ दादा ! तुम्ही हा ’—हा म्हणजे जस्ताचा—‘ चष्मा कां हो लावतां ? सोन्याचा कां नाहीं लावीत ? ’...कधीं कोणाचा सोन्याचा पाहिला असेल त्यानें, तेव्हां विचारलें आपलें ! ”

“ असें ! मग ? ”

“ मग मीही हंसत हंसत म्हटलें कीं, ‘ .काय करावें बोवा, मी पडलों गरीब ! सोन्याच्या चष्म्याला पैसे फार पडतात ! आणायचे कुठले ? आता....आतां तूंच मिळवून आणशील, तेव्हां.... घालीन बापडा सोन्याचा ! ”

असें बोलतांच त्यांचे डोळे....काय पण भरून आले !!

— ३ —

“ झालें ! ” डोळे पुसून पुढें ते सांगू लागले, “ तें तिथें तितकेंच राहिलें ! पुढें ..मला वाटतें, तो इंग्रजी दुसरीत किंवा तिसरीत असेल. एके दिवशीं कुठलेसे संस्थानिक किंवा दुसरे कोणी तरी—हा ज्या शाळेंत होता, ती शाळा पाह्यला म्हणून आले. हा वर्ग पहा, तो पहा, असें करतां करता याच्या वर्गांत ते आले. आणि विचारलें वाटतें कीं, ‘ पुस्तकांतल्या कवितांखेरीज बाहेरचें कांहीं कुणाला म्हणतां येतें का ? ’ तेव्हां कोणीं कांहीं फारसें वाटतें म्हटलें नाहीं. याच्यावर जेव्हां पाळी आली, तों लागली स्वारी ‘ केकां ’तले श्लोक म्हणायला ! पांच झाले, दहा झाले याचा आपला चालला सपाटा ! ”

“ अरे वा ! फारच छान ! ” असें रहावेना म्हणून म्हटलें मी !

“ अहो, छान कसलें ! पूजा, रामरक्षा किंवा असे कांहीं ‘ केकां ’ तले श्लोक.... बसल्या बसल्या सहज शिकवलेले मी. झाला त्यांचा उपयोग ! ”

“ मग पुढें ? ”

“ सगळे... आहे तें पुढेंच आहे ! त्याचें तें म्हणणें ऐकलें. आणि ते बुवाजी अगदीं खूष झाले ! नांव वगैरे विचारलें, अन् लगेच खिशांतून दहा रुपयांची नोट काढून, बक्षीस म्हणून त्याच्या हातावर ठेवली, आणि पाठीवर हात फिरवून शाबासकी दिली ! ! ”

— ४ —

“ पुढें दुसऱ्याच दिवशीं पूजा वगैरे आटपली. आणि आतां गीता वाचायला बसणार, इतक्यांत डबीचें झाकण उघडून पाहार्तो तों आपला निराळाच चष्मा ! तेव्हां हा आला कुठून ! म्हणून जों विचार करतो आहें—

तोच त्याची आई हंसत हंसत म्हणाली, ‘ का, येवढा विचार कसला चालला आहे ? ’

मी विचारलें, ‘ हा चष्मा कोणाचा ? ’

तेव्हां ती अधिकच हंसून म्हणाली, “ कोणाचा म्हणजे ? आपलाच नव्हे कां तो ? ”

‘ छे ग ! माझा कुठला असेल हा ! ’ असें किंचित् त्रासून म्हटलें मी !

‘ बरें तर, बाकूलाच विचारावें मग ! ’ म्हणून तिनें त्याला हाक मारली, आणि हंसत हंसत विचारलें कीं, ‘ अरे, हा चष्मा कोणाचा ? ’

पण तोही काहीं बोलेना ! गालांतल्या गालांत इंसत, आपला मुकाट्यानं खालीं पद्दात स्वस्थ उभा.

तेव्हां त्याची आईच कौतुकानें म्हणाली, ' ही . आपल्या बाळूची मिळकत बरं ! काल त्याच्या शाळेंत कोणसस आल होतं. अन् श्लोक चांगले म्हटल्यावरून दहा रुपये याला त्यांनीं बक्षिशी दिली ! त्यांतला हा....'

‘ खरे कारे ! मग काल कुठं बोलला नाहीस तें ?’

‘ पण आतांपर्यंत इकडे कळवायचंच नाही, असंच जर ठरलेलं ! शाळेंतून पैसे मजजवळ दिले, आणि मनांतलं सगळं सांगितलं त्यानं आपल्या ! सकाळीं आज लगोलग गेला, आणि हा आणला चष्मा....सोन्याचा करून ! ’ ”

— ५ —

हें सांगतां सागता त्याचा कठ किती दाटून आला म्हणून सांगूं ! क्षणभर स्वस्थ....अगदीं स्वस्थ नीलकंठराव पडून राहिले.

“ तेव्हा.. अशी ही हकीकत ! ” म्हणून पुनः ते सावकाश बोलूं लागले, “ बाळू....आमचा तसा चांगला मुलगा ! अभ्यासांत जरी हुशारांतला नव्हता, तरी होता आपला बेताचा ! पण स्वभावानं....खरोखरच चांगला ! पण नशीबापुढें....थोडेंच चालतें आहे आपलें ? नव्हता आम्हांला फार दिवस लाभायचा तो—वयाच्या सोळाव्याच वर्षी. . ! ”

“ कशानं इतकं विकोपाला गेलं ? ”

“ कशानं ! काहीं कुणाला नीट समजलं नाही ! पोटांत कायसं झालेलं ! पुष्कळ डाक्टर झाले, आणि इलाज केले, पण नव्हतं

( १०९ )

झालं चला ! एकुळता एक मुलगा ! गेल्याची आठवण झाली; अन जीव घाबरा होऊन तडफडायला लागला, म्हणजे हा चष्मा लावतो, आणि बसतो ती गीता वाचीत ! तेव्हां असा हा—” नीलकंठराव गडिवरून म्हणाले, “ अस्सा हा पोरान्चा नाद ! !”

प्रकाशन, 'रत्नाकर', नोव्हेंबर १९२६.

लेखन, ९ मे १९२६.



## दिवा मोठा कसा झाला !

थंडीचे दिवस. आठ वाजले असतील नसतील. खोर्लीतीळ सामानसुमान झटकून कांहीं तरी वाचायला म्हणून बसलों मी. इतक्यांत खिडकीखाली रस्त्यांत एक मोटार येऊन थंबकली.

“ माझ्याकडे.....अन् मोटारीतून कोण बुवा ! ” असे म्हणून खिडकीतून जो डोकावतो आहे, तोंच मोटारीचे दार उघडून काळा कोट घातलेले लठ्ठसे एक गृहस्थ बाहेर पडले. पाहतो तो आमचे मित्र सरदार नानासाहेब !

“ कोण नानासाहेब ? तुम्ही....आणि मोटारीतून ? काय आहे काय विचार ! ”

“ थाव, वर येतो, आणि सांगतो तुला काय विचार आहे तो ! ” वास्तविक दोघेही आम्ही भिन्न परिस्थितीतले. पण लहानपणापासून जन्म सगळा एकाच आळीत गेलेला, आणि शिकलो तेही एकाच शाळेत. तेव्हां बोलण्याचालण्यांत अरे काय, अन् अहो काय सारखेच.

“ काय ? वाचीत बसला आहेस ना ! राम ! राम ! पुस्तकांतला किडा तूं, पुस्तकांतच मरायचास ! ,,

असे म्हणून स्वारी समोरच आमच्या येऊन बसली. हातांत त्यांची अर्धांगी, म्हणजे सिगारेट होती हे सांगायला नकोच.

“ अरे नानासाहेब, काय हे सिगारेट्स ओढणं ! जरा तरी अमळ.....” असे मी म्हटले मात्र, तोंच ते उसळून म्हणाले, “ तुझा त्यातले काय समजत आहे ! कधी ओढायची नाही, सवरायची नाही ! काय तुला त्यातली लज्जत ठाऊक ! ”

“ सगळ खरं ! पण कांहीं तरी.....”

“ आतां एक अक्षर तर बोल, कीं पेटींतलं हें जुडगंच्या जुडगं तुझ्या तोंडांत कोंबतो, अन् सगळ्या एकदम तुला ओढायला लावतो कीं नाहीं बघ ! ”

मीं मोठ्यानें हंसत म्हटलें, “ हा मात्र कठीण प्रसंग ! ”

“ कठीण म्हणजे ! गांठ कुणारीं आहे ! तूं लेका हा....असाच ! बर, आतां काय सांगतो तें नीट ऐकून घे ! आज रात्रीं माझ्याकडे गाण्याला, आणि बरोबर बाराला उद्या जेवायला..... ..”

“ जरूर ! जेवावला अगदीं जरूर येतो मी. ”

“ नुसतं जेवायला नाहीं....गाण्याला आधीं आलं पाहिजे ! जागरणाबिगरणाची कांहीं एक सबब चालायची नाहीं ! येऊ तर नकोस, कीं सडकीत तुला इथून नेतो कीं नाहीं बघ ! ”

“ अरे पण भाई, हें सगळं कशाकरितां ? ”

“ कांहीं कारण नाहीं, अन् कांहीं नाहीं ! लहर, बस्स ! आलं मनांत, ठरवलं झालं ! उठल्याबरोबर सकाळींच त्र्यंबकरावाकडे गेलों अन् त्याचीच मोटार घेऊन निघालों आहे हा असा....”

“ तरीच ! नाहीं तर म्हटलं....नानासाहेब ! आणि त्यांनीं मोटार इतक्यांत कशी घेतली ? ”

“ अरे घेईन ! वेळ आली म्हणजे मीही घेईन ! घेतल्याशिवाय सोडतो होय ! बहुतेक पुढच्याच खेपेला मुंबईला गेलों म्हणजे....”

“ हो ! बरी आठवण झाली ! ” मधेंच थांबवून त्यांना म्हटलें, “ आल्याबरोबरच विचारणार होतो कीं....परधां जे मुंबईला गेलां होतात त्यांचं काय झालं ! ”

“ व्हायचं काय ? ” नानासाहेब सिगारेट्ची राख झाडीत म्हणाले  
“ व्हायचं तेंच झालं ! ”

मी विचारलें, “ पण तेंच काय तें सांगाल तर खरं ! ”

“ सागायचें म्हणजे इतकेंच, कीं शहाण्यानें या त्रिबकच्या भान-  
गडीत पुन्हां पडूं नये ! ”

“ कां ? पुन्हां फिसकटलं वाटतं ? ”

“ जन्माचेच रडे तुम्ही ! तो आणि तू एकाच माळेतले ! स्वतः  
काहीं हातपाय हलवायचे नाहीत; बरें, चार मित्रमंडळींनीं, आणि  
घरच्या माणसांनीं थोडीफार उचल खावी, तर तुम्हीच आयत्या  
वेळीं... ”

क्षणभरानें मी म्हटलें, “ माझं एक असो म्हणा, पण त्रिबक-  
रावानं असं का करावं तें समजत नाही ! हें . असं तिसऱ्यांदा  
झाडं ! ”

“ अरे, या वेळेला तर अगदीं नक्की व्हायला आलेलं. स्वतः  
आमच्याबरोबर चांगला आला. मुलगी पाह्यली. ती त्याला पसंतही  
पडली. इतकंच नाही, तर तिथं लग्नाचा रुकारही दिला त्यान ! ”

“ आणि मग ? ”

“ मग काय ? घरीं परत आल्यावर ‘नको बुवा ! ’ म्हणून बसला  
हातपाय गाळून ! ” तेव्हा दोन तीन मिनिटं कशाकडे तरी पहात  
दोघेही आम्ही स्वस्थ बसलों.

मी म्हटलें, “ मोठें विलक्षण आहे बुवा ! इतकी सगळी अनुकू-  
लता असून...हें अस कां करतो कांहीं कळत नाही ! ”

“ बैस त्याचा तूं आतां विचार करीत ! मला नाही वेळ, सर्वां-  
कडे अजून जायचें आहे मला ! ” असें म्हणून झटकन ते निघून गेले !

“ काय अहे कोणास कळे ! ” असें जों मी मनांत पुटपुटतों आहे, तेंच ‘ गुडगुड ’ करीत खिडकीवाटे एक मुगा भांत शिंगला. तेव्हां त्याच्याचकडे माझे लक्ष. कितीतरी वेळ त्याचें तें गुणगुणणें, आणि इकडे माझ्याही डोंक्यांत ‘ हें असें का ? हें असं का ? ’ असें.....

— २ —

पुढें दोन चार दिवसांनीं दिने लागण्याच्या वेळीं त्रिबकरावांकडे गेलों मी. ते घरांत नव्हते, म्हणून तसाच तडक माडीवर दत्तोपंताकडे गेलों. दत्तोपंत हे त्रिबकरावांचे धाकटे बंधु. मुंबईच्या मेडिकल कॉलेजमध्ये त्याचें दुसरें वर्ष चालूं होतें. पण त्यांचें वय आणि अभ्यास यांच्या कितीतरी पलीकडे त्यांचें मन गेलें होतें ! पांचसहा वर्षांनीं मझ्यापेक्षा ते लहान. असें असून त्रिबकरावांशीं फारसें न बोलतां, मी आपला आधीं दत्तोपंतांकडेच धावे !

“ यावं ! ” अंधरुणावर पडल्या पडल्याच हंसत हंसत माझ्याकडे पहात दत्तोपंत म्हणतात, “ अहो, काय तुमची किती वाट पहावी हो ! ‘ हटलं आज याल उद्यां याल.... ’ ”

“ पण तुम्ही इयं आला असाल, याची मला कल्पनाच जर नाही.... ”

“ काय, कल्पना काय नाही ! त्रिबकरावांच्या बरोबरच आलों मी ! ”

“ आणि परीक्षेचें ? ”

“ अहो, कसली परीक्षा अन् काय ! ” दत्तोपंत म्हणाले, “ प्रकृति संभाळून जें होईल तें होईल ! ”

इतक्यांत नोकरांनै आंत येऊन टेबलावरील दिवा लावला आणि तांग्याभाडे वगैरे घेऊन जाऊं लागला. तोंच दत्तोपंतानें, “ दिवा अमळ बारीकच ठेव, आणि खालीं जाऊन ताईना म्हणावें, वर दोन कप चांगला कोको पाठवून द्या.” असें त्याला सांगितलें.

“ अहो, काय दत्तोपंत हें ? माफ करा बुवा ! कोको वगैरे घेण्याची वेळ का आहे ही ? ”

“ अहो, कसची वेळ अन् काय ! आणि...कोको बरा लागतो म्हणून थोडाच ध्यायचा आहे ! आनंदमय खरा प्राण आहे ! काय ? ”

“ खरं आहे ! ” हंसत हंसत मीं म्हटलें, “ बरं, पण दत्तोपंत, औषध वगैरे चालूच आहे ना ? ”

तेव्हां ते म्हणाले, “ आहे. सगळें ठीक आहे. पण खरं सांगूं तुम्हांला ? ...इथल्या गोष्टीवरून माझे मनच उडत चाललं आहे. आताशा असं एकटं दुःखटं बसावें, आणि...काहीं तरी वेगळ्याच गोष्टींचा विचार करावासा वाटतो...हो बरं झालं...काय म्हणत होतो मी ? ?...हां बरोबर तुमच्याकरतां म्हणून, आम्ही एक चीज आणली आहे मुंबईहून ! ओळखा कोणती ती ? ”

मी म्हटलें, ” एखादी छानदारशी काठी असेल बहुधा ? ”

“ अहो काठी ! ती तर आणलीच आहे. पण दुसरं काय तें बोला ? ”

“ नाही बोवा, आपली अगदी शरणचिठी आहे ! ”

तेव्हां ते म्हणाले “ अहो मला कशाला ! प्रत्यक्ष त्या वस्तूलाच आतां शरण जायला लावतो ! ...अरे रघुवीर ! ...खालीं रघुवीर आहे का ? असला तर द्या बरं वर लावून ? ”

“ बरं, अलीकडे अत्रांतर वाचन वगैरे काहीं ? ” सहज आपलें विचारलं मीं, “ टॉल्स्टॉयच्या गोष्टी झाल्याच असतील वाचून ? ”

तेव्हां हंसत हंसत ते म्हणाले, “ हां, चाललाय येत आतां आमच्या गोष्टीजवळ ! बरं, अजून तरी ओळखा ! ”

तों मीं अधिकच बुचकळ्यांत पडलों ! म्हटलें, “ एखादें पुस्तक— बिस्तक आणलें आहे कीं काय टॉल्स्टॉयचें ! ”

तेव्हां अधिकच हंसून आलेल्या रघुवीरकडे वळून दत्तोपंत म्हणतात, “ अरे रघुवीर, पलीकडच्या त्या दिवाणखान्यांत त्रिबकरावाच्या टॅब्लेट कागदाचें एक भेंडोळं आहे, तें तेवढं आण बरं ! ”

शेवटला ‘ बरं ’ ! शब्द उच्चारतांना दत्तोपंतांची मुद्रा, विशेषतः डोळे खरोखरच पहाण्यासारखे होते !

रघुवीर कागदाचें तें भेंडोळें हातात घेऊन आंत आला, आणि तें आपल्या चुक्याच्या हातांत देणार, तोंच ते म्हणाले, “ दे, त्यांच्याच हातात दे तें ! पहातील ते आंत काय आहे तें ! ”

भेंडोळें उलगडून पहातों तो टॉल्स्टॉयचा एक छानदारसा फोटो ! घरादाराला अजिबात फाटा दिलेला डोक्याला काहीं नाहीं, आणि चालली आहे स्वारी अनवर्णा भटकत ! सगळी संपत्ति काय तें खिशातलें बायबल ! हा एकंदरीत टॉल्स्टॉयसाहेबांचा थाट !

मीं म्हटलें “ फोटो खरोखरच चागला आहे. मला हवा होता तस्सा आहे. तेव्हां आभार काय, जितके मानावेत तितके थोडेच आहेत ! ”

“ आमच्या रघुवीरालाही तो फार आवडला ! रघुवीर, जाऊन आलास का देवाळा ? ” दत्तोपंतांनीं आपल्या पुतण्याला विचारलें.

“ नाही अजून. आतां जायचं आहे. ” असें रघुवीरनें उत्तर दिलें, आणि तो जायला निघाला.

“ बरें, जातांना कोणाला तरी घेऊन जा हं. ”

“ हो ! ” असें म्हणून तो निघून गेला.

दारांत काळोख होत'. एक दोन मिनिटें तरी दत्तोपंत तिकडे पहातच राहिले. तेव्हां कांणतें गोड चित्र त्यांच्या डोळ्यापुढें खेळत होतें ? ”

मी विचारलें, “ रोज हा देवाला जातो का ? ”

“ हो, दुमरें काय हें तें चुकल, पण देवदर्शन त्याचें कधी टळायचें नाही ! ”

“ कोणत्या देवाला जातो रोज ? ”

“ तुळशीबागेतल्या रामाला. त्याची आई होती, तोंपर्यंत तिचा रोजचा क्रम असे. आणि बरोबर याल हा ती नेत असे ! खरोखर, मुलगा तसा मोठा....आम्ही सगळेजण थंडेफार भिऊनच असतो त्याला ! ”

“ असें ? ”

“ कल्पना नाही तुम्हांला ! पोर मोठं मानृभक्त आहे ! आई गेली तेव्हां हा काय सहा-सात वर्षांचा असेल, पण.... ”

किंचित् डोकावून ते कानोसा घेत दाराकडे पाहू लागले.

तेव्हां मी हळूच म्हटलें, “ कांणा नाही तियं, सांगा खुशाल. ”

“ याची आई गेली, अन् दुसऱ्या दिवसापासून हा आपला.... आजारी पडायच्या आधी ती जी चंद्रकळा नेसली होती, तिचीच बडी उशाला घेऊन हा आपला रोज निजायला लागला ! ”

तेव्हां क्षणभर आम्ही एकमेकांकडे पहातच राहिलों !

दत्तोपंत डोळे पुसून म्हणतात, “ रोजचा त्याचा हा क्रम आहे !  
ज्ञान केल्यावर ती चंद्ररूळा पाण्यात बुचकळून, ती पिळून काढतो,  
आणि....स्वतः ती वाळत घालतो. दुसऱ्या कोणाला हात लावू दंत  
नाही ! ”

“ अमं रोजचं आहे हें ? ” आश्चर्याने यक होऊन म्हटलें मी !

“ अगदीं रोजच आहे ! आईच लुगडं स्वतः धुवायच, अन्  
त्याचीच घडी उशाला घेऊन झोंपी जायचं ! ”

“ त्याचे वडील त्रिंकराव याबद्दल कधी कांहीं बोलत नाहीं ? ”

“ ते काय बोलणार ! उलट मला वाटतं....बोळ नका कोणा-  
जबळ तुम्ही. आपल्या मुलाचें हें....चांगल अभग रहावं, चांगली  
त्याची जपणूक व्हावी, म्हणूनच स्वतः....दुसरं लग्न करित नाहींत ! ”

पांचदहा मिनिटे तस्क्याला टेकून दोघेही आम्ही स्वस्थ-अगदीं  
स्वस्थ पडून राहिलों. घड्याळाची टकटक करी स्पष्ट टेकूं येत होती !  
खोर्लीतील सामानसुमानावर चक प्रकाश पडला होता.

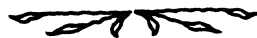
दिव्याकडे पहात दत्तोपंत म्हणतात, “ दिवा इतका मोठा कोणी  
केला हो ! ”

मी म्हटलें, “ नाहीं बोवा, आपण तर इथंच बसलेलों, अन्  
रघुश्रीरही तसाच गेला ! ”

“ मग एकाएकी इतका मोठा कसा झाला ! ! ”

लेखन, ता. ५ मे १९२७.

प्रकाशन, ‘ रत्नाकर ’, ऑगस्ट १९२७.



## आले कुठून....गेले कुठें ?

नाटक संपायला जवळ जवळ तीन वाजले. गर्दी तर काहीं पुसूच नका. धक्काबुक्की करीत मार्ग काढणें माझ्यासारख्याला थोडेंच जमतें आहे ! तेव्हां किल्लोस्कर नाटकगृहाच्या आंतल्या बजुला माझी चांगली पंधरावीस मिनिटें तरी मोडली असतील. शिवाय काहीं केल्या पायच लवकर माझे निघेनात तिथून !

बाहेर पडलों, आणि नानावाड्याला वळसा घालून विनीवाल्याच्यां वाड्यापाशीं आलों. सावकाश मजेंत चाललों होतो. वेळ रात्रीची. वाराही छान सुटलेला, आणि चांदणें तर असं काहीं बहारीचें पडलें होतें कीं, वा रे वा !

“ खरंच ? नाटक किती झकास झालं नाही ? ” असें म्हणून चार पात्रलें पुढें असलेले गृहस्थ थाबले आणि चालूं लागले मजबरोबर. साधा पोषाख, मध्यम उचीचे, जवळजवळ माझ्याच वयाचे होते म्हणायचे.

मी म्हटलें, “ वा ! हें काय बोलणं ! अहो नाटक तर झालंच चांगलं, आणि गाणं ? ” यावर लगेच ते म्हणतात, “ तें तर काहीं पुसूच नका ! किती मन लावून, आणि काय जीव तोडून गाणं हो हें ! ”

“ खरं आहे, ” मी म्हणालों, “ असं कचित् ऐकायला सांपडतं ! ”

“ पुन्हा आश्चर्य हें कीं, नाटक हें इतक्या वेळां हाऊन गेलं आहे ना ? पण गर्दी काहीं कमी नाही ! ‘स्वयंवर’ म्हटल, कीं लहान मांठे जीव कसे भराभरा गोळा होतात ! मग काय इतकी स्वात जादू....”

मी म्हणालो, “ नाटकांत म्हणण्यापेक्षां ल्यांतल्या गाण्यांत म्हणा हवी तर ! अहो, ल्याचसुद्धा वेड कांहीं कमी नसतं ! एकदा का तें जडलं, कीं मग जिवंतपणींच काय, मनुष्य मेल्यावर सुद्धा....”

हें ऐकतांच तो गृहस्थ काय पण दचकला !

“ का ? कां बरें दचकला ?”

लगेच तो हंसून म्हणतो, “ बरोबर आहे ! म्हणतां तें अगदी खरं आहे. माझंच उदाहरण घ्या कीं. ..”

इतकें होतें आहे, तों फुटक्या बुरुजावरून शनवार मारुतीकडे जाणाऱ्या रस्त्यापार्शी आम्ही आलों

ते म्हणाले, “ तुम्हाला कुणीकडे....इकडे बावडेकरांच्या वाड्या-कडे का जायच आहे ”

“ नाही. या रस्त्यानं समोरच मला मारुतीच्या पाठीमागं जायचं आहे ?”

“ तसं असलें तर फारच छान !” ते म्हणाले, “ मलाही तिकडेच ....ओंकारेश्वराच्या बाजूला जायच आहे.”

“ ओंकारेश्वराच्या बाजूला ?” मी विचारलें, “ आपलं नांव काय बर ! ”

पण त्यानें सांगितलेलें नांव ऐकतांच मी अमळ घोंटाळ्यांत पडलों. मनांत म्हटलें, “ या नांवाचा मनुष्य, मला वाटत, चार पांच वर्षांपूर्वी....एका भयंकर अपघातात....”

“ का ? विचारांत कसल्या पडलां ?” असे किंचित् घाबऱ्या घाबऱ्या म्हणत तो चालूच लागला.

पाठोपाठ मीही निघलों. पुढें दोघेहि आम्ही पहिल्याप्रमाणें सावकाश चाल लागलों. दोन तीन मिनिटे कोणीच कांहीं बोललें नाही !

ते म्हणाले, “ ‘स्वयंवर’ नाटक हें आपल्या पुण्याच्या रंगभूमी-वर नुकतंच आलं होतं, तिसरा....किंवा चौथा प्रयोग असेल. शनि-वारची रात्र होती येवढी गष्ट मात्र नक्की; मी आणि ...बायको असे उभयतां आम्हा नाटकाला गेलों. तिकितें बऱ्यापैकी काढलीं हांतीं, आणि बसलों होतो तेंही जवळ जवळच....”

असे म्हणून क्षणभर ते थांबले, हातरुमाल काढून त्यांनीं डोळे पुसले, आणि सांगू लागले पुढें, “ गर्दी अलोट, आणि नाटक खूपच रंगत चाललं होतं. कृष्णचरित्र आणि तेंही इतक्या गोड कंठानं आणि जिवाभावानं गायलेल. ऐकणागच अनःकरण कसं अगदीं भरून चाललं होतं ! रुक्मिणाच एक पद चाऱ्हेल, तेव्हां तें अमच्या राणीसरकारांना कितपत आवडतं आहे हें पहण्याकरितां मी वळलों मात्र, तों काय सांगूं तुम्हाला ! डोळे अस काहीं भरून आलं होतं तिचे....! ”

“ होतं बुवा अयं ! ” मनेच मी म्हटलें, “ खरं गाणं म्हणतात तें मला वाटत अशालाच. ”

“ तशाच ती दिसतही किती प्रसन्न होती ! तेंच....तेंच गोड चित्र दिसावं, जवळ ती अमल्याचा भास व्हावा, म्हणून तर इतका जीव टाकीत मी पुनः पुन्हा....! ”

पुढें बेलवेचना त्यांच्यानें. मारुतीचें दर्शन घेऊन आऱ्ही ओंकारे-श्वराकडे वळलों. आमच्याशिवाय दुसरें तिसरें कोणां नव्हते रस्त्यांत.

“ माः ! ” पुन्हा ते सांगू लागले, “ ऐकावं तिकडं मग ज्याच्या त्याच्या तोंडीं या ‘स्वयंवरा’तलीं पदं. आम्हीही, वरचेवर ग्रामोफोनवर

ळावीत असूं तीं गाणीं. पण....काय असेल तें असो, नाटक पाहून आल्यापामून तिला चैनच पडेनासं झालं ! बरं, घरांत म्हणावं तर कांहीं कमी नव्हतं. सगळं तिच्या मनाजागं होतं. अमं असून....”

मारुतांमागील तिवाट्यावर आलों, आणि यात्रलों तिथें आम्ही. मधोमध रस्त्यांत उभे होतों.

“ इथं रहातां का तुम्ही ? ” माझ्या घराकडे बेट करून ते म्हणाले, “ झलंच बरं का माझं. पुढं .. त्या दिवसापामून बायको जी कोमंजन आणि खंगत चालली ती कांहीं केल्या म्हणून....विचार विचारून रडकुंडास अलों मी ! पण तिचं तिलाच जिथ उलगडेना, तिथं तें विचारं काय सांगणार दुसऱ्याला ! अखेरच्या वाताच्या झटक्यांत वरचेवर ती म्हणे, ‘ तीं पहा ! यमुनेच्या कांठीं आपले गोपाल-कृष्ण आणि गोपगांणी खेळताहेत ! कसं गोड गणं चाललं आहे नाही ? यायचं ना मग तिथं ? ’ ”

असें म्हणतांच तो गृहस्थ काय पण गर्हितरून आला ! खांद्यावर हात ठेवून मी समाधान करायला जातो आहे तो चालायलाच लागला.

मीही आमच्या खिडकीकडे, कोणाच्या तरी हाक मारून उठवायला म्हणून वळलों. पात्रलें दांन पात्रल गेलों अमेन, तो....काय वाटलें कुणास ठाऊक ? चटकनू मागे फिरलों आणि ओंकारेश्वराच्या रस्त्यानें हलुहळू चालू लागलों.

इकडे तिकडे पहात मनांत म्हटलें, “ आश्चर्य आहे ! इनक्यांत हा गृहस्थ....क्षणा दोन क्षणात गेला तरी कुठं ? आसपासचीं घरं तर बंदच आहेत कांहींच कुठं हालचाल दिसत नाही ! मग हे बुवाजी ....आले कुठून, आणि गेले कुठे ? ”

( १२२ )

असें म्हणून आजूबाजूला जों नीट न्याहाळून पहातों आहे तों  
....जवळून....बरं का ?....अगदीं जवळून....कुणी तरी भरकन्  
धावत गेल्याचें....! !

लेखन ता. १९-५-१९३१.

प्रसिद्ध, ' रत्नाकर ' गधर्व अंक, जुलै १९३१.



## प्रवासी.

[ एक खडबडीत रस्ता. बरेचसे प्रवासी रस्त्यात बोलत उभे आहेत. दाट धुकें पडलें असल्याकारणानें आसपासचें काहीं दिसत नाहीं. प्रवाश्या-पैकीं तिघे चौघे म्हातारे असून, बाकींचे कोणी मध्यम वयाचे व काहीं तरुण असे आहेत. दहा बारा वर्षांची दोन मुलें इतर वडील माणसाकडे टकमक पहात उभीं आहेत. ]

आजोबा, आपल्याला अजून किती लांब जायचें आहे हो ? आमचे पाय कीं नाहीं दुखायला लागल आहेत.

आलें, जवळ आलें अं बाळ

हो ! असें तुम्ही कितीतरां वेळां म्हणतां ! 'जवळ आलें, जवळ आलें' असें नुसतें म्हणतां पण तें कधीं संपतच नाहीं ! हें हो काय ? एकदा सांगा ना मग किती जवळ आले आहे तें ? चारण्याचा आम्हाला अगदीं कंटाळा आला आहे !

असें कय वेड्यासारखें ! धुकें कोण पडलें आहे ! आणि मी काय सांगू किती जवळ आले आहे तें !

मग तुम्ही कशावरून म्हणतां हो जवळ आलें आहे म्हणून ?

चपू बसा रे ! चारगट कोटलीं ! मोठ्या माणसांशी कसें बोलवें, हें सुद्धा अजून याना धड समजत नाहीं !

हं ! मुकाट्यानं चालायचं दिलें सोडून, आणि लागले वटवट करायला ! बरे, पण आपण आलों आहोंत कुठें ?

मला वाटतें अ पण रस्ता चुकलों.

नाहीं, नाहीं ! हाच तो रस्ता !

कशावरून म्हणतोस, हाच तो रस्ता म्हणून ?

कशावरून काय ! मठा आरुं वाटुं येवढेंच.

सगळाच घोंटाळा ! वाट बरोबर आहे की चुकली, काहींच घड-  
समजत नाही !

आणि पुनः आलों आहोंन कुठें हेही समजत नाही ?

मैळ दान मैळ आपण आला अमुं नाही ?

येवढ्यानें होतें आहे ! सहज अडीच तीन मैळ झाले असतील !  
तीन मैळ ? येवढेच हो कसे अमतील आजोबा ? मला तर वाटतें  
कीं, आपण चांगले चार—पाच मैळ आलों !

हं ! चार पाच मैळ कुठले आले आहेत ! अजून पुरतें मैळभर  
सुद्धां आलों नाहींन, तर म्हणे—!

काय, मैळभर काय नाही ! तें गांव सोडल्याला काहीं थोडा वेळ  
झाला नाही ! चांगला ताम दाड तास झाला असेल !

इतका काहीं नाही म्हणा. फार झालें तर अर्धा किंवा पाऊण तास.  
हो, हो, इतकाच.

नाहीं, नाही ! चांगला बराच वेळ झाला आहे !

बाकी आपण ज्या गांवांतून आलों, त्या गांवाच नांव मोठें गमतीचें  
आहे नाही ? मला अजून राहून राहून हसू येतें ! काय पाहा ?  
कोणाला आठवतें का रे ?

नाहीं बोवा, आपल्याला काहीं आठवत नाही. काय पाहा ?—हो,  
असेच काहीं तरी आहे. टरगुन्—गुड्गुड्गुड् !

हं ! हं ! हं !

छे, छे ! तसें नाही ! दुसरेंच काहीं तरी आहे !

जाऊ द्या रे ! काय करायचें आहे त्याच्याशीं ! अशीं किती  
तरी गांवे आपल्याला प्रवासांत लागतात ! कोण बसजे नाव आणि

गांव त्रिचागीत ! आपलें ठगपिक जागीं एखाद्या धर्मशाळेंत नाहीं तर देवळांन उतरावें, स्वयंपाकपाणी कागें, झोंप कढावी आणि खुशाल पुढें चालतें व्हावें ! गावांन आहे काय, नाहीं काय, पहातो कोण ! आणि इतकें करायला येयें देऊ कोणाला आहे !

हो तर काय ! आणि आता आपण कोणत्या गांवाला जाऊन पोहचू आणि कोणत्या नाहीं, हें ती कोणाला ठाऊक आहे !

हं ! हं ! आपलें चालवो आहोंत झालें.

मग आतां चला ना पुढें. येथेंच किती वेळ उभें राह्यचें ?

पुढें काय चला ? धुकें किती पडले आहे, आणि म्हणें पुढें चला !

छत् ! भलतेंच एवादे ! नाहीं आल्याला बरोबर रस्ता माहीत, आणि उगीच कुठें एखाद्या जंगलात नाहींतर खोल दरीत जाऊन पडलों, तर करा काय !

नको रे बाबा तें पुढें जणें ! आपलें आहे तेथेंच—

असें काय करतां हो ? ज्या वाटेवर आपण उभे आहों ती ही वाट पुढें कुठें तरी गेली असेलच कीं नाहीं ? आणि शिवाय आपण येण्यापूर्वी कोणी तरी माणसें या वाटेनें गेलींच असतील !

हो तर ! चांगला हमरस्ता दिसतो आहेन् ! ह्या काय बैल-गड्यांच्या चाकोऱ्या चांगल्या स्पष्ट दिसत आहेत ! आणखी काय पाहिजे !

काहीं नाहीं ! बेलशक पुढें चला ! धुकें असलें म्हणून काय झालें ! उगीच वेळ बालविष्यात काय अर्थ आहे !

जा ! पुढें जा ! खुशाल चालते व्हा ! आम्ही साफ येथून हालत नाहीं ! उगीच पुढें कुठें तरी जाऊन मरावयाचें आहे ?

हो ! आजपर्यंत या वाटेने पुढे गेलेलीं माणसें जशीं कांहीं भेळींच असतील नाहीं !

कशावरून नसतील ? सगळेजण एखाद्या खड्यांत किंवा खोल दरींत पडून, चांगलीं टाळकीं फुटून कशावरून मेले नसतील ?

आणि मी म्हणतो दुसरे गेले, म्हणून आपणहां गेलेंच पाहिजे, हें तरी काय म्हणून ?

हं ! हं ! हं !

माझ्या मतानें तर बोवा असें वाटनें कीं, आपण आपणें आतां परत जावें, आणि खुशाल पुनः त्या धर्मशाळेंत जाऊन उतरावें !

हॉ ! हॉ ! काहीं हरकत नाहीं ! फार छान ! चला, परत चला ! परत जायचें ? नाहीं बोवा, आपण नाहीं परत येत.

आणि पुनः आतां परत जायचें कुठें ? आणि तें कसें ?

कमें म्हणजे ? आलों त्या वाटेनें नीट सर-ळ पुनः धर्मशाळेंत जायचें !

अहो, पण तेंच सर-ळ आतां दिसतें आहे का ? तिकडेसुद्धा धुकें किती पडलें आहे ! आणि चालले परत !

म्हणजे ? आपण आपलें तसेंच गेलों, तर रस्ता चुकू असें वाटतें कीं काय ?

कशावरून नाहीं ? रस्ता चुकून एखाद्या खड्यांत—आलें का लक्षांत ?—किंवा एखाद्या खोल दरींत पडून, चांगलीं टाळकीं फुटून, कशावरून नाहीं मरून जाणार ? बोला आतां ?

अरे पण आपण आतांच ह्या रस्त्यानें आलों ना !

तें खरें ! पण ज्या रस्त्यानें आतां आपण आलों, तोंच चुकला नसेल कशावरून ?

हं ! हं ! हं !

हो बाकी तेही खरेच आहे ! मग ?

मग काय ! धुकें नाहीसें होईपर्यंत आपण आपलें येथेंच उभे राहूं झाले.

हो हो हो, तसेच करावें झाले !

काय, तसेच काय करावें ? समजा, धुकें नाहीसें होईपर्यंत आपण येथे उभे राहिलो आणि झाला, मधे येथेच धरणीकंप झाला, किंवा दुसरेच एखादे अरिष्ट येऊन आपण मरून गेलो तर ?

हो ! तेही खरेच !

म्हणून म्हणतो, आपलें पुढें चला; मग मरण आलें तरी हरकत नाही ! पण पुढें जाता जाता मेलों असें तरी होईल !

नाहीं बोवा ! आपलें त्यापेक्षां परत जातां जातां मेलेलें पुरवेलें !

आणि त्याच्याही पेक्षां जागच्याजागीच मेलेलें काय वाईट ?

हं ! हं ! हं !

ठीक आहे ! मी आपला पुढें चालता होतो. ज्यांना माझ्याबरोबर यायचें असेल, त्यांनीं खुशाल चलावें !

चला ! हे निघालो आम्ही तुझ्याबरोबर !

अरे ए ! चाललांत कुठें ? फिरा आमच्याबरोबर माघारी !

नाहीं ! आम्ही नाही परत येणार ! तुम्हाला पाहिजे असेल तर तुम्ही खुशाल परत जा ! कोणी तुमच्या आड येत नाही !

तुम्ही नसाल आमच्या आड येत ! पण आम्ही तुम्हाला सोडूं तेव्हां ना !

असें कां ? मग आम्हीही पहातो तुम्ही कसें परत फिरता तें ?

अरे ए मूर्खानो ! मुकाट्यानें येथे उभे रहा ! आमचें ऐका !

( १२८ )

नाहीं ! आम्ही तुम्हाला पुढें नेणार !  
तुम्हाला आम्ही मागें खेंचणार !  
खबरदार ! पुढें सरकाल तर ! येथल्या येथें तुम्हाला उमें राहालें  
पाहिजे ! मूर्ख कोठले !  
कोण मूर्ख ?  
तुम्ही मूर्ख !  
नाहीं, तुम्हीच मूर्ख !

[ सर्वजण हातघाईवर येतात. एकमेकाना ओढाताण करूं लागतात. कोणी काठ्या मारतात, तर काहीजण दगडाचा वर्षाव करतात. भिचारी मुलें घाबरून रडू लागतात. 'मेलों !' 'डोकीं फुटलीं !' 'आई !' 'छातींत दगड बसला !' 'अरे तो पुढें पळाला !' 'धरा धरा' असा आरडाओरडा होऊन घांवपळ सुरू होते. ]

लेखन, ता. ५ ऑगस्ट १९१४.

प्रकाशन, ' उद्यान ', जानेवारी १९१७.



## भर चौकांत

[ आपल्या मनातील अत्यंत आवडते विचार किंवा हातून होणारी कार्ये हीच काय ती महत्वाची अशा डौलाने खालील 'भर चौकांत' प्रवेश करा, आणि पहा मग आपल्या विचाराचा आणि कृत्याचा जगातील विविध व भिन्न विचाराशी कितपत सबंध पोहोचतो तो ! ]

नवा माल ! नवा मेवा !

\* \* \*

हॉस्पिटल्मधून यायलाच उशीर झाला, त्या बाईची बाँडी फाडायची होती.

\* \* \*

एक स्वारी, स्टेशन ! एक स्वारी !

\* \* \*

मनिहटरचाच अल्जिब्रा घे ! तोच छान आहे !

\* \* \*

रावसाहेब, जोडे खस्त धायचे कोठून ! कातडेंच किती महागलें आहे !

\* \* \*

करायचं कसं बाई ! ऐकलं नाही तर लाथा बसतील !

९ \* \* \*

( १३० )

यात्र लेका ! तिच्याशिवाय कसं होईल ! आधीं अफू विकत  
घेऊं आणि—

\* \* \*

माझा नेमच आहे ! गीतेची ओळ वाचल्याशिवाय अन्नच ग्रहण  
करायचें नाही !

\* \* \*

जन्मच मुळीं आपला खाण्यासाठीं आहे !

\* \* \*

तर काय हो ! उद्यां आतां पेन्शन घेणार, तों आपला कालच  
स्वारीनं राम —

\* \* \*

बाबा ! मला बाजा घेऊन देतांना ?

\* \* \*

आपला सॉनेट्वरचा लेख खरोखरच वंडरफुल आहे ! क्रांति  
उडवून देईल !

\* \* \*

नकोसें झाले आहे ! हजामत म्हणून मनासारखी होत नाहीं !

\* \* \*

आःच्छा पेपरमीट ! पैसी पचास ! आच्छा पेपरमीट !

\* \* \*

चलो ! हटो ! रस्तेमे गर्दी मत करो !

\* \* \*

दोन लुगडीं त्यांना पसंत पडलीं ! बाकीचीं—

\* \* \*

धाऽय् कुळो छत्र्या नीट करायचीं !

\* \* \*

फर्ग्युपन् कॉलेजमध्ये असतां नाहीं आपण ? ज्यांचीं लग्ने व्हायचीं  
आहेत, अशा मुत्रांची यादी—

\* \* \*

वावो ! वावो !

\* \* \*

नांव कशाला काढतां ! वाकस मारावा असा म्हादबा सुतारानंच !

\* \* \*

वा ! हेच तर राजकारण ! आठ वर्षांनीं कायम केला ! तेव्हां  
नियमाप्रमाणें पहिलीं चार वर्षं आतां गट्टम् !

\* \* \*

धर्र ! आपला कोट का ? केव्हांच तयार झाला आहे !

\* \* \*

हं, मामां आहांत झालं ! दाढी केल्याशिवाय एक दिवस कॉलेज-  
मध्ये जाणं म्हणजे शुद्ध निमोपणा आहे.

\* \* \*

( १३२ )

अरे नारायणा ! कोणाला तरी या आंधळ्याची दया येऊं दे रे !

\* \* \*

हेड्ळार्कवर साहेब खूपच संतापला आहे !

\* \* \*

ठणण् ! ठणण् ! चलो बाऽजू !

\* \* \*

कसं जुळावं हो ! लग्न ही सस्थाच मी म्हणतो अन्नचरल् आहे !

\* \* \*

गरम चिवडा ! चिवडा सोलापुरी !

\* \* \*

लॉ स्टडी करण्यांत मोठी गंमत असते, नाही ?

\* \* \*

पोंऽ ! पोंऽ ! पोंऽ !

\* \* \*

कशाचा आला आहे ससार ! निव्वळ स्वप्न आहे झाल !

\* \* \*

अस्स ! याचं नाव शिताफी ! गर्दीतून सायकल न्यायला हवी !

\* \* \*

हाः ! हाः ! काय आपटला पण !

\* \* \*

काय कृष्णमट ! उषांची कांहीं सोय ?

\* \* \*

एकुळतें एक पोर ! पुरवली पाहिजे बाबा हौस.

\* \* \*

मी तर म्हणतो, कीं दारू प्याल्यावरच मनुष्य खरा झुद्धीत—

\* \* \*

किती गोड फोनोग्राफ् आहे ! थांब—

\* \* \*

‘मन माझे ! मन माझें भडकुनि गेलें’—

\* \* \*

अढी आना ! कुइची चीज उठाव ! अढी आना !

\* \* \*

वा ! काय घाटार्चा अक्षत निघाली आहे हो !

\* \* \*

बापरे ! प'अर्सु तोपूची पेटी ध्यायचें तसेच राहिलं ! आतां !

\* \* \*

राऽम बोलो, भाई राऽम ! राऽम बोलो !

\* \* \*

ब्राउनिंग् तु'हीं वाचला नाहींत अजून ? शेम् !

\* \* \*

( १३४ )

अहो, काखेंत गांठ आली आहे ! मधून मधून वाताचे झटके—

\* \* \*

डबर नीट कसं मिळेल आतां ?

\* \* \*

रात्र ! पांखरूं पण पांखरूं आहे कीं नाहीं !

\* \* \*

आग लागली ? कुठें ?

\* \* \*

अरे रडायच्या काय झालं ? गोंधळलास काय असा ?

\* \* \*

कोण धांदल आणि गर्दी ही !

\* \* \*

कशास काहीं पत्ता असेल तर शपथ !

\* \* \*

पण भाई, निव्रंतपणा किती आहे सगळ्यांत !

\* \* \*

रेवडी ! गुलाब रेवडी !

\* \* \*

लेखन, ता. १९ जानेवारी १९१३. प्रसिद्ध, 'रत्नाकर', मे १९२८



## पा ऊ स

[स्थळ—कोणतें तें वाचतांना हळुहळू समजेलच. पात्रें—हवेचे परमाणु.]

हुश्रा ! काय रखरखीत ऊन पडलें आहे !

\* \* \*

आणि पोटांत तर पाण्याचा लवलेश नाही !

\* \* \*

पा....णी ! पोटभर तरी चांगलें पाणी प्यायला घा हो !

\* \* \*

ठेवलें आहे आतां चांगलें पाणी !

\* \* \*

हें तर बावा नेहमींचेच आहे ! क्रमें चांगलें छानदार आणि हवें  
तितकें पाणी येतें. पण आपलें वाहून जातें !

\* \* \*

मग आहेंच आतां जुनाट विहिरींतील आणि तळ्यातील नासकें,  
सडलेलें पाणी ! प्या तें आतां !

\* \* \*

सगळाच मूर्खगणा ! जुनें तें घाणेरडें म्हणून त्यांतला गाळ  
काढला नाही, आणि नत्रे फार होईल....सोसायचे नाही म्हणून  
त्याचा काळजी घेतली नाही !

\* \* \*

( १३६ )

शेवटीं आपले कोरडे ते कोरडेच !

\* \* \*

पहा कशी जिकडे तिकडे प्रेतकळा आली आहे ती !

\* \* \*

निराशा आणि भीति यांनीं तर आपण गांगरून गेलों आहोंत  
बुवा !

\* \* \*

काय पुढे होणार तरी काय आपलें ?

\* \* \*

दुसरें काय व्हायचें ? मरायचें झालें आतां !

\* \* \*

नाहीं रे ! मला वाटतें अजून आपला यांतून निभाव लागेल !

\* \* \*

नांव नको ! अहो, कुठें काहीं चांगुलपणा असेल तर निभाव  
लागेल ना ? सगळा अप्पलपोटेपणा !

\* \* \*

टिप्पुसभर पाणी ! पण त्यासाठीं कांपतों आहोंत दिवसाढवळ्या  
एकमेकांचे गळे !

\* \* \*

राम राम ! कोण घाण....आणि दुर्गंधि सुटली आहे ही !

\* \* \*

( १३७ )

पा....णी ! पा....णी !

\* \* \*

छे ! छे ! कोण पाण्यासाठी धांवपळ ही !

\* \* \*

आणि काय धुळांचे लोटचे लोट हे !

\* \* \*

अहो, जीव कासावीस झाला ! गुदमरून मेलों ! पाणी !

\* \* \*

अरे, मग निष्कारण धांवतां आहां काय असे ? मूर्ख कोठले !

\* \* \*

पळा ! पळा ! स्वस्थ बसूं नका !

\* \* \*

काय स्वस्थ काय बसूं नका ! फुफट नाश होईल झालें अशा  
धांवण्याने !

\* \* \*

पण नाशच होईल हें कशावरून !

\* \* \*

हो, झालाच तर कदाचित् फायदा होईल यांतून !

\* \* \*

ठेवला आहे फायदा ! कोणाचा पायपोस कोणाच्या पायांत नाही,

आणि नाही कोणी कोणाला विचारीत, तेव्हा कसला आला आहे फायदा ?

\* \* \*

कांहीं अमो ! सगळीकडे अस्वस्थता झाली आहे ना ? ठीक आहे ! तीच जितकी आतां वाढेल तितकी—गळा !

\* \* \*

आहोहो ! काय वादळ सुटलें आहे हें ! धूळच धूळ ! कांहीं दिसेल तर शपथ !

\* \* \*

नको नको ! परमेश्वरा, सोडीव रे बाबा या यातनांतून !

\* \* \*

ठेवला आहं आतां परमेश्वर ! आर्षी पळा ! आठपा लवकर !

\* \* \*

कोण वेडेपणा हा ! अगदीं पिसाळून गेले आहेत कीं !

\* \* \*

ओहो ! आले ! आले ! आकाशात ढग जमत चालले !

\* \* \*

अरे, मग आतां तरी उगीच धावूं नका ! नाही तर चांगले आलेले ढग पार नाहीसे होतील.

\* \* \*

( १३९ )

काय बिशाद आहे नाहींसे होतील ! आटपा लवकर ! उगीच  
आतां आळस करूं नका !

\* \* \*

लागला ! पाऊस पडायला लागला !

\* \* \*

पाऊस ! पाऊस !!

\* \* \*

वेड लागलें आहे वेड ! पाऊस कसा चांगला पडायला लागला  
आहे आणि आतां का रे उगीच धावपळ ?

\* \* \*

खरेंच आहे ? पाऊस कसा आयता पडतो आहे ! तो तरी आतां  
नीट पडू द्या !

\* \* \*

कुळू नही ! असला अर्धवट पाऊस नही मंगता है !

\* \* \*

मारे धुव्वा उडायला पाहिजे !

\* \* \*

बरोबर ! चांगला जोराचा पाऊस पडायला हवा !

\* \* \*

अहो पडायचा काय म्हणून ? चांगला झोडपून पाडला पाहिजे !

\* \* \*

( १४० )

अरे राम ! काय पाऊस तरी हा !

\* \* \*

पाहिलेंत ? मघांशीं अतिशय धूळ, आतां अतिशय पाऊस !  
सगळा अतिरेकच !

\* \* \*

दोन्हीकडून मरण !

\* \* \*

येऊं द्या हो ! मरायचेंच तर धांवपळीनें तरी मरूं !

\* \* \*

बापरे ! काय जिकडे तिकडे पाणीच पाणी झालें आहे हें !

\* \* \*

किती दिवसांच्या जुनाट विहिरी आणि तळीं ! पण तीं सुद्धा....  
नवजीवनानें तुडुंब भरून वाह्यला लागलीं आहेत !

\* \* \*

याचें नांव काम ! घाण म्हणून आतां राहिली नाही ! पार  
सगळी....

\* \* \*

हं ! काय मघांशीं धूळ उसळली होती हो !

\* \* \*

पण राव, आधीं इतकी धूळ उडाली, म्हणूनच हा इतका पाऊस  
झाला ना ?

\* \* \*

खरें आहे बोवा !

\* \* \*

चार थेंब पडल्याबरोबर स्वस्थ बसलों नाहीं, हें किती चांगलें  
केलें ?

\* \* \*

तर काय ! थोडक्यांत समाधान मानलें, आणि अर्धवटपणा केला  
असता कीं वाटोळेंच !

\* \* \*

अहो, तेंच आजपर्यंत भोंवलें !

\* \* \*

बाकी कैक दिवसांत असा पाऊस झाला नव्हता, नाहीं ?

\* \* \*

वाहवा ! काय जिकडे तिकडे टवटवी आली आहे !

\* \* \*

तसेंच मघांशीं अक्राळविक्राळ आणि भेसूर दिसणारे हे ढग  
निरनिराळ्या तेजस्वी रंगांनीं काय खुलले आहेत पण !

\* \* \*

अरे भाई आधीं इकडे बघ ! केवढें रे झाड पडलें आहे हें !

\* \* \*

खरेंच कीं !

\* \* \*

एँ ! होतें काय त्यांत ! सगळें वटून तर गेलें होतें !

\* \* \*

त्रिचारीं लहान लहान झाडें तर मोजायलाच नकोत !

\* \* \*

हैं काय बोलणें ! वादळ म्हटलें, म्हणजे असेंच व्हायचें !

\* \* \*

ओहो ! काय झकास इंद्रधनुष्य पडलें आहे हें !

\* \* \*

तो पहा ! खोपटानाहेर आपलीं मेंढरें घेऊन आलेला तो म्हातारा  
....सूर्य प्रकाशांत किती गंभीर आणि तेजःपुज दिसत आहे !

\* \* \*

पक्ष्यांची किलबिलसुद्धां किती गोड लागते आहे !

\* \* \*

घाणीने आणि धुळीने भरून गेलेले मघाचें हें वातावरण, आतां  
कसें अगदीं शुद्ध आणि पवित्र होऊन गेलें आहे, नाहीं ?

\* \* \*

आणि सर्व चराचर प्रेमानें किती आर्द्र झालें आहे !

\* \* \*

अहाहा ! जिकडेतिकडे गुलाबच गुलाब उधळून भगवान्  
सूर्यनारायण पहा कसें आपलें अभिनदन करतो आहे ! धन्य आहे—!

\* \* \*

हे सूर्यनारायणा !

लेखन, ता. ९ आक्टोबर १९१४

प्रकाशन, ' रत्नाकर ', नोव्हेंबर १९२८



## निजलेले मूल.

[ स्थळ—एक खोली अंधार असल्यामुळे खोलीत काय काय आहे, हें मुळीच दिसत नाही आसपास अगदी शांत आहे. चार पाच मिनिटा नंतर एकदम स्वच्छ पादरा प्रकाश पडतो. एक पाळणा टागलेला असून, त्याच्या किंचित् वरच लहानशा चेंडूयेवढा एक तेजस्वी गोळा चमकू लागतो. पाळण्याच्या पलीकडे गादीवर एक पंचवीस तीस वर्षांची बाई निजलेली दिसते आहे. इतक्यात तो तेजस्वी पादरा गोळा जोराने गरगर फिरू लागतो.]

मी ! जगांत येऊन मला चार महिने झाले.

\* \* \*

[ मोठा आवाज होतो. तो गोळा फुटून त्याचे निरनिराळ्या रंगाचे पांचपंचवीस तुकडे होतात व ते एकमेकाभोवतीं गरगर फिरू लागतात. ]

\* \* \*

बाळ ! मी तुझा आज्ञा आहे. पाहिलेस का माझ्याकडे ? संतापी नाहीना व्हायचास माझ्यासारखा ?

\* \* \*

अगबाई ! या माझ्या पणत्वंडाच्या नाकाची ठेवण घेऊ माझ्या नाकासारखीच आहे की !

\* \* \*

नाक असेल तुमच्यासारखे ! पण तोंडवळा बहुतेक माझ्यासारखा—या त्याच्या चुलत आज्यासारखा आहे म्हटले !

\* \* \*

( १४४ )

पण मी त्याला डाव्या पायाने थोडासा अधू करीन याची काय वाट ? लांबचा असलो म्हणून काय झाले !

\* \* \*

—आणि मी ? मी सोडीन होय ? तुमच्याही पेक्षा लांबची आहे मी ! पहा त्याला नीट ऐकू देते का !

~ ~ ~

काही असो ! डाळे तर मी त्याचे तेजस्वी ठेवीन !

~ ~ ~

अरे जा ! काय ठेवतोस तू ! सगळा जर मी सडून गेलो होतो ! नाही त्याला आंधळा केला तर नांव दुसरें ! कधी म्हणून चैनच पडू घायचा नाही मी !

\* \* \*

बरें बरें ! पहातो कसा चैन पडू देत नाहीस तो ! असाल आपण एक सडलेले ! पण मी तर धडधाकट होतो की नाही ?

~ ~ ~

अरे पण माझ्याकडे कुणी पहातो आहे का ? रामराम ! कोण पोटदुखी ही ! बाळा !

\* \* \*

काय हवे ते म्हणा ! मी काही त्याला आपल्या कचाट्यातून सोडणार नाही !

\* \* \*

आणि मीही नाही !

\* \* \*

मीही पण नाही !!

\* \* \*

[ सर्व 'मीही पण नाही! मीही पण नाही!' असे म्हणून अधिकच जोराने फिरू लागतात. पुन्हा मोठा आवाज होतो! सर्व गोळे फुटून, निरनिराळ्या रगाचे शेंदोन्शें तुकडे होतात, व ते एकमेकाभोवती गरगर फिरू लागतात. ]

\* \* \*

अर हो हो, असे भांडतां काय ! तुमच्या हातांतूनही तो जात नाही, आणि आमच्याही हातचा सुटत नाही !

\* \* \*

आणि आम्ही तर तुमच्याही पेक्षां आधींचे ! उगीचच भांडायचे ?

\* \* \*

तेंच की ! बाळ !-माझ्या इतकी दारू विशील ना ! निदान एक थेंब तरी ?

\* \* \*

तूं लागेल तितकी पाजशील ! मीं पिऊं दिली पाहिजे ना !

\* \* \*

उगीच बडबड आहे झालें तुमची ही ! म्हणे अमुक करूं देणार नाही, अन् तमुक करूं देणार नाही ! इथें काय स्वस्थ बसलों आहोंत होय आम्ही ?

\* \* \*

चोरी करायला लावीन त्याला, चोरी करायला ! निदान चोरी करावी असें ल्याच्या मनांत तरी खास आणीन ! कधीं सोडणार

नाहीं ! ऐसा बिलर चोर होतों मी—कमीत कमी दोनशें घरफोड्या केल्या असतील !

\* \* \*

मोठा पराक्रमच कीं नाहीं ! बरें झालें बाई ! माझे दिवस आपले चांगले सदाचरणान गेले !

\* \* \*

विचारतो कोण तुमच्या सदाचरणाला ! कुकर्म करारीं अशीं मीच !

\* \* \*

छे छे ! नको तें जिणें बोवा ! इनका वैतागलों मी, कीं शेवटीं गळफांस दिला आणि घेतली एकदांची सुटका करून ! पण माझ्या-मुळेंच याला जीव द्यावासा वाटेल कीं काय न कळे !

\* \* \*

जीव देतोय ! दुसऱ्याचाच घेईल तो ! मी काय इथें झोपा का घेतें आहे ? अशी भाडणें लावण्यात मी पटाईत होतें, कीं सांगतां सोय नाहीं ! खोटेनाटें भरवून एकीचा तर तिच्या नवऱ्याकडून खून करवला !

\* \* \*

भलतेंच ! आपलें देवाला भिऊन असावें हें बरें !

\* \* \*

खुशाल असा भिऊन ! इथें देवावर विश्वास असेल तर शपथ !

\* \* \*

भाई, देवावरच काय, पण मुताखेतांवर सुद्धां माझा विश्वास

आहे ! भूत म्हटलें कीं, अंगाचा कसा थरकांथच होतो ! मुताची  
धास्ती वेऊनच मी—

\* \* \*

भेंकडच कीं नाहीं ! कुच डरना नाहीं ! ऐशी मजा माराची कीं  
पार सगळ्या संसाराचें वाटोळें !

\* \* \*

हं:, माम्नाच मुलगा तूं !

\* \* \*

आणि वाटोळें न होईल तर काय होईल ? परखीचा लोभ हा या  
घराण्यांत कायमचा करून ठेविला आहे मी ! आणि तोही कैक  
वर्षांपासून ! या गुणापायीं भर बाजारांत जोडे खाल्ले होते मी !  
उगीच नाहीं !

\* \* \*

एँ ! काय, कांहीं तरी सांगतोस ? मला नाहीं वाटत कधीं कोणा  
परखीचा मी—

\* \* \*

कोणरे तो ?—चोरा, सगळें आयुष्य ठीक घालवलेस, कबूल  
आहे ! पण मरतां मरतां तोंडाला काळें कसें फांसलेस तें विसर-  
लास वाटतें ?

\* \* \*

अरे, लबाडी करणें हें आमच्या पांचवीला पुजलेलें ! विसरतोस  
कशाचा !

\* \* \*

( १४८ )

कोण आपण बोललात वाटते ? पाणी पाहिले की कसा थरकांप होतो, हे छान ठाऊक आहे आम्हांला ! आपण जाऊन नदीत जीव दिलात आणि ते भोवते आहे आम्हांला !

\* \* \*

बडबडा खुशाल हवे तें ! मी माझ्या बाळाला गायला शिकविणार आहे ! अशी सुरेख कथा करील, की डोलत राहतील सगळे ! कांहीं झाले तरी तो आपल्या आईच्याच वळणावर जाणार ! सूनबाई माझी हजारांतली आहे, सांगून ठेवते !

\* \* \*

आहे, ठाऊक आहे ! पण मी त्याला मुळीं चित्रे काढायलाच शिकवणार आहे !

\* \* \*

आणि मी शिकवणार आहे त्याला आगी लावायला !

\* \* \*

वा ! मांठा शशणाच की नाही !

\* \* \*

चूप बैस नाही तर थोबाड फोडीन !

\* \* \*

ये ! कोणाचे थोबाड फोडतोस रे—?

\* \* \*

[ सर्वजण हातघाईवर येतात, व पुष्कळ जोराने फिरूं लागतात. मोठा आवाज होऊन, सर्व गोळे फुटतात. त्याचे हजारां तुकडे होऊन ते एकमेकाभोवतीं गरगर फिरूं लागतात. ]

\* \* \*

( १४९ )

रामराम ! पहावें तेव्हा आपली भांडणे ! कधी आपल्याला अंतच  
नाही का ?

\* \* \*

नाही, सर्व आपण अविनाशी—अमर आहोंत !

\* \* \*

पण काय अमर असून उपयोग ? जर इथे काहीं आपलें चालत  
नाहीं—

\* \* \*

मी सुद्धा तेंच म्हणतो की, आपल्यांत जे हे हजारों येऊन  
मिसळले आहेत, ते आपलें फारसें चालू देत नाहींत ! मग उगीच  
अमर राहण्यांत काय अर्थ ?

\* \* \*

कां ? त्यांचेच नेहमीं चालतें असें थोडेंच आहे ! आपणही  
मधून मधून ठोठावतोच कीं ! आणि असें हातपाय गळून कसें  
चालल ? हजारों वर्षांचे आपण म्हातारे आहोंत ! गोष्ट खरी आहे !  
पण जिवन आहोंत ना ! जरा नेट धरा, कीं माणसाचे मन ताब्यांत  
आलेच म्हणून समजा !

\* \* \*

पण फार गर्दी होत चाचली आहे बुवा आपल्यांत इथे !

\* \* \*

ती तर व्हायचीच ! दिवसेदिवस आत्मा हा अधिक गुंतागुंतीचा  
आणि कितीतरी अणुरेणूंचा होणार आहे !

\* \* \*

खैरेच मग बाळ, माझ्यासारखा झाडपाला आणि गवत कधी  
खाशील का रे ?

\* \* \*

तसें नको बाळ, नरडीचा चांगला घोट घे ! आम्ही जसे एक-  
मेकांना फाडून खात होतो, तसें तूं कर !

\* \* \*

कांहीं असो ! आपण जिवंत राहणार !

\* \* \*

आम्हीही जिवंत राहणार !

\* \* \*

[ सर्व 'आम्हीही जिवंत राहणार ! आम्हीही जिवंत राहणार !' असें  
म्हणत अनिश्चय वेगानें गरगर एकदम फिरतात, व एकमेकात मिसळून  
देवर्ती त्याचा एक गोळा होतो. तो पाळण्यावर गरगर फिरू लागतो. ]

मी ! मीही ! जवत राहणार !

[ असें म्हणून तो गोळा पाळण्यात एकदम नाहीसा होतो. अंधार  
पडतो. इतक्यांत मूक रडू लागते. गादीवर निजलेली स्त्री जागी होते, व  
उठून दिवा लावते नंतर मुलाला मांडीवर घेऊन त्याला पाजीत बसते. ]

लेखन ता. २६ जुलै १९१४. प्रकाशन, 'रत्नाकर', जून १९२६



# सुट्टी ! शाळेला सुट्टी ! !

[ स्थळ—रस्ता. सकाळी साडेसात वाजण्याची वेळ. समोर पलीकडे जी गगनचुंबित इमारत दिसत आहे, ती एका अँग्लोव्हरनॅवयुल्स शाळेची असून तिच्या दरवाज्यावर एक माणूस चतकोर कागदाचा तुकडा चिकटवीत आहे. इतक्यात दहा-बारा वर्षांचा एक मुलगा धावत धावत येऊन तो लिहिलेला कागद वाचू लागतो जवळच गटारात मेलेलें एक कुत्रें पडलें आहे. आलले चिरजीव टुणकन् उधी मारून— ]

सुट्टी ! सुट्टी ! ! बऱ्या ! विण्या ! अरे गोंधा ! आज शाळेला सुट्टी आहे ! !

\* \* \*

आँ ! काय म्हणतोस ? शाळेला आज सुट्टी ! वा वा ! फार छान झाले !

\* \* \*

अरे, पण ती कशाबद्दल ?

\* \* \*

रात्रबद्दल कोणतेसे ते— वारले म्हणून.

\* \* \*

कोण रे हे ?

\* \* \*

अनतील कोणीतरी ! आपल्याला काय, सुट्टी मिळाल्याशी कारण !

\* \* \*

अरे, हा देशपांड्या आला बघ ! कम् आन्, बी क्किक् !

\* \* \*

ए पांड्या ! कुठें मंडईत निघालास वाटतें ? लेका ! शाळेला  
कशी छान सुट्टी मिळाली आहे, अन् मंडईत वाय चालला आंहेस ?

\* \* \*

शाळेला सुट्टी ! कशावरून ?

\* \* \*

ही बघ ! ही नोटीस बघ ! उगाच नाही !

\* \* \*

खरंच की ! अरे, मग आज आपली गणिताची परीक्षा बुडाली !

\* \* \*

बुद्धं दे रे ! मोठा आला आहे लकाचा अभ्यासी !

\* \* \*

अन् काय रे, इतका अभ्यास करून काय भीक मागायची, होय ?

\* \* \*

बरं, चल् आतां मला त्या बाल्याला अन् रामड्याला आतांच्या  
आतां जाऊन कळवलंच पाहिजे, नाही तर उगाच त्यांना हेल्पाटा  
पडेल !

\* \* \*

आणि हो ! मीही त्या आगाशाला अन् सहस्रबुद्ध्याला जाऊन  
कळवतो !

\* \* \*

पण ते लांब नाही का रहात ?

\* \* \*

असेनात ! आतां हा पळत जाऊन त्यांना कळवून येतो !

\* \* \*

पण हे बघ ए ! वाटेत त्या जॉर्ज वार्शिग्टन्ला नाही दाद लागू  
घायची बरं का !

\* \* \*

कोणाला ? त्या पिग्याला ना ? नांव कशाला !

\* \* \*

पडू दे लेकाच्याला चांगला हिसका ! जिये तिथे चोंबडेपणा  
करायला हवा !

\* \* \*

तर काय ! अरे, याने उठून सांगितले म्हणून, नाही तर मास्त-  
रांना पत्ता लागत नव्हता कोणी कोयंडा काढला याचा !

\* \* \*

अन् मी म्हणतो, विडकी फडफडां वाजत राहिली असती, तर  
याच्या काय काकाचे गेले असते !

\* \* \*

वा ! हे काय बोलणे ! अभ्या ... च् बुडतो ना !

\* \* \*

पिटला पाहिजे धरून साल्याला एकदा !

\* \* \*

( १५४ )

हे आले एक दुसरे शहाणे ! केव्हांचे आम्ही इथें उभे आहोंत !  
आणि हे—

\* \* \*

काय हो गुंडेश ! अभ्यास करून करून काय मरायचें आहे  
वाटतें ?

\* \* \*

खबरदार लेका, पुस्तकाला आज हात लावशील तर ! कशी  
झकास सुट्टी मिळाली आहे आणि चालला म्हसोबा अभ्यास करायला !

\* \* \*

पण माय् डीअर् गोपाल, ही सुट्टी कशाबद्दल आहे ?

\* \* \*

कशाबद्दल ? हें कुत्रें मेल्याबद्दल !

\* \* \*

हः ! हः ! हः !

\* \* \*

अर, ह्यो तर आपला मोऱ्या ! भोव् ! भोव् !

\* \* \*

सवूर ! हीं कुठल्या बरें शाळेतलीं मुलें येताहेत ?

\* \* \*

काय हो, शाळेला आज सुट्टी आहे म्हणे ?

\* \* \*

( १५५ )

हो, आमच्या शाळेला आहे बुवा ! तुमच्या शाळेला आहे की  
नाही कुणास ठाऊक !

\* \* \*

एं: ! कसली त्यांची भिकार शाळा ! टेवली आहे त्यांना सुट्टी !

\* \* \*

असू घा हो शाळा आमची भिकार असली तर ! तुमची मोठी  
श्रीमंत आहे ना ?

\* \* \*

हो, मग आहंच !

\* \* \*

हॉ: ! आहे ठाऊक ! परवाच तुमचे ते सुप्रिटेड पलीकडच्या त्या  
चौकांत आ वासून उनाणे पडले होते !

\* \* \*

मोठे झंकीत साय्कल्वरून चालले होते नाहीं ?

\* \* \*

अहो पण शहाणे, म यकल्वरून काय कोणीही पडेल ! तुमच्या  
यांना तर धड चालताही येत नाहीं !

\* \* \*

अरे, फेंगडोवा तर आहे शुद्ध !

\* \* \*

अहो अहो, जग तोंड संभाळून बोला !

\* \* \*

काय, काय करणार हो तुम्ही ?

\* \* \*

दांत पाडून टाकीन, ठाऊक नाही ?

\* \* \*

आणि आमचे हान काय केळीं खायला गेलेत, होय ?

\* \* \*

यांत्र ! हात अटोपा ! हात आटोपा ! उभय शाळांतील  
छकुऱ्यां रों, आत्र भाडण नाही ! कशी नामी मुट्टी मिळाली आहे,  
तेव्हा पन जेहेते म्हण तातः—

\* \* \*

काय म्हण तात बरं—का....य ?

\* \* \*

की, बापहो !

\* \* \*

“ सनगागर्गो क्रिकेट्च्या आपण आहोंत रों उलट पांच ।

\* \* \*

परि सनगीं मुट्टीच्या आपण एरुत्र एकरों पांच ॥ ”

\* \* \*

पुंडलीक वरदे हरि विठ्ठल ! !

\* \* \*

सीताऽरुान्त....

\* \* \*

( १५७ )

हः ! काय गमत्या आहे रे !

\* \* \*

ओ हो हो ! खूच मुलें आलीं आहेत शाळेंतलीं आपल्या !  
सुट्टी ! शाळला सुट्टी !

\* \* \*

आहे आहे, ठाऊक आहे ! मला तर आधींच सर्वांच्या अगोदर  
कळलें होतें कीं, आज सुट्टी आहे म्हणून !

\* \* \*

मोठा शहाणा ! नोटीस चिकटवल्याबरोबर मीं—मींच जर पडि-  
न्यानें ती पाहिली—

\* \* \*

अहो पण दीड शहाणे ! इथें तुम्हीं पाहिली असेल, पण या  
पट्ट्याला तर सुप्रिटेडनीं आधींच दाखवली होती ! तिथें राहतो  
म्हटलें मी ! उगोच नाहीं !

\* \* \*

हो का ! मग रे काय !

\* \* \*

बाकी आपले सुप्रिटेड मोठे छान आहेत, नाहीं ?

\* \* \*

हो तर ! आणि शिकवतातही किती फक्कड !

\* \* \*

मारण्याचे म्हणून नांव नाहीं ! रामराजा आहे विचारा !

\* \* \*

नाहीं तर ते मागचे ! अहाहा ! काय पण—

\* \* \*

( १५८ )

गेल्या वर्षी नाही ! असेच कोणीतरी मेळे होते, तर या बाबांनं  
आपली एक वाजता सुट्टी दिली !

\* \* \*

एरु वाजता कुठली असेल ? ओरे, त्या वेळेला तर भाई नोटीस  
काढली !

\* \* \*

अ गि तीही बाबा अरशी कांहीं काढली कीं, शेवटच्या वर्गांतून  
वाचून यायलाच मुळीं चार वाजले ! त्याच्यापुढें मग घटा !

\* \* \*

छे, छे ! कांटाच काढला त्यांनीं पोरच्यांचा !

\* \* \*

आणि अस्में पिटून काढलें कीं ज्याचें नांव तें ! धर पोर, कीं  
पीट ! धर पोर, कीं पीट ! हा सपाटा !

\* \* \*

बरं शिकवणं तरी धड ?

\* \* \*

ह्या ! वर्गांत आले कीं उगीच कांहीं तरी व्यां....व्यां....

\* \* \*

हः ! हः ! हः !

\* \* \*

बरं, पण ए बंपर ! आज तुला लवकर खेळयला आले पाहिजे !  
काल माझी पहिल्या बॉल्स वुइकेट घेतलीस नाही का ? यां !  
आज चांगलाच तुला पिटून काढतो !

\* \* \*

अबे जारे ! नहीं तुझा पहिल्या बोल्ला त्रिफळा उडवला तर  
कराला पाहिजे !

\* \* \*  
यात्रा ! हे आले एक शिष्ट !

\* \* \*  
मामाच आहे लेकाचा ! चांगले सांगतो आहे की सुट्टी आहे  
म्हणून, तर म्हणे—

\* \* \*  
नको, तसें नको बुवा ! मला आपली नोटीसच वाचून पाहूं दे !

\* \* \*  
हं पॅहा ! नीट चांगले डोळे वासून पहा !

\* \* \*  
बाकी का—य मोठीशी सुट्टी मिळाली आहे ! दोन वाजतां  
नाहीं तरी मिळालीच असती !

\* \* \*  
उं ! हे मोठे वाईट झाले ! शनिवारीच सुट्टी आली हे नाही  
ठीक झालं !

\* \* \*  
पेक्षा गेल्या सोमवारी आली असती की नाही—

\* \* \*  
हां, हां ! म्हणजे फारच बहार उडाली असती ! कारण, शनि-  
वारी अर्धी—

\* \* \*  
आणि रविवार तर काय आपल्या बापजाबांचाच !

\* \* \*

( १६० )

लगेच मग सोमवारची ही संबंध !

\* \* \*

पुढे मंगळवारीं नारळी पौर्णिमा, अन् बुधवारीं श्रावण्या !

\* \* \*

गुरुवारीं गव्हर्नरसाहेब आले म्हणून, अन् शुक्रवारीं येऊन गेले  
म्हणून !!

\* \* \*

म्हणजे ओळीनें आपला सहा साडेसहा दिवस चालला आहे  
धडाका !

\* \* \*

हं—अं ! बरें चला ! नशीबच आपलें फुटकें, त्याला काय करा-  
यचें बाबा !

\* \* \*

म्हणून म्हणतो कीं, हे सुट्टीसाठीं टाहो फोडणाऱ्या जीवांनो,

\* \* \*

दुर्दैवानें वेळ साधिली म्हणुनी ऐसें घडलें,

\* \* \*

इलाज नाही कांही त्याला नशीबच अपुलें फुटलें,

\* \* \*

तेव्हां स्वस्थ रहा । घरचा मार्ग अतां सुधरा ! ॥

\* \* \*

लेखन, मूळप्रत ता. १० आगस्ट १९१४

प्रसिद्ध सुधारून, 'रत्नाकर', सप्टेंबर १९२९

## ती बिचारी रडतेच आहे !

[ स्थळ:—कोणाच्याही घरी एक मोठा थोरला ग्रामोफोन आहे. किड्डी दिलेलीच आहे. आता ही जी प्लेड ठेवण्यांत येणार आहे, तिचें नांव ' ती बिचारी रडतेच आहे ! ' असें आहे. प्लेड मोठी नामांकित आहे. करूं बुरू !—ऐका, ऐका ! बडबड नका करूं. ]

— १ —

ताई ! मी मंगळागौरीच्या पुजेला जाते अं ?

— २ —

लवकर ये हो !—देवा ! गत वर्षी मी अशांच नटून घटून पुजेला गेलें होते ना ! आणि यंदां ?—आई !

— ३ —

अरे ! कोण रडत आहे रे ?

— ४ —

असेल कोणीतरी ! आपल्याला काय करायचें आहे ! तूं आपला चहा पी लवकर; नाही तर निवून जाईल.

— ५ —

कुठलें आम्ही या शेजाराला राहला आलों आहोंत कुणाला ठाऊक ! रोज मेली कटकट ! रड बाई रड, आणखी रड !

— ६ —

खरेच किती दुर्दैवी प्राणी आहे ! आतां हिचें पुढें काय होणार !

( १६२ )

— ७ —

राम्या, अरे खिडकीत उभा राहून काय वेड्यासारखा ऐकत आहेस ? मंडईत जातोस ना ?

— ८ —

अग जातो ग ! अज्ञून माझे व्याकरणाचे नियम पाठ व्हायचे आहेत, आणि म्हणे मंडईत जा ! हं, काय बरें ? ज्या शब्दांच्या योगाने पदार्थांबद्दल कसा व किती, कसा व किती, अशी विशेष अशी विशेष माहिती कळते, तीं सारीं विशेषणें, तीं सारीं विशेष माहिती कळते, तीं सारीं विशेषणें, तीं सारीं विशेष,—विशेषनामें.

— २ —

देवा ! आतां माझे कसे रे होईल !

— ९ —

हं ! आमच्या त्या गणपतराव सुधारकांना तरी सांगितलें पाहिजे कीं ही एक गाळांत आयती गाय रुतलेली आहे, तर करा म्हणावें हिची लवकर सुटका !

— १० —

रडते आहे विचारी ! मागच्या जन्मीं जसें केलें, तसें आतां भरते आहे ! काय करायचें बाई ब्याला ! कोणाच्या का हातचें आहे ?

— ११ —

हं ! आहे काय झ्यांच्यामध्यें ! एकदम पुनर्विवाह लावून टाकायचा आणि सोडून घायचें !

( १६३ )

— १२ —

हो ! जसा काहीं तुम्हीच तेवढा विचार केला आहे नाही ?

— १३ —

अलबत् ! मीं विचार केलेला आहे म्हणूनच मी अधिकार वाणीने सांगतो कीं, तुम्हीं जें हें सुधारणा, सुधारणा म्हणून चालवलेलें आहे तो सगळा येथूनतेथून बाष्कळपणा आहे !

— २ —

हाय रे देवा !

— १२ —

स्स ! असा संताप येतो ! अरेरे काय बिचारी रडते आहे ?

— १३ —

अहो रडते आहे, मग त्याला आतां करायचें काय ? मला सांगती जें हें रडते आहे, त्या रडण्याची आधीं मीमांसा नको का करा, यला ? तीं कां रडते आहे ? त्या रडण्याची कारणें काय काय आहेत ? तसेंच तीं कारणें ज्या समाजांत आहेत तो समाज आरंभापासून आतांपर्यंत बनत कसा आला ? वगैरे गोष्टींच्या इतिहासाचा आधीं नीट पुष्कळ वर्षे अभ्यास करा, आणि मग पुढें !

— १४ —

ही जी मुलगी रडते आहे, ती मी अजून पाहिली नाही रे ?

— १५ —

असें ? अरे मग ती पलीकडच्याच खोलींत आहे ! इकडे ये,— ती बघ. या दाराच्या फटांद्वल दिसते आहे, दिसली ?

( १६४ )

— १४ —

अरे वा ! मोठी छानदार आहे रे !

— १५ —

आ—हे ! कांहीं विशेष नाही.

— १६ —

हरहर ! काय बिचारीच्या हृदयाला पीळ पडतो आहे ! एक  
हुंदका ! अनाथ विधवेचा एक हुंदका ! पण स्यांत केवढे ब्रह्मांड—  
किती काव्य भरलेले असते !

— १७ —

अहो असें एकीच्या रडण्यानें कुठें कांहीं होते आहे ? एक काय—  
पण अशा पांच पन्नास जेव्हां एकदम रडायला लागतील, तेव्हां कुठें  
समाज हळू हळू जागा होईल, आणि मग आपली चिपडें पुसायला  
लागेल.

— १८ —

छे बोवा ! आमच्या या समाजात किती अन्याय भरला आहे,  
आणि किती नाही ! छे ! छे ! छे !

— १९ —

काय, छे, छे ! काय ? आमच्या समाजांत काय अन्याय भरला  
आहे ? उगीच कांहीं तरी बडबडावें ! अहो हें सगळीकडेच आहे !  
स्यांत आहे काय मोठेंसें ! इंग्लंडांत, अमेरिकेंत, तसेंच अफिकेंतसुद्धा  
तिथे नाही का अशाच मुली रडत ? तसेंच इथे उगीच कांहीं तरी—।

( १६५ )

— २० —

कोण यमे ? कांग रडतेस ?

— २ —

आई ! आई !!

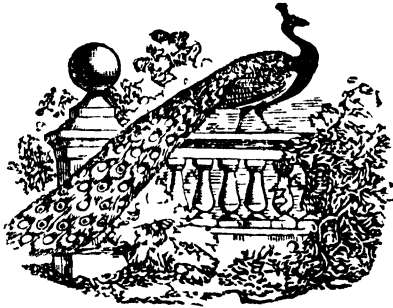
— २१ —

अरेरे ! किती कळवळून रडते आहे रे !

— २२ —

एँ ! काय रडते आहे ! इतकें मोठ्याने रडणें तिला आतां काहीं  
शोभत नाहीं ! काहीं तरीच अनूचरल् !

प्रकाशन, ' सुधारक ', ता. १९ आक्टोबर १९१४



# सगळेच आपण--ह्यः ! ह्यः !

प्रवेश पहिला.

[ स्थळः—दोन खणाची एक खोली. खोर्लीतील सामानसुमान अव्य-  
वस्थित रीतीने ठेवण्याची किती खबरदारी घेण्यात आली आहे, हे आप  
स्याला उघडउघड दिसतेच आहे. आरामखुर्चीवर वाकडेतिकडे बसलेले जे  
सदृशस्य आहेत, त्याचे नाव चित्तोपंत हे आग्लकवि शेक्सपिअर याचे  
' मिड्समर् नाइट्स् ड्रीम् ' हे नाटक वाचीत आहेत. ]

चित्तोपंत—ह्यः ह्यः ! मोठी मौज आहे बुवा ! या ' पक् 'सारखी  
आपल्याला जर थोडीशी गंमत कगयला सापडेल, तर खरोखर किती  
बहार होईल, नाही ? ( पुनः वाचू लागतो. इतक्यांत ' चित्तोपंत '  
अशी आंतून एक हांक ऐकू येते. )

चित्तोपंत—कोण आहे ?

' ( आंतून )—मी आहे ?

चित्तोपंत—कोण तुम्ही ?

( आंतून )—आधी दार उघडा, मग सांगतो मी कोण आहे तें !

चित्तोपंत—कट्कट् ! चांगला वाचीत होतो—( उठून दार  
उघडतो. ) येथे तर कोणाच नाही ! ( नीट इकडे तिकडे पाहून )  
हांक तर चांगली स्पष्ट ऐकू आली, आणि येथे—असेल कोणीतरी !  
( दार लावून घेतो. ) नाही तर तो खालचा राम्या असेल. वात्रट  
पोर ! खुर्चीवर बसणार, तोंच दारावर थाप वाजते. ) अरे !

( आंतून )—ह्यः ह्यः, चिटोपॅट् !

चित्तोपंत—काय चावटपणा आहे रे ! मार पाहिजे वाटते !

( उठून दार उघडतो, तोंच एक सपक्ष व विचित्र पोषाख केलेला मुलगा आंत येतो. )

चिंतोपंत—( घाबरून ) आं ! कोण ? (थरथर कापूं लागतो !)

मुलगा—ह्यः ! ह्यः ! काय घाबरलां आहांत हो ! मला ओळखले का मी कोण आहे तो ?

चिंतोपंत—( नीट पाहून ) नाही.

मुलगा—नाहीं ओळखले ? तुम्ही आतां वाचीत काय होतां ?

चिंतोपंत—शेक्सपिअरचें ' मिड्समर नाइट्स् ड्रीम्. '

मुलगा—हो ना ? मग ओळखा आतां मी कोण आहे तो.

चिंतोपंत—नाहीं बोबा अजून काहीं बरोबर—

मुलगा—हेः, बरें, मघाशीं तुम्ही वाचतांवाचतां मध्येच हंसलांत कां ?

चिंतोपंत—त्या नाटकांतील 'पक्' नें केलेली गंमत वाचली,—

मुलगा—म्हणून हंसलांत; आणखी म्हणालात काय ?

चिंतोपंत—हो, काहीं तरी म्हटलें खरेंच । काय बरें ?—हां ! कीं आपल्याला जर अशी पक्सारखी मौज करायला सांपडेल, तर—

मुलगा—अहो म्हणूनच तर मी तुमच्याकडे आलों आहे.

चिंतोपंत—म्हणजे ! तूं पक् कीं काय ?

मुलगा—हो ! ज्याची तुम्ही मनापासून आठवण केलीत, तोच मी पक् !\* बोला आतां मी तुम्हाला काय गंमत दाखवूं ती ?

---

\* पक् हें महाकवि शेक्सपिअर याच्या ' मिड्समर नाइट्स् ड्रीम् ' या नाटकातील यक्षकिन्नरांच्या जातीपैका एक पात्र आहे पण चालू लेखात याचा उपयोग दृश्याच्या मार्गे असणारें जें अदृश्य तें व्यक्त करण्याकरिताच काय तो केला आहे.

चिंतोपंत—गंमत का ? आहे माझ्या मनातून एक करायची. पण ती जुळावी कशी ?

पक्कू—त्याची कां तुम्हाला काळजी ? तुम्हाला काय पाहिजे तें सांगा आधी.

चिंतोपंत—हें पहा, मला जर आतां एके ठिकाणीं जायला सांपडेल तर मोठी बहार होईल बोवा ! ( घड्याळाकडे पाहून ) हो ! ते आतां या वेळेला जमलेच असतील !

पक्कू—एवढेंच ना ? अहो, तें काम माझें ! कोठें घेऊन जायचें तें सांगा आधीं, म्हणजे मी हें फूल तुमच्या—

चिंतोपंत—काय ? हें माझ्या डोळ्यांत पिळणार ? नको रे बुवा !

पक्कू—अहो ! तें नाहीं हें फूल. हें दुसरें आहे.

चिंतोपंत—हां—मग हरकत नाहीं ! नाहीं तर भलतेंच काहीं तरी—

पक्कू—तसें नाहीं हो ! हें फूल तुमच्या व माझ्या तोंडाभोवतीं फिरवतो, कीं, दोघेहि आपण गुप्त ! कोणाला दिसायचे नाहीं आणि काहीं नाहीं !

चिंतोपंत—हो का ? अरे वा !

पक्कू—मात्र एवढेंच, कीं, कोठेंहि काहीं बोलायचें नाहीं, किंवा कोणाचाहि आपल्याला स्पर्श होऊं घायचा नाहीं ! जें काय दिसेल तें मुकाश्यानें दूर उभें राहून पहायचें, व ऐकायचें !

चिंतोपंत—ठीक आहे, काहीं हरकत नाहीं. पण आपण एकमेकांना दिसणारच ना ?

पक्कू—हो हो !

चिंतोपंत—आणि दुसरें असें कीं, पुनः मी प्रकट कसा होणार ?

पक्कू-एँ: त्यांत काय आहे ! आपण येथे परत आलों, कीं, तुमच्या तोंडाभोवतीं पुनः हें फूल असें मी उलट फिरवीन, कीं, संपलें ! मी खून केल्याबरोबर तुम्ही तेथून हळूच माझ्या मागून या म्हणजे झालें ! आणि हें पहा, मी जी ही गंमत दाखविणार आहे, ती तुम्हालाच तेवढी !

चित्तोपंत-वा वा ! फारच छान !

पक्कू-चला आतां-मग उशीर नको ! कपडे घाला आधीं.

चित्तोपंत-हे पहा घातलेच ! ( चित्तोपंत कपडे घालून तयार होतो, व हातांत काठी घेतो.) हं चला.

पक्कू-येथे नको. घराच्याबाहेर पडल्यावर गुप्त होऊं; आणि मग कोठें जायचें तें जाऊं.

चित्तोपंत-बरें, तसें करूं.

[ दोघेहि जातात.

## प्रवेश दुसरा.

[ स्थळः—दत्तोपंत दाभणभिषे याची माडी. मध्यभागी गालिचावर दत्तोपंत व राघोपंत गप्पा मारीत बसले आहेत. जवळच पानतवाखुचा डबा व पिकदाणी आहे. चित्तोपंत व पक्कू हे दोघे हळूच एका कोपऱ्यांत येऊन बसतात. ]

दत्तोपंत-पण तुम्ही तर त्याच्या नाटकावर मोठा चांगला अभि-प्राय दिला आहे !

राघोपंत-दिला झालें ! म्हटलें, आहे काय त्याच्यामध्ये एवढें मोठेसें ! फारच तोंड वेगाडायला लागला-तेव्हा देऊन टाकला !

**दत्तोपंत-हं:**—मी सुद्धा वाचलें तें नाटक, पण मला बोवा इतके काहीं—

**राघोपंत-अहो,** कशाचें आलें आहे, अगदीं गचाळ आहे ! कोठें एकदोन ठिकाणें चांगलीं असलीं म्हणजे झालें कीं काय ? खरेंच जर पुसाल तर मला तें नाटक मुळींच आवडलें नाहीं !

**दत्तोपंत-बरे,** नाटकांतील भाषाहि फारशी चांगली साधली आहे असें म्हणावें, तर तेंहि नाहीं !

**राघोपंत-छे:** मुळींच नाहीं ! किती तरी ठिकाणीं अशुद्ध आणि अस्वाभाविक आहे. अहो, भाषा चांगली येईल कोठून ? त्या शिष्याला धड व्याकरण समजत असेल तेव्हां ना !

**दत्तोपंत-हं:** हं:—इतकेंच नाहीं, पण दोनतीन ठिकाणीं तर प्राम्य आणि अश्लील झाली आहे.

**राघोपंत-खरेंच !** अभिप्राय घायच्या वेळेला हें नाहीं माझ्या लक्षांत आलें. मी आधीं धड वाचलें कोठें म्हणा तें !

**दत्तोपंत-हं:** हं: !

**राघोपंत-खरेंच** बोवा, चितोपंतांच्या त्या नाटकांभेक्षां तुमच्या वडिलांचे तें काव्यच किती सुंदर आहे ! कच ! काय ती प्रतिभा ! काय तो भाषेचा ओघ ! छे बोवा, विलक्षणच प्रकरण तें !

**दत्तोपंत-पण** राघोपंत, त्याला आपल्या नाटकाची किती घमेंड आहे !

**राघोपंत-अहो,** त्याला स्वतःची काय घमेंड कमी आहे !

**दत्तोपंत-तें** काहीं विचारूं नका. हं: !

**राघोपंत-मी** सांगतो ना, तो शिष्या नेहमीं घमेंडीतच मरायचा !  
**हं:**—अगदीच मूर्ख आहे ! जेथेथेथें आपलें नाटक घडून नाचत

असतो, आणि अभिप्राय गोळा करीत असतो, झालें ! या अभि-  
प्रायांचे आणि प्रस्तावनांचे अलीकडे एक खूळच माजलें आहे !  
लिहिणारांनाहि अकल तितकीच असते, आणि अभिप्राय देणारांनाहि  
पण तितकीच असते ! ह्यः ह्यः—घ्या—पान घ्या !

दत्तोपंत—जाऊं घा हो ! हें पहा राघोपंत, हें असेंच चालायचें.

राघोपंत—तसें नाहीं ! मी आपला निर्मांड माणूस आहे. आंत  
एक आणि बाहेर एक, हें मला नाहीं खपत !

दत्तोपंत—अहो, पण तें जगाला खपलें पाहिजे ना ? निव्वळ  
आपणां दोषांनांच एकमेकांचे स्वभाव आवडून चालत नाहीं !

राघोपंत—नाहीं आवडत तर मरूं दे शिंचें जग ! जरूर नाहीं—

दत्तोपंत—ह्यः ह्यः ! भारीच निर्मांड बोवा तुम्ही ! नाहींतर  
आमचे ते चितोपत—

राघोपंत—हा हां, अहो, चितोपंत नका म्हणूं ! नाहीं तर—

दत्तोपंत—म्हणजे ?

राघोपंत—वा ! तुम्हाला नाहीं का ती गंमत ठाऊक ?

दत्तोपंत—नाहीं बोवा !

राघोपंत—अहो, परत्रां ल्याला कोठें मी सहज चिंतामणराव  
असें म्हणालों, तों त्याने मला सांगितलें, की, ' माझ्या नांवापुढें '  
' मणराव ' किंवा ' पंत ' अशी अक्षरें लावलेली मला नाहीं खपत !  
मला आपलें सार्धें सिपलू चितो—

दत्तोपंत—ह्यः ह्यः अगदींच सिपलूटन् आहे !

राघोपंत—तें काहीं विचारूं नका ! तशीच शिष्याला आपल्या  
लेखनाची आणि वाचनाची घमंड ! ती तरी किती पण ! ज्याच्या-

ब्याख्या पुढेंपुढें नाचायचें ! आणि आपलें हें ! मला शेक्सपिअर सम-  
जतो, ब्राउनिंग् समजतो, शेले वाचतो, हें लिहितों आणि तें लिहितों !

दत्तोपंत—हं: हं:—पण खरेंच त्याला काहीं समजतें का हो ?

राघोपंत—ब्रोडकें समजतें आहे ! आम्ही शिचे इतके शिकलों-  
सवरलों, पण अजून आम्हाला शेक्सपिअर आणि ब्राउनिंग् काहीं  
सुद्धा समजत नाही ! आणि हें तर एस्. एफ्. झालेलें कालचें पोर !  
या म्हसोबाला—

दत्तोपंत—हं: हं: हं: आहे ! चितोपंत ह्मणजे एक वल्ली आहे !

राघोपंत—नुसती वल्ली नाही, चांगला गांजा आहे गांजा !

[ दोघेहि मोठमोठ्यानें हंसू लागतात. इतक्यांत चितोपंतांना मान न  
राहून राघोपताच्या पाठीवर ते जोरानें काठीचा तडाखा मारतात. राघोपंत  
' अरे बापरे ! ' असें ओरडतो. तोंच खूण केल्याबरोबर, चितोपंत व पक्  
हे दोघेहि पळून जातात. ]

दत्तोपंत—( घ ईघाईनें राघोपंतांच्या जवळ जाऊन ) काय,  
काय झालें राघोपंत ?

राघोपंत—आई ! आ—! काहीं नाही ! केवढी पाठींत कळ  
निघाली हो !

[ तक्क्यावर मान ठेवून विवळत पळून राहतो. दत्तोपंत त्याच्याजवळ  
बसून पाठ चोळूं लागतो. ]



## प्रवेश तिसरा.

[ स्यळः—शहराजवळील एक टेंकडी. आसपास कांहीं श्रीमंत लोकांचे बंगले आहेत. टेंकडीवर दत्तोपंत व चितोपंत सायकाळची करमणूक करीत व गप्पा मारीत बसले आहेत. इकडे राघोपंत व पक् हे दोघे टेंकडीवर चढत आहेत, व हळुहळू बोलत आहेत. ]

राघोपंत—ते दोघे माझ्याविषयींच बोलत आहेत ?

पक्—आतां काय सांगावें ! अहो, मीं आधीं ऐकलें म्हणूनच तर इतक्या तांतडीनें तुम्हाला येथें घेऊन आलों. चला लोकर.

राघोपंत—पण हें बघ पक्, अशी मौज त्या चितोपंताला किंवा दत्तोपंताला दाखवायची नाहीं, बरें का ?

पक्—छेः छेः—भलतेंच एकादें ! तुम्हालाच तेवढी एकट्याला !  
—हं—आतां अगदीं बोळूं नका. हळूच जवळ जाऊन—

[ दोघेहि सर्व कांहीं बोलणें ऐकायला येईल इतक्या बेतानें दत्तोपंताच्या व चितोपंताच्या जवळ जाऊन बसतात. ]

चितोपंत—मला तरी काय एवढी जरूर पडली आहे म्हणा ! आपले ते सहज माझ्याजवळ बोलत होते, म्हणून मीं हें तुम्हाला सांगितलें. तेंहि सांगितलें नसतें, पण तुम्ही पडलांत माझे स्नेही.

दत्तोपंत—नाहीं, सांगितलें हेंच ठीक केलें—असें काय ? बरें आहे म्हणावें !

चितोपंत—बाकी एकंदरीत माणूस बरा असावा.

दत्तोपंत—कशाचा आला आहे ! अगदीं पाजी आहे ! माझ्याविषयीं जर हा असें बोलतो, तर या राघोपंतांचेंच घराणें काय मोठेंसे चांगलें लागून गेलें आहे हो ?

**चिंतोपंत**—नाहीं बोवा, मला काहीं विशेष—

**दत्तोपंत**—तुम्ही मला विचारा सगळें ! मी सांगतो ल्याचीं काय-काय कुलंगडीं आहेत तीं ! हा एवढा गबर झाला आहे कशावर ? कोणाच्या जिवावर येवढ्या गाड्यान् घांडे उधळतो आहे ? त्या ट्स्टीच्या प्रकरणांत काहीं थोडेथोडके पैसे नाही खाल्लेले ! चांगले पन्नाससाठ हजार रुपये खाल्ले आहेत !

**चिंतोपंत**—खरेंच कीं काय ?

**दत्तोपंत**—हं हं, उगीच नाही ! बापानें तर एकदोन विधवांची चांगली भरभक्कम डबोलीं मारलीं, म्हणून तर थेरडा सडूसडून मेला ! त्यांच्या वडलांनीं काहीं कमी गुण नाही उधळले ! ठाऊक आहे ?

**चिंतोपंत**—हं !

**दत्तोपंत**—तुम्ही मला विचारा—मला विचारा सगळें ! चुलत्यानें तर धडधडोत शूद्र खांशीं व्यवहार केला, म्हणून कोण मारामाच्या—कोण हाणाहाण्या ! सगळी फटफजिती !

**चिंतोपंत**—हं:, अगदींच विलक्षण !

**दत्तोपंत**—विलक्षण म्हणजे ? किती विलक्षण ! मला तरी काय ठाऊक, तो लेकाचा स्वतःच सगळें हें एक दिवस मजजवळ ओकला ! बापाची ही स्थिति, चुलत्याची ती स्थिती ! बरें, स्वतःच्या पोरांची तर धड असावी ? तर तेंहि नाही !

**चिंतोपंत**—तें आहे मला ठाऊक.

**दत्तोपंत**—सगळेच दिवटे ! पोरे पाहिलीं तर लेकाच्याला खंडी-भर ! पण एकहि धड असेल तर शपथ ! थोरले चिरंजीव तर काय मुंबईलाच राहतात, आणि आपले लागेल तसे पैसे उधळीत असतात !

**चिंतोपंत**—अहो हें व्हायचेंच ! अपापाचा माल गपापा !

दत्तोपंत—बाप तर रोज पोरांच्या नांवांनै माझ्याजवळ बोंबलत असतो ! दुसरं चिरंजीव तर काय पहायलाच नको ! पांचपन्नास वेळां मॅटिकूला बसले ! पण शेवटीं बाजा ! सकाळसंध्याकाळ टेनिस् खेळावें, त्रिज् खेळावें, आणि रात्र झाली, कीं, सिनेमा नाही तर नाटकें, हा धंदा !

चितोपंत—हं: आहे ! पड्या वाघ आहे !

दत्तोपंत—ही झाली पोरांची रड ! बरें, पोरी तर काय अगदीं फुटाण्याच आहेत ! शाळेंत काय जातात, तऱ्हा काय करतात, काहीं विचारूं नका ! परवां त्या धाकटीनै तर मोठी मौजच केली ! प्रत्यक्ष भाऊ मेलेला, आई, आजी प्रेताजवळ रडत आहेत, बाप उभा आहे, आणि ही आपली ' फटाके धा ! फुलबाजी धा ! ' म्हणून रडतच बसली !

चितोपंत—वा ! फारच छान !

दत्तोपंत—तुम्ही नुसतें उगीच त्याच्या सकाळच्या तासन्तास नाक धरून बसण्यावर जाऊं नका ! असा लेकाचा डांबरट आहे ! एकीकडे नाक धरून बसतो अन् दुसरीकडे खिडकींत उभें राहून दुर्बिणीनै बायकाचे चेहरे न्याहाळीत असतो ! ती ही येते ती ? तिच्याशीं दारें लावून तासन्तास गुल्गुल् गोष्टी करायला सांगा ! असें वाटतें, एक फाड्कन् चांगली—

[ इतक्यांत रागानें लाल झालेला राघोपंत पुढें येतो, व दत्तोपताच्या फाड्कन् तोंडात मारतो.

दत्तोपंत—( गाल चोळीत चोळीत ) आ—हा—हा—हा ! काय एकाएकी दाटेंतून ठणक निघाली ही !

[ इकडे राघोपंत व पक् हे टेकडीमागें नाहीसे होतात. ]

**चितोपंत**—ठणक इतकी मोठ्याने कशी हो निघाली !

**दत्तोपंत**—हो ! निघाली म्हणजे अशीच निघते मधूनमधून.  
आ—हा—हा, चला आतां अंधार पडायला लागला. आ—हा—हा !

[ दत्तोपंत गाल चोळीतचोळीत चितोपंताबरोबर टेकडीवरून उतरून  
लागतो. ]

### प्रवेश चवथा.

[ स्थळः—मार्केट. हौदाजवळ एक विहकटोरिया उभी आहे. तिच्या  
पुढच्या बाजूला राघोपंत व चितोपंत बोलत उभे आहेत. जवळच दत्तोपंत  
व पक् हेहि त्याचें संभाषण ऐकत उभे आहेत. इतर लोक जातयेत आहेत. ]

**राघोपंत**—इतका जर हा दत्तोपंत चैनीत राहतो, तर मग याचें  
चालतें कसे हो !

**चितोपंत**—सांगितलें ना, याची टोपी त्याच्या डोक्यावर घाल,  
त्याचें पागोटें याच्या डोक्यावर घाल, हा उद्योग !

**राघोपंत**—तरीच !

**चितोपंत**—फुटकी कवडीही स्वतःच्या मेहनतीनें न मिळविता वर्षभर  
ऐटीत कसें रहावें हें जर कोणाला शिकायचें असेल, तर त्यानें  
आमच्या दत्तोबांचा किता गिरवावा. स्वारीच्या घरीं जाऊन तर पहा !  
खुर्या, टेबलें अन् पुस्तकें, मारे ऐसा थाट आहे, कीं, यंव ! जसा  
कांही लॉर्ड फॉकलंड !

**राघोपंत**—ये ! वर्णन तर मोठ्या बहारीचें केलेंत बोवा !

**चितोपंत**—बरें, इतक्या जिनसा विकत घेतल्या आहेत ना !  
एकाचेहि पैसे दिले असतील तर शपथ !

राघोपंत—म्हणजे ?

चित्तोपंत—अहो, सगळा कर्जबाजारीपणा ! याचे पांच रुपये काढ, त्याचे दहा रुपये काढ, सदा हें ! कांहीं अन्न आहे का त्या ठोंब्याला ? बरें, इतकें असून पुनः व्यवहारज्ञानाची किती ऐट !

राघोपंत—ह्यः ह्यः ह्यः !

चित्तोपंत—मी शहाणा ! सदा तोंडाशीं तर कुत्रें बांधलेलें ! याच्याशीं भांड, त्याच्याशी भांड ! वा ! मध्यें तर यानें एकदा भंग्याशीं मारामारी केली !

राघोपंत—भंग्याशीं ?

चित्तोपंत—हो ! तुझाला नाहीं का ठाऊक ? एक दिवस सकाळीं हे जों शौच्याला जातात, तोंच भंग्यानें घेतली पाटी काढून ! झाला संताप ! अन्न काय ? बाहेर येऊन त्याच्याशीं मारामारी करायला सुरुवात केली !

राघोपंत—ह्यः ह्यः ह्यः !

चित्तोपंत—मग काय ! त्या वेळेला हीं गर्दी !

राघोपंत—घाणेरडा तर इतका आहे, कीं, सुमार नाहीं. तंबाखूचा बोकणा भरलेला ! आणि जिथेंतिथें पचापचा थुंकायचें ! तसेंच शिकरायचें झालें कीं नाहीं, म्हणजे नेसलेल्या धोतरांतच !

राघोपंत—ऍ !

[ चित्तोपंत ब्हिक्टोरियाच्या पायरीवर डावा पाय ठेवून उभा राहतो. इतक्यांत राघोपंतांचा कारकून मार्केटातून भाजी घेऊन येतो; व सर्व भाजी ब्हिक्टोरियाच्या आत ठेवून पलीकडे उभा राहतो. ]

राघोपंत—भाणली सगळी भाजी ? ठीक आहे. चला आतां घरीं.

**चित्तोपंत**—मला तर त्याच्या नकट्या नाकाचा इतका कांहीं संताप येतो, कीं, कांहीं पुसूं नका !

**राघोपंत**—ह्यः ह्यः !

**चित्तोपंत**—तसेंच हे पडले ठेंगू ! चालतांना जी कांहीं यांची धांदल होते, ती कांहीं विचारूं नका ! ते ढांगळे गोविंदराव मारे सपाटयाने चालले असतात, आणि हें जें अचे अचे हात करून जें कांहीं कुळुंगी कुऱ्यासारखें धांवत असतें ! हाः ! हाः !

[ इतक्यात चिडलेला दत्तोपत पुढे होऊन चित्तोपताला चाट मारतो, तों चित्तोपत तोडघशीं पडतो. दत्तोपत व पक् हे नाहींसे होतात. राघोपत, त्याचा कारकून व कोचमन हे धावत जाऊन चित्तोपताना उभे करतात. आसपासचे लोक गोळा होतात. ]

**राघोपंत**—काय झाले हो चित्तोपत ?

**चित्तोपंत**—कांहीं नाहीं ! थंडीनें पायाला सहज वाताचा झटका बसला.

**राघोपंत**—बसा. गाडींत बसा, चला.

[ उभयता गाडींत बसून जातात.

### प्रवेश पांचवा.

[ स्थळः—राघोपताचा दिवाणखाना. समोरच पुस्तकाचीं चार कपाटें आहेत. मध्ये एक राउड् टेबल् असून त्याच्याभोंवती खुर्च्यांवर राघोपंत, दत्तोपंत व चित्तोपंत बसले आहेत. टेबलावर कपबशा आहेत. राघोपंत तिन्ही कप्समध्ये किटलींतून चहा ओततात. प्रत्येकजण आपापला कप घेऊन बशीत चहा ओतून पिऊं लागतो. पक् जवळच उभा आहे. ]

**राघोपंत**—( बिस्किटांचा डबा दत्तोपंतांच्या पुढें सारून ) घ्या हो, घ्या, बिस्किटें घ्या.

**दत्तोपंत**—( एकदोन बिस्कटें घेऊन ) बाकी आज चहा फारच छान झाला आहे बोवा ! नाहीं चितोपंत ?

**चितोपंत**—अहो, आजच काय ! राघोपंतांच्या येथला चहा नेहमीच चांगला असतो. येथल्यासारखा चहा गावांत कोठें नसतो तो !

**दत्तोपंत**—नुसता चहाच काय, पण राघोपंतांचें सगळेंच चांगलें असतें.

**चितोपंत**—यांत काय संशय !

**राघोपंत**—ह्यः ह्यः ह्यः ! आपलें म्हणजे एक त्रिकूट आहे ना ! दत्तोपंतांवांचून राघोपंताला करमायचें नाहीं, राघोपंतांवांचून चितोपंतांना करमायाचें नाहीं ! अगदीं त्रिमूर्ती दत्तात्रय !

**दत्तोपंत**—ह्यः ह्यः—चाललेंच आहे.

**राघोपंत**—जिथें जाल तिथें आपले तिघे ! काल नाटकालासुद्धा, तिघे बरोबर !

**चितोपंत**—खरेंच, कालचें नाटक आपल्याला फारच आवडलें बोवा !

**दत्तोपंत**—मलासुद्धा फार आवडलें, तोंडावर स्तुति व पाठी-मागें निंदा करणाऱ्या लोकांची ऐशी उडवली आहे त्याच्यामध्ये, कीं यं व !

**राघोपंत**—जग पाहिलें तर शिचें असेंच आहे. तोंडावर स्तुति आणि पाठीमागें निंदा, हें सगळीकडेच आहे ! ह्यः !

**चितोपंत**—अहो, हें चालायचेंच ! पाठीमागें शिब्या देत नाहीं कोण ? सगळे देतात ! पण पुनः समोरासमोर आलों, कीं, सगळे आपण—ह्यः ह्यः !

**राघोपंत**—ह्यः ह्यः ! बहोत खाशी ! कविराज, बहोत खाशी !

**दत्तोपंत**—बहोत खाशी ! ह्यः ह्यः !

**चित्तोपंत**—बाकी मी तर म्हणतो, कीं, अशा लोकांना मारे काठीखालीच झोडपून काढावें ! ह्यः ह्यः !

**राघोपंत**—नाहीं तर त्याच्याहिपेक्षां चांगल्या तोंडातच भडक-वाव्या—ह्यः ह्यः ह्यः !

**दत्तोपंत**—नाहीं, नाहीं ? चांगल्या लाथा मारून तोंडघशीं पाडावें, तोंडघशीं ! ह्यः ह्यः ह्यः !

[ सगळेच ' कशी फजिती केली ! ' अशा भावनेनें एकमेकाकडे पाहून मोठमोठ्यानें हसूं लागतात, तोच पक्डि ' कशी फजिती केली ! कशी फजिती केली ! ' असें म्हणून मोठमोठ्याने हसूं लागतो. तिघेहि चकित होऊन एकमेकाकडे पाहू लागतात. ]

लिहिलें, ता. १० जानेवारी १९१५

प्रसिद्ध, 'मासिक मनोरंजन' जुलै १९१५



# एट नको करुंस !

प्रवेश पहिला.

[ स्थळ—एक लहानशी खोली. आत शिरण्याचें दार समोर भिंतीला मधोमध आहे. डाव्या बाजूला दोन मोठ्या खिडक्या आहेत; पण त्या आतून लावून घेतल्या असल्यामुळे बाहेरचें काहीं दिसत नाहीं. उजव्या हाताकडे पलीकडील कोपऱ्यातल्या दाराकडे पाहिलें, तर त्या बिचाऱ्याला काचितच आपले मन मोकळे करून बोलण्याची परवानगी मिळत असावी, असें त्याच्या तोंडाला बसलेल्या गंजलेल्या कुलुपावरून सहज दिसून येईल. समोरील दाराला लागून उजव्या हाताला एक साधें टेबल असून, त्याच्यावर सात आठ पुस्तकें, टाईम्पीस्, लिहिण्याचे सामान, हिंक्सा दिवा वगैरे जिनसा आहेत. टेबलाखालीं सारून ठेवलेली खुर्ची दिसतेच आहे. तसेंच वर कविवर्य शोले याचा फोटो असलेले एक ब्यालेडर् टेबलाच्या अमळ वर भिंतीला लावलेलें आहे. दोन खिडक्यांच्या मध्यभागी एक लहानशी पेटी ठेवलेली आहे. कपडे वगैरे ठेवण्याकरिता समोर डाव्या हाताकडे भिंतीला दोन खुऱ्या आहेत. खोलीच्या तुळईच्या अलीकडे पूर्व-पश्चिम सतरजी पसरली असून तिच्यावर गोळा करून ठेवलेली वळकटी आहे. घड्याळात अकराचे ठोके पडतात. चारपाच मिनिटानंतर गणपतराव समोरील दार उघडून आत येऊ लागतात. अंधार असल्यामुळें पलीकडचें काहीं दिसत नाहीं. ]

[ आंतून ]—हें रे काय ! दोघेहि आपले रस्त्यातच बोलत उभे !

गणपतराव—( दारांत थांबून ) अहो, त्याला आंत ये म्हटलें मीं. पण तो आलाच नाहीं त्याला काय करणार ! हं: ( अंगांतील सदरा काढून खुंटीवर ठेवतो )

[ आंतून ]—कोण विनू आला होता वाटतें ?

गणपतराव—( वळकटी पसरतो ) हो तोच आला होता.

[ आंतून ]—इतक्या रात्री काय त्याचें काम होतें ?

गणपतराव—नाहीं, तसें कांहीं नाहीं. आला होता आपला सहज, झालें. ( किंचित् थांबून दार लावून घेतो व आंतून कडी घालतो. नंतर घड्याळाकडे पाहून ) चला ! अकरा वाजून गेले. निजलेच पाहिजे आतां. ( घड्याळ हातांत घेतो. ) सकाळीं लवकर उठायचें आहे. ( घड्याळाला किल्ली देऊं लागतो. ) कशाचें काम आधि काय ! नसल्या भानगडी करतात, ( घड्याळ टेबलावर ठेवून देतो. ) आणि मग बसतात रडत. ( गादीवरील ब्लॅकेट् काढून पलंगपोसानें गादी झटकूं लागतो. ) बोडक्याचा करतात रोमान्स् आपल्या ! कुठें तरी वाचतात, कांहीं तरी ऐकतात, आणि सुटतात नाचत झालें ! आयडिअल् रोमान्स् करायचा तर खुशाल आपल्या घरीं करावा. ( गादीवर नीट पलंगपोस पसरून ब्लॅकेट् झटकतो. ) लोकांना कां ताप ! ( ब्लॅकेट् गादीवर ठेवतो. ) बरें, पुनः सांगायची सोय नाहीं. हें आपल्या व्यक्तिस्वातंत्र्याच्याच शेखीमध्ये ! आणि सदा बायकांच्या गोष्टी. 'मी ह्यांच्या घरीं गेलों होतो, आणि त्यांच्या घरीं गेलों; आणि ती असें म्हणली अन् मी असा खिदळलों !' काय हें ! ( टेबलाजवळ जाऊन दिवा विझवतो. ) नाहीं, झालें नाहीं कांहींसुद्धा. पण जगांत वागायचें म्हणजे मोठें कठीण काम आहे, अन् त्यांतून बायकांच्या बाबतींत तर फारच जपलें पाहिजे ! ( थांबून ) हो तर काय ! आधीं परक्या बायकांशीं बोलाच कशाला ! मग चेष्टा करणें तर दूरच ! ( थांबून ) आपलें जपून असायला पाहिजे येवढें खरें. बाकी मी काय सांपडतो म्हणा असा. त्याच्यासारखा लेचापेचा नाहीं आहे मी ( कांहींतरी खसबजल्यासारखा आवाज होतो. ) काय बरें वाजलें

आतां ? ( थांबून ) असेल त्या दाराच्या पाठीमागे कांहीं तरी. बरेच दिवस झाले. एकदा उघडून आतून नीट झाडून घेतलें पाहिजे, ( थांबून ) गोष्ट विनूच्या मनाला लागून राहिल बाकी. बिचाऱ्याला नीट झोंपसुद्धां यायची नाहीं. हं ! चालायचेंच. कोंवळ्या मनाच्या माणसांचें असेंच व्हायचें. चूक साधी का असेना; पण त्याच्या जिवाला ( थांबून ) ती जन्मभर टोंचीत राहिल. ( थांबून ) ऐकल्या-पासून मलासुद्धा कसेंसेंच—झोंपच येत नाहीं ! ( थांबून ) चला, निजा आतां नाहींतर परवांसारखीं, भयंकर स्वप्ने—

### प्रवेश दुसरा

[ स्थळः—गणपतरावाचीच खोली, पण ती त्यांना स्वप्नात दिसत आहे. कोपऱ्यातील दाराचें कुलूप आपोआप निघून कडीही निघते. नंतर दार उघडले जाते. खोर्लत ताबडा उजेड पडतो. दारातून एक मोठी आकृति बाहेर येते. पायापर्यंत काळा झगा घातलेला असून, डोक्याचे व दाढीचे काळे केस पाठीवर, खाद्यावर, व छातीवर लाबवर पसरले आहेत. आकृतीच्या तोडाचाही रंग काळाच आहे. गणपतराव विछान्यावर तोंडा-पर्यंत पाघरून घेऊन निजले आहेत ]

गणपतराव—( बरळत ) कोण तूं !

काळी आकृति—( गणपतरावाजवळ उभी राहून ) मी आहे.

गणपतराव—( बरळत ) कोठून ?....

काळी आकृति—अंधारातून. ( थांबून ) तुला न्यायला आलों आहे. सगळें बोलणें तुझें ऐकलें. तूं येशील असें वाटतें. मग काय ?

[ इतक्यात पेटीपलीकडील खिडकी उघडून, एक तेजःपुज व पाढरी शुभ्र आकृति आत येते. तिच्या अगात पाढरा झगा असून, तिच्या दाढीचे

व डोक्याचे पादरे केस पाठीवर, खांद्यावर व छातीवर पसरले आहेत. मधून मधून तांबूस रंगाची झाक मारणारा असा पादरा प्रकाश खोर्लीत पडतो ]

पांढरी आकृति—चल, दूर हो. [ गणपतरावाजवळ जाऊन उभी राहते. ]

गणपतराव—( बरळत ) को-ण ?

पांढरी आकृति—मी प्रकाशांतून आलों

गणपतराव—( बरळत ) कशाला—?

पांढरी आकृति—तुला बाचवायला.

काळी आकृति—नाहीं, तो आतां तुझ्या ताब्यांत राहीलसें दिसत नाही

पांढरी आकृति—पण मी रात्रंदिवस सारखा त्याच्याजवळ.

काळी आकृति—मीसुद्धा आहे.

पांढरी आकृति—तो वागतो माझ्याच तंत्राने....

काळी आकृति—काहीं नाही. मी आता त्याला पकडला आहे.

पांढरी आकृति—तो कसा ?

काळी आकृति—त्याच्याच अभिमानाने....

पांढरी आकृति—हो, खरेंच.

काळी आकृति—तेव्हां आतां प्रत्यक्ष सृष्टीतील कोणाला तरी चियावून मी ह्याला ताबडतोब आपल्या ताब्यांत—हं: ! त्याला वाटलें माझे कोणी ऐकलेंच नाही !

पांढरी आकृति —आधीं माझे ऐक, मी काय म्हणतो....

काळी आकृति—एकदा सोडून शंभर वेळां.

पांढरी आकृति—ह्याला, ताब्यांत आणण्याकरितां....तूं जें प्रत्यक्ष सृष्टींत करणार....

काळी आकृति—तें आधीं....खमसृष्टींत....येवढेंच कीं नाहीं.

पांढरी आकृति—हो तसेंच.

काळी आकृति—ठीक आहे. पण . मला नाहीं वाटत त्याचा कांही उपयोग....

पांढरी आकृति—असें कां म्हणतोस ?

काळी आकृति—कारण....किती तरी वेळां असें आपण करतो....पण कोणी लक्षच....

पांढरी आकृति—आपल्याकडून जितके आधीं दाखवायचें तितकें....

काळी आकृति—बरे आहे, कांहीं हरकत नाहीं....मला पुष्कळच धीर ...हं !

पांढरी आकृति—कां हासलाससा ?

काळी आकृति—कारण....मी इतक्या तुला सवलती देतो.... तरी....गर्दी माझ्याकडेच....याचा कधीं शेवट नाहीं का ?

पांढरी आकृति—नाहीं, हें असेंच चालायचें....

काळी आकृति—पण दिवसेंदिवस जग तर....तो पहा....तो मनोरा किती उंच ...उंच....

पांढरी आकृति—भोंवळ येऊन तितकाच सपाटयानें खालीं....

( १८६ )

## प्रवेश तिसरा

[ स्थळ—गणपतरावाच्या स्वप्नातील बाग. बाकावर सरासरी पंचवीस व अठ्ठावीस वर्षांचे असे दोघेजण बसले असावेत असे वाटते. ]

पहिला—खरेंच का आपण येथे आलों आहोंत ?

दुसरा—हो, हो, ती बाग ही !

पहिला—पण येथे कसे आलों बोवा !

दुसरा—तें काहीं ठाऊक नाहीं.

पहिला—मग मघाचें स्वप्न कीं आतांचें स्वप्न ? मघाशीं आपण पॅरिसमध्ये....

दुसरा—काय बोवा, मला कांहीं....कसें अन् काय इथें आलों आहोंत खरें.

पहिला—पण आपण इकडे सासून् इस्पितळापाशीं कसे ?

दुसरा—अरे, ती पहा गमत !

पहिला—खरेंच कीं !

दुसरा—आणि इस्पितळापाशीं न्हाव्याचें दुकान ?

पहिला—तो कोण गणपतराव का ?

दुसरा—हो. तोच तो.

पहिला—अरे, तो तर त्या माणसाची हजामत करतो !

दुसरा—शाबास ! सगळें सोडून दिलें आणि हा धंदा आरंभला का.....

पहिला—हं. बरी फजिती झाली आहे !

दुसरा—अं: त्याची उडवायला रे किती वेळ !

पहिला—माझ्या मनांतून फार आहे कीं या गणपतरावाची एकदा....

दुसरा—कारण ?

पहिला—फार ल्याला घमेंड आहे असें दिसतें.

दुसरा—ती कशाबद्दल ?

पहिला—बायकांच्या बाबतींत....आपण कधी चुकलों नाहीं,  
अन् कधी....चुकणारही नाहीं.

दुसरा—असें का ? अरे वा: ! स्वारी कधी बोलली होती  
वाटतें....

पहिला—नाहीं, बोलला नाहीं.

दुसरा—मग कशावरून म्हणतोस ?

पहिला—मला आपलें कळलें आहे.

दुसरा—तेंच कसें तें सांग ना.

पहिला—कसें तें कांहीं... पण कळलें आहे येवढें खरें....

दुसरा—हं: ! काय पहा !

पहिला—काय झालें ?

दुसरा—तूं बोलायला, अन् मला युक्ति सुचायला, एकच गांठ....

पहिला—वा ! मग काय छानच.... !

दुसरा—पण. . एक मोठी अडचण आहे बोवा.

पहिला—ए: ! अडचण कसली आली आहे त्यात !

दुसरा—नाहीं, होईल तेव्हांच. पण या कामात....

पहिला—माझ्या बायकोची मदत पाहिजे....

दुसरा—हं, येवढेंच.

पहिला—मग काय तेव्हांच....

दुसरा—त्यांत कांहीं त्यांना....

पहिला—ठीक आहे.

दुसरा—कसें करायचें तें....

पहिला—आलें लक्षांत.

दुसरा—ठरलें तर....

पहिला—ठरलें म्हणजे....ठरलें म्हणजे.. .ठरलें म्हणजे....

दुसरा—वा ! तूं तर नाचायलाच....मग मीही....

पहिला—आपल्याबरोबर.. .

दुसरा—ह्या सगळ्या इमारतीही....

### प्रवेश चौथा

[ स्थळ—स्वप्नातील तीन चार खणाची खोली. समोरील भिंतीजवळ एक टेबल असून, त्याच्याच डाव्या बाजूस आरामखुर्चीवर गणपतराव वाचीत बसले आहेत. इतक्यात एक बावीस तेवीस वर्षाची बाई आत येते, व टेबलाच्या उजव्या बाजूकडील खुर्चीवर बसून कागदावर काही लिहू लागते.]

बाई—( लिहितां लिहितां मध्येच थांबून ) कां आज फार....

गणपतराव—नाहीं काहीं विशेष. .

बाई—मला आपल्याला एक....

गणपतराव—कांहीं विचारायचें आहे ?

बाई—आपण ऐकाल तर....

गणपतराव—अगदी जरूर....

बाई—मला कां नाहीं इकडचा स्वभाव....

गणपतराव—अरेरे ! अशा एकदम....

बाई—भारीच जाच हो !....तुम्हाला दिसत नाहीं....पण....

गणपतराव—मला नव्हतें ठाऊक इतका तो....

बाई—किती पण....भारीच हो....

गणपतराव—मग त्याला आतां....

बाई—आपण जर....

गणपतराव—बरे आहे, मी पहातो सांगून....

बाई—सांगूं नका गडे ..

गणपतराव—मग ? ..

बाई—जा मेलें ! अजून सुद्धा....

गणपतराव—म्हणजे !....माझ्यावर ? ..

बाई—आता सागायला का पाहिजे ?

गणपतराव—खरेंच का माझ्यावर ?

बाई—जा गडे !

गणपतराव—मग इतके दिवस....

बाई—आपण जर मजकडे मुळीं हुंकूनच पाहानात....

गणपतराव—मला तरी काय बरे ठाऊक....

बाई—रात्रंदिवस आपली....

गणपतराव—इतकें का तुझें माझ्यावर... ?

बाई—पण आपलें मात्र....

गणपतराव—खरें जर विचारशील तर तुजकडे....माझा थोडा....

बाई—मला वाटलें आपलें प्रेम....बायकोवरच....

गणपतराव—ए: ! ती कसली आली आहे !

बाई—हं: !

गणपतराव—तो कोठें, बाहेर....

बाई—हो, आणि आतां....लवकर नाहीं यायचे....

**गणपतराव**—वा ! मग काय....( उठून दार लावून आतून कडी लावतो, व तिच्याजवळ जातो ) अगदी खरें ना ?

**बाई**—अगदी खरें !

**गणपतराव**—मग आतां....[ असें म्हणून तिला आलिंगन घायला जातो, तोंच दाराची कडी आपोआप निघून दार उघडलें जातें, व दोघेजण आंत येतात. बाई नाहींशी होते. ]

**पहिला**—पाजी माणूस ! .. लाज नाही वाटत ?

**दुसरा**—पाहतोस काय ! लाथ मारून. ..

**पहिला**—लाथ कशाला ...चांगला जोडाच ..(फडाफड मारतो.)

**गणपतराव**—( थरथर कांपत व रडत ) नको !

**दुसरा**—नको कसें ? खेही म्हणवतोस

**पहिला**—मला तर चांगला सज्जन...

**दुसरा**—सज्जन कशाचा ! बदमाश .

**पहिला**—मोठा अभिमान....

**गणपतराव**—( रडत ) आतां नाहीं !

**दुसरा**—नाहीं कसें ! लगाव आणखी. .

**पहिला**—शरम नाहीं ! ( आणखी गणपतरावांना जोड्यानें फडाफड मारतो. ) चल नीघ.....!

**गणपतराव**—( रडत ) जातों ! ...पण दार कुठें आहे ! ( दार सांपडत नाहीं. इकडे तिकडे धावूं लागतो. आणखी पुष्कळ माणसें धावून येतात व सगळेजण जोडे मारूं लागतात. अंधार पडतो व खोली दिसेनाशी होते, पण सारखे जोडे बसत असल्याचा भास होतो. ) दारच सांपडत नाहीं ! हाय !....

( १९१ )

## प्रवेश पांचवा

[ स्थळ—गणपतरावाची खोली, पण ती त्यांना स्वप्नात दिसत आहे. टेबलावर दिवा लावलेला आहे. स्वप्नातील गणपतराव घाईघाईने आत येऊन सतरंजीवर मट्कन खाली बसतो. ]

**गणपतराव**—खिडक्या लावलेल्याच आहेत ना ?.... नाहीतर आंत येऊन आणखी मला....करुं तरी काय आतां ! ( रडूं लागतो )  
....प्रत्यक्ष स्नेहाच्या बायकोशी....गेलें ! इतक्या दिवसांचें चांगलें आयुष्य पार ! ( मोठमोठ्याने स्फुंदूं लागतो. )....आतां ?....आतां मी जाऊं तरी कुठें ?... गोविंदरावाकडेसुद्धा ? .. छे ! तिथेंसुद्धा नाही ! इतक्या वर्षांचा स्नेह, पण....त्याच्यापुढें जाऊं तरी कसा ? मनाचें पावित्र्य ! माझ्या मनाचा जोर !....( स्फुंदत ) कुठें आहे आतां !.... जगांतील प्रत्येक वस्तु 'या, जोडेखाऊ ! या जोडेखाऊ !' म्हणून ( खाली डोकें टेकून अधिकच स्फुंदूं लागतो. )....अण्णा !....अण्णा ! ....पण त्यांना तरी हें काळें तोंड... ( दोन्ही हातांनी तोंड झांकून मोठमोठ्याने रडूं लागतो. ) विनूला नांवे ठेविलीं, आणि मी ?.... जगांत डोळे उघडून मी !....मी आतां पाहूं तरी कसा ! ( पुनः रडूं लागतो. ) ..चला अफू खाऊन जीवच....( उठतो व टेबलाचा खण ओढून एक लहानशी डबी घेतो. त्यांतील अफू घेऊन हातावर ठेवतो. ) हो ! खावीच....नाहीं, खायलाच पाहिजे आता !....रडून काय उपयोग !....देवा ! नुसत्या रडण्यानें जर झालेल्या गोष्टी न झालेल्या होत्या, तर किती....किती चांगलें....!

[ इतक्यात पादरी व काळी आकृति आत येते. पादरी आकृति गणपतरावाजवळ जाऊन उभी राहते व काळी आकृति कोपण्यात उभी राहते. ]

**गणपतराव**—( घाबरून ) कोण तूं ?

पांढरी आकृति—मी तुला....

गणपतराव—( काळ्या आकृतीकडे पाहून ) आणि तो ?

पांढरी आकृति—पुनः सांगतो....

गणपतराव—काय ?....

पांढरी आकृति—नरकातील दूत....

गणपतराव—आणि स्वर्गातील....?

पांढरी आकृति—दोन्हीही....अगदी जवळ....सारखे टपून....

गणपतराव—( घाबरून ) पण मी अफ्र ..

पांढरी आकृति—नाहीं, हें स्वप्न ..

गणपतराव—काय ! हें स्वप्न !... हें स्वप्न ! !....

पांढरी आकृति—होय ! तुला आधी सावध करण्याकरितां ..

गणपतराव—स्वप्न !

पांढरी आकृति—ध्यानांत ठेव....पेट नको करूंस....मनांतल्या मनांतसुद्धा....

[ काळी आकृति नाहीशी होते. खोलीला कप सुटून, ती नाहीशी होते. अत्यंत तेजस्वी असा पाढरा स्वच्छ प्रकाश पडत जातो. पाढरी आकृति मोठी व उंचच उंच होत जाऊन, लाबवर जटा सोडलेली, कपाळाला भस्म लावलेली व गळ्यात रुद्राक्षाच्या, फुलाच्या वगैरेंच्या माळा घातलेली, अत्यंत रेखीव व तेजःपुज अशी दिसू लागते. आकृति गणपतरावाकडे पहात पहात आपलें तोंड त्याच्या तोंडाजवळ नेऊ लागते, तोंच—]

( १९३ )

## प्रवेश सहावा.

[गणपतराव घाबरून व घामाघूम होऊन 'राम !' असे म्हणून बिछान्यावर चट्कन् उठून बसतो.]

गणपतराव—ह्रस्व ! किती विलक्षण स्वप्न ! ( थांबून ) पण तें स्वप्नच होतें, हें किती चांगलें झालें ! नाहींतर तेंच खरें असतें— ( थांबून ) पण, खरोखरच मी जागा झालों आहे ना ? नाहींतर— ( आसपास नीट दोन तीन वेळा पाहून ) उठाच आतां. त्याशिवाय नाहीं खात्री व्हायची, [ इतक्यात कोणीतरी कोमल आवाजानें 'राम आकाशीं पाताळीं ! राम नादे भूमंडळीं ॥' म्हणत असल्याचें ऐकूं येतें. ] अह ( उठून पलीकडील खिडकी उघडतो, तोंच अरुणोदयाचा प्रकाश त्याच्या तोंडावर व सर्वांगावर पडतो. क्षणभर पहात उभा राहातो, इतक्यात घणघण् घणघण् असा घंटानाद ऐकूं येतो. 'राम नित्य निरतरी। राम स—बाह्य—अभ्यंतरी ॥' असे पुन. भूपाळीचे कर्णमधुर शब्द ऐकू येतात. ) खरें आहे ! ( थांबून ) मघाचें तें स्वप्नच,—आणि हें देऊळ—हें शिखर—हें आकाश किती पवित्र ! ( डोळे मिटतो. तोंच डोळ्यातून अश्रुधारा येतात ) छातींत कसे धडधडतें आहे ! ( डोळे पुसूं लागतो ) पण हें परमेश्वराचें धडधडणें, ( पुन. डोळे भरून येतात. ) आणि हे अश्रु—?

लेखन ता. २१ डिसेबर १९१५ प्रकाशन, 'रत्नाकर' जानेवारी १९२८





---

# कारकून नाटक

---

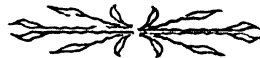
# कारकून.

— ० —

( लेखक—'दिवाकर' )

'कारकून' नाटकाचा प्रथम प्रयोग मुक्काम पुणे येथे किल्लोस्कर नाटक-गृहात रा० देवल याच्या 'फाल्गुनराव' नाटकानंतर महाराष्ट्र नाटक मंडळीने तारीख २६ माहे जून सन १९२३ रोजी रात्री करून दाखविला. प्रथम प्रयोगात ज्यांनी कामे केलीं त्यांची नावे:—

दिनकरपंत	रा० केशव च्यवक दाते.
नानासाहेब	„ गणेश कृष्ण बोडस.
अप्पासाहेब	„ वामन कृष्ण दातार.
गोविंदराव	„ दत्तात्रेय पाडुरग डोगरे.
केशवराव	„ विश्वनाथ हरि आटवले.
पट्टेवाला नं. १	„ भाऊ केशव सहस्रबुद्धे.
डॉ० स्ट्रिंगमन्	„ दत्तात्रेय नरहर वैशपायन.
हणमंतराव	„ प्रल्हाद रामचंद्र जोशी
गोपाळराव	„ बाबू सखाराम पेटकर.
अनतराव	„ गोपाळ कृष्ण ओक.
पट्टेवाला नं २	„ परशुराम मुकुंद शाळिग्राम.
यमुनाबाई	„ सिताराम दिनकर जोशी.
सुंदराबाई	„ विष्णु हरि औधकर.
सखाराम	„ दत्तात्रेय मार्तंड कुलकर्णी.
पोलिस शिपाई	„ पाडुरग वामन जोशी.



# कारकून

## अंक पहिला

[ स्थळ: —सरकारी कचेरी. एक मोठी खोली. चार कारकून काम करीत बसले आहेत. उजव्या हाताशी असलेल्या खोर्लीतून टाइपरायटर्सचा आवाज ऐकू येत आहे. पाठीमागच्या बाजूस एक मोठा दिवाणखाना असून त्यातही बरेचसे कारकून काम करीत बसले आहेत. मधूनमधून पट्टेवाले वेताच्या टोपल्यात कागद घेऊन व मध्येच 'सा ५५ व !' असे ओरडत इकडून तिकडे धावत आहेत. लाबवर कोणीतरी टेलिफोनवर बोलत आहे असे वाटते. खोलीच्या डाव्या हाताकडे दुसरी एक खोली असून तिचे दार अर्धवट उघडे आहे. दारान्वरच किंचित् वरच्या बाजूला 'रेकॉर्ड' अशी डोळे वटारून बघणारी पाठी दिसत आहे.]

[पात्रे:—केशवराव, गोविंदराव, दिनकरपंत, कारकून, अप्पासाहेब: एक जुने व अनुभवी कारकून. नानासाहेब: सर कारकून. ]

[ काल:—१९०८ ते १९१५ या सालातील कोणतेही वर्ष. ]

केशवराव—(जाभई देऊन हातातील कागदाने वारा घेत घेत) आ-य आई ! छे बोवा ! काय मयकर उन्हाळा हो !

गोविंदराव—काही विचारुं नकोस ! सारख्या डोक्यातून अन् अगा-तून घामाच्या घारा चालल्या आहेत ! हुश ! हा, हा, हा !

केशवराव—नाहीं-पण यंदाचा उन्हाळा जरा जास्तच-

गोविंदराव—अरे चालायचेंच दिवसेंदिवस उन्हाळा आता जास्तच  
कडक येत जायचा, कारण—

अप्पासाहेब—डॅम् ! कोठलीं निव्स् आणलीं आहेत कोणाला ठाऊक !  
नागर जसे काहीं !

केशवराव—अहो, नागरच नाही तर काय ! अक्षरसुद्धा घड येत  
नाहीं ! भीक लागली आहे डिपार्टमेंटला, तेव्हा हें असलें काहीं तरी  
आपल्या गळ्यात ( लगबगीनें अप्पासाहेबाजवळ जाऊन ) अप्पासाहेब, हें  
पहा बरें, निव् कसें काय चालतें तें !

अप्पासाहेब—( पहिलें निव् फेंकून देऊन दुसरे लावतो व लिहूं  
लागतो ) आहे ! फकड आहे !

केशवराव—( हंसत ) हे: हें:, हे आपलें माझे खासगी आहे हो !  
( आपल्या जागेवर जाऊन बसतो व काम करू लागतो. )

गोविंदराव —( आपल्याशीं ) हो हो, असायचेंच तें ! असा खासगी  
कारभार केल्याशिवाय झोंपा कशा ताणायला सापडतील हपिसात ! चोर  
लेकाचा !

अप्पासाहेब—अरे केशवराव, कोण म्हणालास तू कोंकणातून कोण  
आलें आहे ? आत्या का तुझी ?

केशवराव—साहेब, आत्या नाही. मावशी आली काल माझी !

अप्पासाहेब—फणस मोठा छान निघाला बोवा तुझा !

केशवराव—(हंसत) हें: हें: नानासाहेबही तेंच म्हणत होते. उठल्या-  
बरोबर सकाळीं दुसरें तिसरें काहीं केलें नाही ! नानासाहेबाकडे  
जाऊन तिथें एक फणस ठेवला, आणि लगेच तडक आपल्याकडे—

गोविंदराव—(आपल्याशीं) पहा, लेकाच्याचें कसें खासगी आहे तें !

पट्टेवाला—( आंत येऊन ) हं, दिनकरपंत हें इटेदमेंद् घ्या.  
नानासाहेबानीं सांगितलें आहे कीं, हें आजच्या आज तयार होऊन  
मिळायला पाहिजे ! समजलें का !

दिनकरपंत—अहो, पण हें आजच्या आज होणार कसें !

पट्टेवाला—तें मला नाही ठाऊक ! नानासाहेबांनी सांगितलें कीं, आजच्या आज—

दिनकरपंत—आधींच काम किती पडलें आहे, आणखी—

पट्टेवाला—ही कुरकुर माझ्याजवळ का ? साहेबांनी सांगितलें. मी आणून दिलें. करा, नाही तर तिकडे फेकून द्या ! [ निघून जातो ].

गोविंदराव—( दिनकरपताच्या टेबलावरील कागदाच्या भाऱ्याकडे व खुद्द दिनकरपताकडे पाहून थोड्या वेळानें ) खरेंच, काम बाकी पुष्कळच पडलें आहे ! आणि स्टेट्मेंट्ही काहीं लहान सहान दिसत नाही !

केशवराव—अहो, तुम्हाला ठाऊक नाही पंताचें ! अक्षर चागलें आहे, अन् ते काम फार काळजीपूर्वक करतात, म्हणून साहेबाची त्यांच्यावर इतकी मर्जी आहे ! आपल्यासारखें थोडेंच आहे ! बोलून चालून आळशी माणसें !

गोविंदराव—हं:, चागली मर्जी आहे अन् काय ! एखाद्याचें अक्षर चागलें आहे, अन् तो काळजीनें काम करतो, म्हणून उगीच त्यांच्यावर वरच्यावर कामाचा बोजा लादणें, ही छान तुमची मर्जी आहे बुवा !

केशवराव—अरे अजून रुळले नाहीत ते ! येऊ दे. एकदा अनुभव येऊ दे म्हणजे आपसूखच ताळ्यावर येतील.

गोविंदराव—तें कसें ?

केशवराव—अरे तर, नोकरी म्हटली कीं, आपण होऊन जीव तोडून उगीच भरधाव धावूं नये, हें कळलें नाही त्यांना अजून ! मी म्हणतो, केलें—छाती फुटेपर्यंत काम केलें ! फायदा काय ! पैशाच्या नावानें तर बाजा !

गोविंदराव—अरे अमळ हळू बोल ! तो काकोबा तुझें ऐकेल ना ! हं:, केशवाचा तो एक कागद घेऊन बसले आहेत !

केशवराव—मजा आहे अन् काय ! जाऊ दे । आपल्याला काय करायचें आहे त्याच्याशीं ? ( वरेचसे कागद टेबलावर इकडे तिकडे पसरून ) आता काहीं तरी काम करायला पाहिजे ! नाही तर आपल्याही गळ्यात एखादें घोंगडें यायचें !

गोविंदराव—( दिनकरपताकडे पहात आपल्याशी ) सारखें खालीं मान घालून काम करतो आहे ! जरा अमळ मदत करू का !—पण नको ! आज एकदा मदत केली, तर रोज उठून कटकट लागायची पाठीमागे ! आणि ' तुला काम कमी ! ' म्हणून आणखी एखाद्या उडाणटप्पूचे काम वसायचे टाळक्यावर ! तेव्हा नकोच तें ! ( काम करू लागतो. )

दिनकरपंत—( घड्याळाकडे पहातो. )

केशवराव—काय पंत, घड्याळाकडेसे पहाता आहे ?

दिनकरपंत—काहीं नाही, सहज किती वाजले ते पाहिले. ( आपल्याशी ) साडेपाच तर आताच झाले. आठव्या आत काहीं आज घरीं जायला सापडत नाही ! ( थाबून ) रोजचेंच आहे ! आणि घरीं ..घरीं तर—चूप ! आता उगीच गडबड करू नकोस !

अप्पासाहेब—( काहीं वेळानें ) साहेब गेले का हो ?

केशवराव—हो केव्हाच ! ते तर साडेचारालाच गेले ! कामात होता आपण, म्हणून आपल्याला समजले नाही ! अप्पासाहेब, सहा वाजायला आलें !

अप्पासाहेब—येऊ दे रे ! पण हो, आज तुम्हाला एक आनदाची बातमी समजली का ?

केशवराव—ह्यः ! ह्य ! ती कोणती, अप्पासाहेब ?

अप्पासाहेब—काय, ठाऊक नाही ? काय गोविंदराव, तुम्हाला काहीं सुगावा ?

गोविंदराव—नाही बोवा, काहींच समजलें नाही मला !

केशवराव—अहो, नाहीतर आमच्या पताना ठाऊक असेल. काय पत ?

अप्पासाहेब—अरे त्याला कोठले ठाऊक असायला ! साहेबाना आपल्या प्रमोशन झाले ! समजलें का ?

केशवराव—अस्से ! पण ते किती ?

अप्पासाहेब—किती म्हणजे ? बाराशेचे आठराशे आणि शिवाय भत्ता ?

गोविंदराव—चैन झाली अन् काय !

अप्पासाहेब—बाकी साहेब आपला हुशार माणूस म्हणा !

केशवराव—हो तर ! यात काय संशय ! अहो तें...मार्गे नाही !  
त्या भक्तेबिलाच्या बाबतीत अकौंटंट जनरल्ला ऐसा टरकावला की, ज्याचें  
नाव ते ! याला म्हणावें लेखणी ! नाही तर आम्ही ! बसलों आहोत  
दळीत ! ( दिनकरपताखेरीज सर्वजण हसतात ) .

केशवराव—( दिनकरपताकडे रोखून पहात ) प...ण काहो अप्पा-  
साहेब, आमच्या पताना नाही का काहीं मिळालें ! ते तर कवी आहेत !

दिनकरपंत—काय, काहीं तरी बडबडता हो !

केशवराव—अरे वा ! मोठें चमत्कारिकच दिसता ! काय बडबडलों हो !

गोविंदराव—शूक ! गप बसा-नानासाहेब आले.

केशवराव—येईनात आले तर ! काहीं अकल आहे की नाही !

दिनकरपंत—चूप रहा !

नानासाहेब—( आत येऊन ) सायलेन्स ! काय गडबड आहे !  
अप्पासाहेब, अहो, हें डायरेक्टर जनरल्लेचे प्रकरण इनस्पेक्टर जनरल्लेकडे  
काय म्हणून गेले !

अप्पासाहेब—पाहू, पाहूं बरे. ( प्रकरण हातात घेऊन पहातो ) .

नानासाहेब—अहो, साहेब किती ओरडत होते ! काम नीट होत  
नाहीं अन् काहीं नाही, हपीसात सगळा गोंधळ माजला आहे म्हणून ! हें  
काय हे !

अप्पासाहेब—ह, आता आलें लक्षात. दिनकरपंत, इकडे या पाहू.

नानासाहेब—कोणाची ! याचीच चूक का !

अप्पासाहेब—हो,—तुम्ही हें प्रकरण डि. जी. कडे पाठवायचें सोडून  
आय्. जी. कडे काय म्हणून पाठविलेंत !

दिनकरपंत—( प्रकरण पाहून ) साहेब, आपण पत्ता तर हा आय्.  
जी. चा—

नानासाहेब—अहो, नुसते पत्त्याचें काय घेऊन बसला आहात !

मजकूर नको का वाचून पाहायला ! असें कसें डिस्पेंच् करता तुम्ही !  
डोळे उघडे ठेऊन काम करता का झोप घेता !

आप्पासाहेब —( कागद टेबलावर ठेवून त्यावर काहीं लिहूं लागतो ).

गोविंदराव—( आपल्याशीं ) आहे कीं नाही ! घसरले अप्पासाहेब !  
नानासाहेबांनीं लक्ष दिलें नाहीं, साहेबांनीं पाहिलें नाहीं ! अन् उट्टें निघतें  
आहे त्याचें दिनकरपतावर ! खासा न्याय !

अप्पासाहेब —( प्रकरण दिनकरपताच्या हातात देऊन ) जा ! पुनः  
अशी चूक करूं नका. नीट केअरफुली—काळजीनें—काम करित जा—  
समजलें !

केशवराव—( दिनकरपताकडे पाहून ) आर्धी तें स्टेट्मेंट् तयार करा  
आणि मग—

नानासाहेब—काय ! तें अजून तयार झालें नाहीं ! शाबास !

दिनकरपंत—साहेब—

नानासाहेब—काय, साहेब काय ! आजच्या आज तयार व्हायला  
पाहिजे, असे सागून पाठविले होतें, आणि तुम्ही तर—काहो अप्पासाहेब,  
तुम्ही तर याची मोठी शिफारस केली होती, कीं, हे फार कळकळीनें  
काम करणारे आहेत म्हणून ! पण हे तर अगर्दी सुस्त दिसतात ! तें  
काहीं नाहीं ! आताच्या आता तें स्टेट्मेंट् तयार होऊन साहेबाच्या  
बंगल्यावर रवाना झालेंच पाहिजे !

दिनकरपंत—साहेब, अजून टपालच किती—( अप्पासाहेब डोळ्यानें  
खुणावतात.)

नानासाहेब—काय ! टपालही अजून शिल्लकच ! हपीसांत भांडणें  
करा, ( केशवरावाकडे नजर टाकून दिनकरपंतास ) नाहीं तर कविता  
खरडा, म्हणजे छान काम लौकर होईल !

दिनकरपंत—पण साहेब—

नानासाहेब—( उसळून ) वर तोंड करून बोलता आणखी !  
दिनकरपंत, तुम्हाला अजून कायम व्हायचें आहे, लक्षांत ठेवा

केशवराव—( आपल्याशी ) खाशी—छान झाली !

पट्टेवाला—( आत येऊन ) साहेब, बाहेर टागा उभा आहे.

नानासाहेब—अरे हो, खरेंच की ! चला अप्पासाहेब, येता का ?

अप्पासाहेब—हो, हो, चला की ! माझी तयारी आहे. दिनकरपत, आजच्या आज सगळें टपाल, आणि तें स्टेट्मेंट् तयार करून, मग घरी जा बरें.

नानासाहेब—काम पाहिले तर काहीं नाहीं, पण गोंधळ किती ! का हो अप्पासाहेब, आपल्या वेळेला तर याच्या तिप्पट काम होतें !

अप्पासाहेब—ह्यः ! ह्यः ! ह्यः !

नानासाहेब—पण काहीं नाहीं ! पाचाच्या आत पार फडशा ! चला, येता ना ! ( जातो. )

अप्पासाहेब—हा आलोंच. सुपिरियरशीं कसें बोलावें हें अजून समजत नाहीं तुम्हाला ! (उपरणें झटकून व हातात छत्री घेऊन) परबाच नानासाहेब म्हणत होते, कीं, सिव्हिल् सर्जनकडे तुम्हाला पाठवावयाचें म्हणून. अन् तुम्ही तर हें असें—केशवराव, जरा त्यांना मदत करा हो ( जातो ).

केशवराव—होय साहेब. काय दिनकरपंत, पाहू काय काय—

गोविंदराव—( सगळे आवरून ठेवून ) चला, आता आपण कशाला उगीच बसा ? ( जाऊ लागतो. )

केशवराव—काहो ! निघाला वाटतें ! याबा, मी येतो ना. (डोक्याला रुमाल बांधू लागतो ) अहो, घरात म्हणजे कोण अडचण ! अन् त्यात आणखी पाहुण्याची भर ! का...य एक एक ( गोविंदरावाबरोबर दाराशीं गेल्यावर दात विचकून व मागें वळून ) पत ! सगळें तें करा आणि मग घरी जा बरें !  
[ दोघेही जातात. ]

दिनकरपंत—( थोडा वेळ काम करून आपल्याशीं ) असें वाटतें कीं—स्स ! ( दात ओठ खातो ) आहाहाहा ! डोकें कसें पेटून गेलें आहे ! ( काम करू लागतो ). जिवा ! तुला अजून कायम व्हायचें आहे, अजून तुला कायम व्हायचें आहे. ( थांबून ) येऊं दे, लागतील तितके अश्रूंचे

लोट येऊं देत ! दुःखाची इतकी आग भडकली आहे, कीं, ते पार कर-  
पून-हुश ! ( काम करू लागतो ) तूं काय समजलास आहेस ! जरूर  
नाहीं त्या नोकरीची ! ( झटकन् एक कोरा कागद घेऊन त्यावर काहीं  
लिहूं लागतो ) पण हो, हो, बेटा ! अमळ घराकडे- ! ( शून्य दृष्टीने पाहूं  
लागतो, तो पुनः डोळे भरून येतात व कठ दाटून येतो. ) देवा ! कुठें रे  
गेल्या त्या जिवाच्या ऊच ऊच उडया, आणि त्याचीं ती गोड स्वप्ने !  
[ टेबलावर अंग टाकून स्फुदू लागतो. वाऱ्यानें दार झटकन् बंद होते ].



## अंक दुसरा.



[ स्थळ—सरकारी जनरल हॉस्पिटल्मधील एक खोली. हिची लाबी रुदी अदमासे वीस फूट आणि उची जवळ जवळ पधरा फूट असेल. भिंतीना फिकट हिरवा रंग दिलेला आहे. उजव्या हाताशी असलेल्या भिंतीला दोन मोठ्या खिडक्या आहेत. पण त्याच्या तावदानाला ज्या काचा बसविलेल्या आहेत, त्या उजेडाशिवाय पलीकडचे काहींच दाखवीत नाहीत. समोरच्या भिंतीला दार नाही आणि खिडकीही नाही. आत शिरण्याचें दार डाव्या हाताकडील भिंतीला असून तें अलीकडच्या कोपऱ्यात आहे दार चागले मोठे असून त्याची तावदानेसुद्धा खिडकीसारखीच आहेत. या महाद्वाराशिवाय भिंतीला खिडकी वगैरे काहीं नाही. याच भिंतीला लागून दाराच्या पलीकडे सहा फूट लांबीचा एक पाठीचा बाक ठेवलेला आहे. त्याच्या पलीकडे कोपऱ्यात एक लहानसे टेबल आहे. चारपाच औषधाच्या बाटल्या, काचेच्या लहान लहान नळ्या वगैरे जिनसा त्यावर व्यवस्थित रीतीने माडून ठेवल्या आहेत. उजव्या हाताकडील कोपऱ्यात एक वॉशिंग् स्टॅज् ठेवलेला आहे. मध्यभागी जे टेबल दिसत आहे, त्याच्यावर लिहिण्याचे सामान, सरकारी कागदपत्रे व पुस्तके, तसेच वैद्यकीय विषयाचे भले मोठे दोनतीन ग्रथ असे साहित्य मोठ्या टापटिपीने माडलेलें आहे. पलीकडे जवळच एक चागली लुर्ची आहे. वैद्यकीय ज्ञानाच्या भारदस्तपणाला, व तद्विषयक पडिताच्या गभीर अभिरुचीला अनुसरून सदरू खोलीमध्ये तसबिरी लावलेल्या नाहीत, इतकेच नव्हे तर टेबलावर फलावरपाँटमध्ये जो पुष्पगुच्छ ठेवलेला आहे, त्यात चुकूनसुद्धा सुवासिक फूल आलेले आढळत नाही. समोरच्या भिंतीला डोळे तपासण्याच्या अक्षराचा, व एक ठिपक्याचा असे दोन नकाशे लटकवलेले आहेत.]

[पात्रे—डॉक्टर स्ट्रिगमन् : असिस्टन्ट सिव्हिल सर्जन. दिनकरपंत,

गोविंदराव, गोपाळराव, अनंतराव : सरकारी कारकून. हणमंतराव : हॉस्पिटलचे कारकून. एक पोलिसशिपाई व एक पट्टेवाला. ]

पट्टेवाला—( आत येऊन ) या इकडे. बसा इथे या बाकावर. कोठून पोष्टखात्याकडून आलात काय ? [ गोविंदराव आत येऊन बिचकत बिचकत बाकावर बसतो. ]

गोविंदराव—हो, पोस्टखात्याकडूनच.

पट्टेवाला—( टेबलावरील सामान इकडे तिकडे हलवीत व पुनः जागच्या जागी ठेवीत असता ) तुमचे पाकीट कोठे आहे पाहू !

गोविंदराव—काय ? पाकीट ?

पट्टेवाला—हो पाकीटच ! ऐकायला येत नाही वाटते तुम्हाला नीट ? ( गोविंदरावाने दिलेले पाकीट टेबलावर ठेवून ) असें करून कसें चालेल ! एकदम अनफिट् म्हाल ना ! ( टेबलावरील वाटल्यात औषधे आहेत किंवा नाहीत हे पहात असता ) माझ्याशी बोलताना जर तुमची ही तऱ्हा, तर मग साहेब आल्यावर कसें होईल ! पार घाबरून जाल की !

गोविंदराव—( किंचित् भीत भीत आसपास एकदा सगळी खोली पाहून ) सिव्हिल् सर्जन साहेबाची ही हीच खोली वाटते !

पट्टेवाला—नाहीं, नाही ! ही नाही ! ही असिस्टंट साहेबाची-आमच्या धाकल्या साहेबाची खोली आहे. थोरल्या साहेबाची पलीकडे आहे.

गोविंदराव—असते ! पण...काय हो, डोळे तपासायचा...हा ... हाच—

पट्टेवाला—( ' सावज बरे आहे ! ' अशा अर्थाने मान हालवून ) हो हाच तो कागद, उठा, त्या तिथे उभे रहा पाहू ! जरा...जरा पुढे. ( गोविंदराव सांगितल्या ठिकाणी उभा राहतो ) बस् ! ठेवा डाव्या डोळ्यावर एक हात. ( गोविंदराव डावा डोळा झाकतो ) अन् सागा पाहू आता हे किती ठिपके आहेत ते !

गोविंदराव—( मोजात ) एक...दोन...

पट्टेवाला—अहो, असें मोज्यानें मोजायचें नाही. एकदम सांगा...आता !

गोविंदराव—आठ.

पट्टेवाला—हे ?

गोविंदराव—चा...चार.

पट्टेवाला—अहो असें चाचरत काय सागता ! बरं झाका आतां उजवा डोळा. ( गोविंदराव उजवा डोळा झाकतो ) बोला. हे किती ठिपके ! लवकर !

गोविंदराव—नऊ

पट्टेवाला—अस्स.....हे किती !

गोविंदराव—सहा.

पट्टेवाला—( मान हलवीत ) आहे ! फिट् व्हायला कांहीं हरकत नाही ! बसा. आता आमचे साहेब येतील.

गोविंदराव—वेळ झाली वाटतें त्याची यायची !

पट्टेवाला—हो, झालीच म्हणायची. बाकी...पाहिले डोळे तुमचे आधी मीं, म्हणून बरं झालें ! नार्हीतर...जाताना मी आपल्याला भेटेनच.

गोविंदराव—हो, हो, जरूर !

पट्टेवाला—( दाराशीं जाऊन ) कोण ? कोण आहे, नार्ईकसाहेब ! ( पोलिस आत डोकावतो, गोविंदराव जरा उठल्यासारखें करतो ) या, या !

पो० शिपाई—( आत येतो. गोविंदरावाकडे पाहून व दाढीवरून हात फिरवून ) हे कोण ! कोणीकडून आले आहेत हे !

पट्टेवाला—हे का ? काय हो ? तुम्ही पोष्टाकडून आला आहांत नार्ही का ?

गोविंदराव—( अर्धवट उठून ) हो, पोस्टाकडूनच.

पट्टेवाला—क्येंव नार्ईकसाब, कुच खबरबात !

पो० शिपाई—अरे क्या खबरबात ! पुछो मत !

पट्टेवाला—ऐसा ! क्या हुवा क्या !

पो० शिपाई—बडा साब आज बहोत गरम झाला होता !

पट्टेवाला—हा ! ते काय म्हणून ! अन कोणावर !

पो० शिपाई—परवा तो कलेक्टर साहेबाचा कारकून नव्हता आला ?

पट्टेवाला—हा, तो चष्मेवाला !

पो० शिपाई—तोच तो. त्याने जो बाबा चष्मा आणला होता, तो निघाला चुकीचा ! अस्सा साहेब त्याच्या अंगावर ओरडला, कीं बेटा पार भेदरूनच गेला !

पट्टेवाला—हः ! हः ! बहोत गम्मत हुई ! फीर !

पो० शिपाई—फिर क्या ? दिला त्याला हाकून ! अन अशी ताकाद दिली की, दोन दिवसानी चागला चष्मा आण, नाहींतर अनफिट् करीन !

पट्टेवाला—करील बाबा ! थोरला साहेब म्हणजे काय...भारीच कडक ! आग्या वेताळ तो ! अरे परवाचीच गंमत !

पो० शिपाई—क्या, क्या हुआ !

पट्टेवाला—इथ हपिसात झटकत होतो मी. इतक्यात मेम्साहेब आल्या, अन् पलीकडच्या हपिसात निरोप पाठवला. लगेच बाबाने सागून पाठवले, कीं, “ कामात आहे, बाहेर उभी रहा ! ” झाले ! पाच मिनिटे झाली, दहा झालीं, पत्ता नाही याचा ! अन् ती तर इकड उभी !

पो० शिपाई—ऐसा ?

पट्टेवाला—आता मेम्साहेब ती ! तेव्हा इथली एक खुर्ची घेतली, अन् तिला मी बसायला दिली ! ती कुठे खुर्चीवर टेकते न टेकते, अन् मी मार्गे फिरतो, तो बाबा आला आतून !

पो० शिपाई—अरे बापरे !

पट्टेवाला—अन् हातपाय आपटून जो माझ्यावर उखडला, अन् म्हणाला, “ तुला खुर्ची घायला कोणी सांगितली ! काम सोडून तू बाहेर का आलास ? मेम्साहेबाला उभें राखला सांगितले होते, राहिली असती उभी ! ”

पो० शिपाई—क्या जुलूम आहे ! फीर !

पट्टेवाला—फिर क्या ! मेरा नशीब ! अशिस्टट साहेबाना सांगितलें,  
आणि शिक्षा म्हणून तासभर मला उन्हात उभें केलें !

( दोघेहि मोठ्यानें हसतात )

पो० शिपाई—बहोत कडक ! बडासाब बहोत कडक !

गोविंदराव—( अदबीनें ) कोण ! सिव्हिल् सर्जन वार्तें ?

पो० शिपाई—क्या ! सिव्हिल् सर्जन क्येंव बोलता आहे ! बडा-  
साब बोले !

गोपाळराव व अनंतराव—(एकदम आंत येऊन) हेंच अशिस्टंट—

पट्टेवाला—हो, हेंच अशिस्टंट साहेबाचें हपीस ! पण तुम्ही एकदम  
आंत कसे शिरलात ! आधीं विचारल्याशिवाय ! बसा त्या बाकावर !  
(गोपाळराव व अनंतराव बाकावर बसतात तोंच) तुमचीं पाकिटें आणा पाहूं !

पो० शिपाई—कुठून आलात तुम्ही ! ( पट्टेवाला पाकिटें टेबलावर  
ठेवतो. )

गोपाळराव—फॉरेस्ट्र डिपार्टमेंट्.

पो० शिपाई—फारीष्ट !

[ हणमतराव व दिनकरपंत आत येतात. बाकावर बसलेले तिघेजण  
उभे राहतात व लगेच खाली बसतात. ]

हणमंतराव—पण तुम्ही इतके उशीरा का आलात ! आता साहेब  
येतील.

दिनकरपंत—घरीं मुलगा फार आजारी—

हणमतराव—( टेबलावर दिनकरपताचें पाकीट आपटून ) तें खरें !  
पण हें सरकारी काम आहे ना ! साहेब तुम्हाला पहिल्यानें तपासणार  
आहेत—बसा त्या बाकावर. ( दिनकरपंत बाकावर बसतो. ठण्ठण् असे  
मोठ्यानें घड्याळाचे ठोके पडतात. ) अरे, आठ वाजले. साहेब आत्ता येतील.

[ पट्टेवाला व शिपाई आपले कपडे झाडून नीट ताठ उभे राहतात.  
बाकावर बसलेली मंडळी नीट सावरून बसतात. सगळेजण दरवाज्याकडे

पहातात. इतक्यात मोटारीचे शिंग वाजतें. पट्टेवाला बाहेर धावतो. पोलिस शिपाई दाराकडे पाहून हळूच ' साव आया ! ' असें म्हणतो. इतक्यात बुटाचा आवाज होतो; सर्वजण उभे राहतात. स्ट्रिंगमन् साहेब व पट्टेवाला आत येतात. सर्वजण साहेबाना सलाम करतात, व उभेच राहतात. साहेब खुर्चीवर बसतात. ]

स्ट्रिंगमन्—(टेबलावरील पाकिटे फोडून ती वाचल्यावर वर पाहून) आज काय चार माणसें तपासायचीं आहेत ? ( पुन्हा कागदाकडे पाहूं लागतो. )

हणमंतराव—होय साहेब. चार—

स्ट्रिंगमन्—नो ! मला आज इतका वेळ नाही. पोटाचें तें ऑपरेशन करावयाचे आहे, तर...डिनकर कोण आहे ?

हणमंतराव—डिनकर कोण तुम्ही का ! हे डिनकर (बोटानें दाखवतो).

स्ट्रिंगमन्—मी फक्त आज याच माणसाला पाहीन. बाकीच्यांना उद्या यायला साग—( दुसरे कागद पाहू लागतो व मधून मधून लिहितो. )

हणमंतराव—( गोविंदराव, गोपाळराव व अनंतराव यास ) आज साहेबाना वेळ नाही. उद्या तुम्ही पुनः या. दिनकरपंत, तुम्ही जाऊ नका. तुम्ही बसा

गोपाळराव—उद्या किती...आठव्या सुमाराला ना ? (जाऊ लागतात )

हणमंतराव—नो नो ! बरोबर साताला या ! ( तिघेजण जातात. )

शिपाई—साव !

हणमंतराव—( सलाम करून ) साऽव !

शिपाई—हे गाकीट बडा सावकू देव और सलाम बोलो.

शिपाई—अच्छा साव. ( जातो. )

स्ट्रिंगमन्—डावा हात अधू असलेल्या माणसाचा अनफिट् कागद पाठविला ?

हणमंतराव—होय साहेब, कालच पाठविला. ( आपल्याशीं ) तो तर तसाच विसरून राहिला वाटतें त्या खणात !

स्ट्रिंगमन्—गेट् अप् ! (खिशातून ठिपक्याचे कागद काढतो, व समोरच्या भिंतीजवळ जाऊन उभा रहातो. )

हणमंतराव—( दिनकरपतास ) ह, या इथं उभे रहा. ( दिनकर-  
पंताचा डावा डोळा झाकून ) सागा किती ठिपके-- ?

स्ट्रिग्मन्—( कार्ड दाखवून ) किती ?

दिनकरपंत—( मनात ) बरोबर दिसत नाही ! ( उघड ) चार.

स्ट्रिग्मन्—( दुसरे कार्ड दाखवून ) हे किती ?

दिनकरपंत—पाच.

स्ट्रिग्मन्—ऑल् राइट ! आता डावा डोळा. ( हणमंतराव दिनकर-  
पंताचा उजवा डोळा झाकतो. )

हणमंतराव—( दिनकरपतास ) ह, सागा नीट.

स्ट्रिग्मन्—( कार्ड दाखवून ) हे किती ?

दिनकरपंत—( मनात ) अरे ! यानेही—( उघड ) तीन

स्ट्रिग्मन्—( दुसरे कार्ड दाखवून ) हे किती ?

दिनकरपंत—सहा. ( साहेब खुर्चीवर जाऊन बसतो )

पट्टेवाला—स्वारी डोळ्यात तर गचकली !

स्ट्रिग्मन्—( दिनकरपतास ) इकडे या. तुम्हाला बरोबर दिसत नाही.  
ही मात किती दिवस काम करित आहा ?

दिनकरपंत—साहेब, दोन वर्षे झाली जवळ जवळ.

स्ट्रिग्मन्—अन् तुम्हाला तर दिसत नाही ! मग काम कसे करता ?

दिनकरपंत—तसेच !

स्ट्रिग्मन्—पाहू ? ( दिनकरपंताचे डोळे काहीं वेळ पाहून ) अच्छा !  
कपडे खोली.

हणमंतराव—अंगातले कपडे काढा. [ दिनकरपंत अंगातले कपडे  
काढून बाकावर ठेवतो. ]

स्ट्रिग्मन्—( छाती ठोकून पहातो. छातीला नळी लावून काहीं  
वेळाने, ) व्हेरि बॅड...बोहोत खराब ! ( पोट दाबून पहातो ) उः ! हें  
काय ! स्प्रीन ! जाव ( खुर्चीवर जाऊन बसतो व कागदावर लिहू लागतो. )

हणमंतराव—तुम्ही कपडे घाला.

दिनकरपंत—( कपडे घालीत असतां मनांत ) मी कुठें आहे !  
( शून्यदृष्टीनें पाहूं लागतो. )

स्ट्रिग्मन्—( लिहिलेला कागद हणमतरावाजवळ देतो व एका मोठ्या पुस्तकात नोंद केलेल्या ठिकाणीं बोटानें दाखवून ) इथें त्याचा आगठा घे, अन् त्याला जाऊ दे. (दुसरे कागद वाचीत असतां मनांत ) अलीकडे काय असें व्हायला लागलें आहे कुणास ठाऊक ! खराब प्रकृतिचीच माणसें फार !

हणमंतराव—( कागद हातात घेऊन दिनकरपतास ) या इकडे पाहूं .  
इथें तुमचा आगठा उठवा.

दिनकरपंत—( उजव्या हाताचा आगठा पुढें करतो. )

हणमंतराव व पट्टेवाला—उजवा नाही, डावा !

दिनकरपंत—( डाव्या हाताचा आगठा शार्डवर दाखून तो सांगितलेल्या ठिकाणीं उठवू लागतो )

हणमंतराव—तुमचा हात किती कापतो आहे ! सावकास.

स्ट्रिग्मन्—( दिनकरपंताकडे पाहून मनांत ) पूअर् मॅन् ! [ जातो.

दिनकरपंत—(आगठा उठवून तसाच हात पुढें करून उभा राहतो.)

हणमंतराव—( दिनकरपतास ) नाही, तुम्ही नाहीं घायचा. इथून रवाना होईल तो कागद.

दिनकरपंत—( पुस्तकाकडे पाहून आपल्याशीं ) आटपला बाजार !  
मरेमरेपर्यंत अभ्यास केला, छाती फुटेपर्यंत काम केलें ! देवा ! आता मी कुठें- ! बाहेर ! बाहेर ! इथें नाहीं !

हणमंतराव—हं, जा आता घरीं. [ दिनकरपंत छत्री घेऊन जातो. ]  
( एक कागद मोठ्या पाकिटात घालतो, व वर पट्टेवाल्याकडे पहातो ).

पट्टेवाला—काय झालें साहेब !

हणमंतराव—व्हायचें काय ! अन्फिद् झाला अन् काय !

पट्टेवाला—हं: ! हं: ! हं: !

हणमंतराव—बरें, हें पुस्तक घेऊन चल माझ्याबरोबर.

[ दोघेही जातात. ]

## अंक तिसरा

—:०:—

[स्थळ:—दिनकरपंताचें बिन्हाड. त्यांची उठण्यावसण्याची व निजण्याची दोन खणाची खोली. तिच्या पाठीमागें एकदोन खणी स्वयंपाक घर. अधार असल्यामुळें त्यातलें फारसें दिसत नाहीं. पण राखेनें दडपून टाकलेला चुर्लीतील विस्तव मधून मधून मोठ्या कष्टानें डोकावत आहे! रात्र एकसारखी ओरडत आहे. दिनकरपंताच्या खोर्लीत एक राकलचे डबडें धूर ओकीत एका कोपऱ्यात बसलेलें आहे जवळच एक घडवची आहे. तिच्यावर धान्याचे डबे वगैरे पुष्कळच सामानसुमान खचलेलें आहे. भितीना जागजागीं खिळे टोकलेले असून त्यावर मुलाचे अर्धवट फाटलेले कपडे, मळक्या व फाटलेल्या टोप्या, एक दोन जुनेरीं लुगडीं, वगैरे पाघरुणें, चिरगुटें कशी तरी जुलमाने अडकवून ठेवलेलीं आहेत. जमिनीवर मध्यभागीं फाटलेल्या दारिद्र्यात गुरफटून तीन माणसें निजलेलीं आहेत. दिनकरपंताची बायको यमुनाबाई ही जवळजवळ तेवीस वर्षांची आहे. तिच्या उजव्या हाताला जवळच सखाराम नावाचा सातआठ वर्षांचा मुलगा तापानें कण्हत व मधूनमधून बडबडत पडलेला असून त्याच्या उशाशीं एक दोन औषधांच्या बाटल्या व पुढ्या पडलेल्या आहेत. धाकटा मुलगा त्र्यंबक हा चार पांच वर्षांचा असून आपल्या आईजवळच डाव्या बाजूला निजलेला आहे. खोर्लीला वरच्या बाजूस पटई वगैरे काहीं नाहीं; नुसतेंच कौलारू छप्पर आहे. दिनकरपंताचे हें बिन्हाड एका मोठ्या वाड्याच्या मागच्या आवारात असून, जमिनीला थोडाशी ओल आहे. आत शिरण्याचें दार उजव्या हाताकडच्या भितीला दिसतच आहे.]

[पात्रें:—यमुनाबाई:—दिनकरपंताची बायको. सखाराम व त्र्यंबक त्यांचीं मुलें. सुंदराबाई:—घराची मालकीण.]

सुंदराबाई—( आतून ) हा कोण मेलाले रोज उठून कहार ! बायकोला आपल्या ताकीद करा ! रोज उठून तुम्हाला कड्या काढाव्या कोणी !

दिनकरपंत—( आतून ) रोज कधी बर काढता तुम्ही ! आजच कुठे जरा उशीर—

सुंदराबाई—( आतून ) अहो, म्हणून काय झालें ! रोजचा तुमचा हाका मारण्याचा सपाटा असतोच की नाही ! झोपमोड नाही होत लोकाची !

दिनकरपंत—( आतून ) बरं, मी आज.. ...

यमुनाबाई—अगबाई ! आले वाटते ! ( दाराची कडी काढते.)

सुंदराबाई—( आतून ) मेली झोप का काय ही ! यमुनाबाई !

यमुनाबाई—आले हो. ( जाते.)

[ दिनकरपंत आत येतात, व कपडे काढू लागतात.]

सुंदराबाई—( आतून ) शंभरदा सांगितल की, रोजचा हा तुमचा ताप नको म्हणून ! राह्यच असेल तर नीट रहावं, नाहीतर खुशाल दुसरी-कडे सोय करावी. आम्हाला नाही खपायचे हे ! सागून ठेवते !

यमुनाबाई—( आतून ) अहो, पण आता या वेळेला तरी-घरात मूल आजारी आहे !

सुंदराबाई—( आतून ) बर झाल आहे तर !

यमुनाबाई—( घरात येऊन ) रोज उठून मेल तेच !

दिनकरपंत—अग चालायचेच ! आपले ऐकून घ्यावे झाले.

यमुनाबाई—ऐकून काय घ्याव ? सगळी माणस वाड्यातलीं नाव ठेवतात की, रोज उठून जर ही अस बोलते, तर तुम्ही तरी इतक का सोसून घेता !

दिनकरपंत—का सोसून घेता ! बोलून चालून भिकारी माणसें आपण ! पाहिजे कशाला येवढी ऐट !

यमुनाबाई—हो ! अस म्हटल म्हणजे झाल !

दिनकरपंत—मग आता करायचं काय त्याला ! लोक बोललीं—मी म्हणतो वेळेनुसार लाथा जरी त्यांनी मारल्या—तरी त्या सोसल्या पाहिजेत आपल्याला ! सोशीकपणा, कोडगेपणा, अगदी लोचटपणा दाखविल्या-शिवाय आपल्याला खायला एक तुकडासुद्धा मिळायचा नाही ! हें पोट!—( हंदका देतो. )

यमुनाबाई—अगबाई ! हे काय बर अस ! ( जवळ जाते. )

दिनकरपंत—पगार मिळणार पंधरा रुपडे ! आणि गावात तर दहा आणे बारा आणे खणाखालीं जागा मिळत नाही. आणू कुठले ! (पुनः रडू लागतो. )

यमुनाबाई—पुरे गडे ! आज हे काय आरंभलं आहे ! ( पदरानें डोळे पुसू लागते. )

दिनकरपंत—बरें, दुसरे काहीं करीन म्हटले, तर रोज रात्रीं आठ आठ—नऊ नऊपर्यंतच्या कामानें खचून, अगदीं मेल्यासारखें होऊन जातें !

यमुनाबाई—आणखी कुठं नाही का जमण्यासारखं !

दिनकरपंत—कुठे आणखी ! होती सरकारी ती सुटली, अन् दुसरीचा हा असा नऊ नऊ वाजेपर्यंत ताप ! बरं, एखादी जागा रिकामी आहे असें कुठें कळायचा अवकाश, कीं, त्या एका जागेसाठीं दुष्काळानें खवखवलेलीं माझ्यासारखीं शंभर कुत्री धापा टाकीत येतात ! त्यात पुनः वशिला ! खरोखर, या वशिल्याने तर माणसाला भडावून सोडले आहे ! प्रत्येक गोष्टीत—मला वाटते, ईश्वराच्या घरीं आपण चागला वशिला लावला नाही, म्हणून या दारिद्र्याच्या—हाडेन् हाडे पिळून काढणाऱ्या दारिद्र्याच्या पोटा—( पुनः रडू लागतो. )

सखाराम—( किंकाळून उठतो ) आई !

यमुनाबाई—गडे पुरे आता ! अस काय अगदीं पोरसोरासारखें ! ( सखारामाजवळ जाते ) सखाराम ! बाळ ! आतापर्यंत अमळ बरी झोप लागली होती. पुनः आणखी—

दिनकरपंत—( सखारामाजवळ जाऊन ) सखाराम !

सखाराम—( तापात बडबडतो ) मास्तर ... मास्तर मी तुमच्या पाया पडतो—नादारी द्या ! बाप माझा गरीब आहे हो ! ( पुनः किंकाळतो ) आई !

दिनकरपंत—हा ! हा ! हा ! डोकें कसें—

सखाराम—आई !—पाणी—

दिनकरपंत—तहानेन त्याचा जीव कासावीस होत आहे ग !

यमुनाबाई—पण पाणी कसं द्यायच त्याला ! हें दूध देतें म्हणजे झालं. सखाराम, हें दूध घे बाळ. ( त्याच्या तोंडाशी वाटी धरते )

सखाराम—असेना फाटका कोट—मला चालतो. आई—

यमुनाबाई—बर, हें दूध घे आता. ( त्याच्या तोंडात दूध ओतते. )

दिनकरपंत—दूध तर अगदी थोडें आहे ग ! येवढेसें हें दूध, रात्रभर त्याला कसें पुरणार ! थोडेसें जास्ती का नाही घेतलेंस !

यमुनाबाई—घेऊ कुठून ! पावशेरापुरतेच जर मजजवळ पैसे—

दिनकरपंत—( मनात ) पैसा !—

सखाराम—मी नाहीं खेळायला येत जा ! गाडीखाली सांपडून मघाशींच एक मुलगा मेला ! अण्णा ! अण्णा ! बाजूला व्हा !

यमुनाबाई—अगबाई ! पाहिलं यानं कसे डोळे फिरवले ते ! मला बाई ! ( डोळ्यांना पदर लावून रडूं लागते. )

दिनकरपंत—नको रडूंस ! आपण तरी काय करणार ! जें व्हायचें असेल तें—

सखाराम—आई ! पाणी !

दिनकरपंत—का उगीच त्याला तहानेन मारते आहेस ! पिऊ दे पाणी त्याला.

यमुनाबाई—नका हो—अस काय ! ( त्याच्या हातांतून भाडें हिसकावून घेते ) तुम्ही कीं नाहीं—आता मी राधाबाईकडे जाऊन दूध घेऊन येतें.

दिनकरपंत—बरं तर लवकर ये. पण हें बघ, त्या निजल्या असतील तर—

सखाराम—आई ! आई !

यमुनाबाई—आलें बरं बाळ ! ( हातात भाडें घेऊन जाते. )

दिनकरपंत—( क्षणभर दाराकडे पाहून आपल्याशीं ) यमुने ! या अभंग्याच्या घरांत पाऊळ टाकण्यापूर्वी, विवाहस्थितीचीं जीं जीं म्हणून

गोड स्वप्ने आपल्या हृदयात साठविली होतीस, त्यातलें एक तरी खरे झाले आहे का ? ( सखारामाच्या तोंडाकडे पहात रहातो. )

सखाराम—( बडबडत ) अहो, अहो ! मला कामाला ठेवता का ? आई !

दिनकरपत—सखाराम ! सारखी मान हलवतो आहे ! तहानेनें याचा जीव तर अगदी कासावीस झाला आहे ! ( पाण्याचें भाडे हातात घेतो )

सखाराम—आ . आ !

दिनकरपत—पाजतोच हे पाणी काय हरकत आहे ? पण, नको !

सखाराम—( आचके देतो ) आ . आई !

दिनकरपत—अरेरेरे ! काय बिचान्याचे हाल होत आहेत हे ! सखा ! हे घे बाळ पाणी ( पाण्याचे भाडे मुलाच्या तोंडाशी नेते ) काय ? 'मुलाला मारू नकोस—पाणी पाजू नकोस ! ' म्हणून कोण ओरडले ते ?

सखाराम—अण्णा !

दिनकरपत—ओ बाळ ! पाणी पाहिजे ? ( पुनः भाडे तोंडाशी नेतो ) पी ! थोडे का ? चागले पोटभर पी !—ओरडा ! लागेल तितके ओरडा !—मरतो आहे तर सुखाने तरी मरू द्या ! का उगीच ?— आणि पुनः जगून तरी काय करायचे आहे ? ( पाण्याचे भाडे बाजूला ठेवतो. ) आता जरा अमळ त्याला—हो ! मी तरा तेच म्हणतो, की, ' बापाने मरायच्या वेळेला पोटभर पाणीसुद्धा पाजले नाही ! ' असे म्हणून देवाजवळ हा रडणार तरी नाही ! ( सखारामाच्या डोक्यावरून हात फिरवतो. )

सखाराम—( कण्हत ) अण्णा ! आई ! आ ई ! आ ( आचके देतो व प्राण सोडतो ! )

दिनकरपत—( घाबरून व गर्हिवरून ) सखा ! सखाराम ! ..यमुने ! ( सखारामाच्या अगावरून हात फिरवतो व नाडी पहातो. ) सगळ्या जगाचाच थरकाप झाला आहे ! सखाराम ! ( पुनः छातीला हात लावतो ) जा ! सुखाने जा ! पुनः म्हणून मनुष्यजन्माला येऊ नकोस ! हे दुर्दैवी प्राण्या ! सुटलास या घोर नरकानून ! ( रडू लागतो ) मी तुला आजपर्यंत काही

रागानें बोललो असेन, जें काहीं छळले असेल, त्याची-सखाराम !-मला क्षमा कर ! ( मुलाच्या हृदयावर डोके ठेवून अधिकच रडू लागतो ! ) कुणाच्या पाया पडून-सखाराम-आता नादारी मागू नकोस ! ' कामाला ठेवता का ? ' असे म्हणून कोणाला आता विचारू नकोस ! जा ! बाळा ! मागेसुद्धा वळून पाहू नकोस ! नाहीतर या जगात-या घोर नरकात-कायम होण्यासाठी तुला उन्हात'न्हात भणभण भटकावे लागेल ! दसदसा रडावे लागेल ! सखाराम ! यमुने ! ( इतक्यात यमुनावाई दूध धेऊन रडत रडत आत येते ) नको ओरडूस ! सुटला बरे आपला बाळ !-आता रडायचे असेल तर आनदाने !—

यमुनावाई—हायरे बाळा ! सखाराम ! कसा रे मला टाकून गेलास ! बाळा ! ( मुलाच्या अगावर पडून मोठमोठ्याने रडू लागते. व्यबक जागा होतो. आपल्या भावाच्या प्रेताकड-नतर आईकडे व बापाकडे कावण्यावावण्या नजरेनें पहातो. ' आई काय झाले ? अण्णा ! का रडता ! ' असें विचारू लागताच ती उभयता मोठमोठ्याने रडू लागतात. )













# श्रीसरस्वती मंडळाचे प्रकाशन

## संगीत - सचित्र - नाटके

			रु. आ. पे.
बड्यांच्या बाजार	...	...	१-०-०
चौदावे रत्न	...	...	१-०-०
गणदंडाभि	...	...	१-४-०
सश्रयस्त खड्ग	...	...	१-०-०
श्री	...	...	१-४-०
स्थानीय स्वराज्य	...	...	०-१२-०
घन्हाः पाटाल	...	...	०-१२-०
गिरणीवाला	...	...	०-१२-०

## इतर पुस्तके

कानिन-बागुवेनी	...	...	१-०-०
त्रिनेत्री लेख-संग्रह	...	...	१-८-०
कनयी प्रबोध	...	...	२-४-०
कळकर	...	...	३-०-०

## नवीन आवृत्ति

मुलोंची सीता	...	...	१-४-०
माझी जन्मठेप	...	...	३-०-०

सर्व प्रमुख पुस्तकांचे दुकानीं विकत मिळतील

श्री सरस्वती मंडळ

४९५-४९६ शनवार, पुणे नं. २